

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ
ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Михајло Басара, директор ИСИ, председник;
др Милан Терзић, научни сраданик ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник,
Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор
Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић,
Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни
саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник
Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института
за савремену историју; мр Велимир Иветић, пуковник у пензији; др Славица Ратковић
-Костић ИСИ; капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић,
истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LVIII. Рукописи се шаљу на адресу:
Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака
бр. 38 Београд. Telefони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553.
Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Регент Александар Карађорђевић и војвода Живојин Мишић
уочи пробоја Солунског фронта

САДРЖАЈ

ЈУБИЛЕЈИ

ДЕВЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА Др Милан Терзић, Потреба научног поимања историје	9
--	---

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Др Славица Ратковић-Костић, Утицај европеизације српске војске на модернизацијске процесе у држави и друштву крајем 19. века (прилог проучавању друштвене историје)	17
Мр Алексеј Тимофејев, Војне и безбедносне структуре СССР у припреми партизанског ратовања до почетка Другог светског рата	36
Капетан Миљан Милкић, Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној Територији Трста 1947–1954. године	53
Др Миле Бјелајац, Југословенско искуство са мултиетничком армијом, са посебним освртом на Босну и Херцеговину	70
Др Милан Терзић, Први у низу – докторат војних наука Јосипа Броза Тита	94

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др Олег Р. Ајрапетов, О неким узроцима пораза руске војске у источно-пруској операцији	107
Мр Наташа Милићевић, Југословенско–амерички односи у предвечерје Другог светског рата	130
Мр Милан Совиљ, Југословенски погледи на чехословачку војску првих година после Другог светског рата	149

ОСВРТИ

- Др Венцеслав Глишић, Holm Sundhauzen, GESCHICHTE SERBIENS
19–21 Jahrhundert Bohlau Verlag, Wien-Koln-Weimar, 2007. 177

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Christopher Clark, Iron kingdom, Rise and downfall of Prussia
1600–1947, The Belknap Press of Harvard University Press of
Cambridge, Massachusetts 2006, 750, Вељко Вилимоновић 195
- Исидор Ђуковић, Аустроугарски заробљеници у Србији
1914–1915, Београд, 2008, 221, Нада М. Петровић 201
- Момчило Павловић, За Тита или за краља, Избори за
Уставотворну скупштину 11. новембра 1945, Институт за
савремену историју, Београд 2007, 423, мр Драгомир Бонџић 205

ДОКУМЕНТИ

- Капетан мр Далибор Денда, Тајни рапорт пуковника Дамјана
Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске 213

ИНФОРМАЦИЈЕ

---

8. конференција Радне групе за војну историју (MHWG)
„EXPERIENCE OF WAR“, Љубљана, 20-24. април 2008. године,
мр Дмитар Тасић 232
49. међународни конгрес војних историчара „AM RANDE EUROPAS?
*Der Balkan – Raum und bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer
gewalt*“, Потсдам, 15-17. септембар 2008. године,
мр Дмитар Тасић 235
- Међународна конференција „State Building Traditions.
100 years of independent Bulgarian State“, Софија, 13–17.10.2008,
капетан мр Далибор Денда 238
- Међународна конференција „East-Central Europe in the Cold
War, 1945–1989“, Варшава, 16–18. октобар 2008,
мр Дмитар Тасић 241
- Изложба Војвода Петар Бојовић. Живот и победе,
Народни музеј, Чачак,
мр Александар Животић 243

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2008

ANNIVERSARIES

- 90 Years after the First World War
Milan Terzić, PhD, Need to Comprehend History in a Scientific Way .. 9

ARTICLES AND STUDIES

- Slavica Ratković-Kostić, PhD, The Impact of the Serbian Armed Forces' Europeanization on the Processes of Modernization in the State and Society at the end of the 19 Century (supplement to social history study) 17
- Alexey Timofeev, MA, Preparations of the soviet military and security institutions for the partisan warfare before the World War II. 36
- Captain Miljan Milkić, Establishment and Organization of the Yugoslav Military Administration in the Free Territory of Trieste, 1947–1954 53
- Mile Bjelajac, PhD, The Yugoslav Experience with a Multiethnic Army, particularly in Bosnia and Herzegovina 70
- Milan Terzić, PhD, The First in Line – Josip Broz Tito's PhD in Military Science 94

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

- Oleg R. Ayrapetov, PhD, On the Reasons of the Russian Army Defeat in the Eastern Prussia Operation 107
- Nataša Milićević, MA, Yugoslav-American Relations on the Eve of the WWII 130
- Milan Sovilj, MA, The Yugoslav View of the Czechoslovakian Armed Forces during the First Years after WWII 149

VIEWS

- Venceslav Glišić, PhD, Holm Sundhauzen,
GESCHICHTE SERBIENS 19–21 Jahrhundert Bohlau Verlag,
Wien-Koln-Weimar, 2007. 177

REVIEWS AND CRITICS

- Christopher Clark, *Iron kingdom, Rise and downfall of Prussia 1600–1947*,
The Belknap Press of Harvard University Press of Cambridge,
Massachusetts 2006, 750, Veljko Vilimonović 195
Исидор Ђуковић, *Аустроугарски заробљеници у Србију*
1914–1915, Београд, 2008, 221, Nada M. Petrović 201
Момчило Павловић, *За Тита или за краља*,
Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945,
Институт за савремену историју, Београд 2007, 423,
Dragomir Bondžić, MA 205

DOCUMENTS

- Captain Dalibor Denda, MA, Colonel Damjan Vlajić's Secret Report
on Serbian Armed Forces' Armament and Equipment from 1907. 213

INFORMATION

---

8. Conference of Military History Working Group (MHWG)
„EXPERIENCE OF WAR“, Ljubljana, April 20–24 2008,
Dmitar Tasić, MA 232
49. International Congress of Military History „AM RANDE EUROPAS?
Der Balkan – Raum und bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer
gewalt“, Potsdam, September 15–17 2008,
Dmitar Tasić, MA 235
International Conference „*State Building Traditions. 100 years of*
independent Bulgarian State“, Sofia, Bulgaria, October 13–17 2008,
Captain Dalibor Denda, MA 238
International Conference „*East-Central Europe in the Cold War,*
1945–1989“, Warsaw, October 16–18 2008,
Dmitar Tasić, MA 241
Exhibition: *Fieldmarshall Petar Bojović, Life and Victories*,
National Museum, Čačak,
Aleksandar Životić, MA 243

Јубилеји

ДЕВЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

УДК 94(100)"1914/1918":930
94(100)"1914/1918":005.745(497.11)"2008"

Др Милан Терзић, научни сарадник
ИНСТИТУТА ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
БЕОГРАД

ПОТРЕБА НАУЧНОГ ПОИМАЊА ИСТОРИЈЕ

Ако изузмемо Други, Први светски рат је био највећа људска кланица и уништење коју је до тада свет видео. Оставио је преко десет милиона мртвих, велики број рањених, трајно онеспособљених и унакажених и дубоке трауме у свести савременика. Вођен због жеље за светском доминацијом, захватио је и Балкан, чије су земље на различите начине биле увучене у ратни сукоб и осетиле његове страхоте. Србији након ултиматума није остављен никакав избор. Нашла се на страни победника и победе српског оружја донеле су јој углед међу савезницима, а њеној војсци поштовање међу противницима. Ипак, цена победе била је огромна с обзиром на жртве. Ако се томе дода огроман број инвалида и лица изложених ратним траумама, цена ратних напора постаје још израженија. Након Првог светског рата Србија се нашла у новоствореној држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Ове године навршава се 90 година од завршетка Првог светског рата, што је у земљи и иностранству пропраћено низом активности. Део тога је и међународна научна конференција *„Први светски рат и Балкан – 90 година касније“*, која је одржана у Београду 13. и 14. новембра 2008. године, у организацији Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања. Покровитељ те конференције било је Министарство рада и социјалне политике, Сектор за борачко-инвалидску заштиту.

Међународни карактер конференцији дали су својим учешћем војни историчари из Француске, Аустрије, Мађарске, Бугарске, Грчке, Турске, Румуније, Словачке, Канаде, Црне Горе и Словеније. Своја саопштења изложила су 23 учесника, од чега 10 из Србије и 13 из иностранства. Учесници су били разврстани у седам панела, а након сваког панела, у коме су била од три до четири учесника, следила је дискусија о појединим изложеним темама.

Саопштења учесника Међународне конференције, гледајући просторно, односила су се на Балкан, како на његов рубни ратом захваћени простор, тако и Србију као централну земљу Балканског полуострва. Поједина саопштења досезала су ванбалканске просторе, пратећи ратне избеглице. У једном саопштењу је реч о Првом светском рату и доприносу Канаде савезничким ратним напорима.

Проблематика рата била је у центру пажње појединих саопштења – о организацији и формацији војски, ратним путевима појединих јединица, ратним операцијама, фронтovima, повлачењу снага и стратегијским искуствима. Учесници су говорили и о последицама које је рат са собом носио, износећи чињенице о злочинима, терору, жртвама, заробљеништву, избеглиштву, затворима и логорима... Дилема – да ли ући у рат или остати неутралан, изневерити савезништво или помоћи била је тема која се тицала румунског и грчког учешћа у рату. На освојеном простору успостављана је окупациона власт која је демонстрирала снагу, а понашање окупатора и успостављање окупационе власти у Србији били су предмет саопштења о аустроугарским злочинима почетком рата и примени силе против цивилног становништва. Поједине теме су отварале питања краја рата, када се увиђала узалудност даљих жртава оних који су били пред поразом, након чега су следили антиратне побуне. Победници су правили нову прекомпозицију простора, плановима стварања нових држава, због чега су се за неке постављала питања – да ли је реч о ослобођењу или новој окупацији појединих простора. Отворена су питања односа војника и политичара, судбине „малог“ човека у „великом“ рату, те распада породица у контексту судбина очева и синова у Првом и Другом светском рату.

Тематским и хронолошким саопштењима покривен је Конференцијом задати простор током трајања рата 1914–1918. године. У саопштењима је изношена архивска грађа различите провенијенције (војна, политичка, дипломатска, лични фондови...), различитих земаља (српска, француска, аустро-угарска, немачка, румунска, бугарска, грчка, турска...). На Конференцији је учесницима презентована грађа Војног архива Србије и његов програм дигитализације, а француски колегa је презентовао Србију виђену у документима француских архива.

Дискусије су значајно допринеле духу размене научних информација, допуњујући поједине приче и указујући на путеве који ма даље треба ићи ка новим сазнањима. У дискусијама су доминирали несебичност и научни приступ који не познаје границе. Понеки изузетак био је карактеристичан за политички „прегрејане“ балканске приче. Истакли бисмо однос колега из иностранства који су, највећим делом, пажљиво саслушали већину саопштења.

Саставни део конференције био је и студијски излет трећег дана, када су учесници Конференције посетили Меморијал Колубарске битке у Лазаревцу, обилазећи заједничку Спомен-костурницу. Потом је следила посета некрополи династије Карађорђевића на Опленцу, где су учесници били у прилици да „прошетају“ кроз српску и југословенску историју 19. и 20. века.

Научни допринос ове конференције је несумњив. Продубљене су поједине теме и покренута различита питања и с обзиром на то што се рат преломио на све сегменте друштва. Решено је да се саопштења са конференције објаве у Зборнику радова који би се штампао на енглеском језику, што би помогло да се у свету боље презентују научна достигнућа Србије у војној историји и њени погледи о Првом светском рату.

Значај конференције је у продубљивању и успостављању научних веза из области војне историје. То је и својеврсни вид научно-дипломатског представљања државе. Обновљени су стари контакти, успостављене нове научне везе, договарани нови облици сарадње, представници Србије позвани на научне конференције широм Европе и конкретније прецизирани заједнички пројекти из области војне историје, чиме је проширен коридор за презентовање достигнућа српске војне историографије. Учесници ће након повратка у матичне земље бити у прилици да презентују своје утиске о тродневном боравку у Србији. Није неважно истаћи да је канадски колега, на препоруку колега из Србије, однео неколико примерака књиге проф. Андреја Митровића, *Србија у Првом светском рату*, објављене на енглеском језику, како ће се студенти у иностранству лакше и потпуније едуковати о српском углу гледања на Први светски рат. Тако је ово и прилика да се укаже на недостатак литературе о српској историји на другим језицима која би била доступна широј светској јавности.

Треба посебно нагласити да је пут институционалне сарадње, у овом случају са онима који се баве војном историјом у Европи и свету, најсигурнији пут за учешће државе у светској војној историографији. Све то помаже бољем разумевању и преко потребном превладавању прошлости, која је на Балкану оставила дубоке трагове.

Некадашњи британски премијер, Винстон Черчил, луцидно је запазио да балкански народи пате од вишка историје, производећи је више него што могу ментално да савладају. Зато је на овим просторима присутна искључивост и увереност свих појединачно да су у праву и да су други криви за њихове проблеме. Сигуран пут за излазак из тог ћорсокака је у научном изучавању историје, без њене политичке употребе и дневне операционализације.

У Првом светском рату су се распала царства, победила је совјетска револуција и створене су нове државе, као на пример Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, у коју је Србија уложила своје победе, своје жртве и своју државност. Гледајући из данашњег угла, када више нема југословенске државе, историчари новонасталих држава односе се према Југославији се као према дежурном кривцу, утркујући се ко ће је више засути из свих оружја. Није неважно истаћи да је она створена у овом рату, управо настала како вољом великих сила тако и вољом целокупне српске интелектуалне, политичке и војне елите. Нису је створили југословенски комунисти, на које се најчешће сваљује сва одговорност за њен нестанак и за све што у њој није ваљало. Гледајући из тог угла, на Конференцији је недостајало више саопштења каја би указивала на стварност полазишта Југославије. Због тога, данас, политизујуће и ненаучно звуче изјаве да Југославију није требало стварати. Исти део те ненаучне приче су тврдње које полазе од става „шта би било да је било“. У историји је било то што је било – и тај идеал истине је врховни домет коме тежи историјска наука. Посао историчара је да кажу каква је та држава била, како би онда на аргументован начин, раскрстили са појединим заблудама око тога ко је ту идеју употребљавао и злоупотребљавао.

Рат је донео смрт, рушења, патње и разочарања. Повод за овај рат нађен је управо на Балкану. Тај простор је кроз историју означаван као место на коме се зачињу ратни сукоби. Ратови су отпочињали ултиматумима, због неразумевања, неспособности дипломатије да премости супротности, недостатка воље за компромисе, а завршавали су се милионима мртвих и рањених! Биле су потребне десетине година да зацеле ране ратних страдања. За Србију, балкански ратови и Први светски рат, с обзиром на жртве, значили су уништавање биолошке супстанце народа. Из рата нико није изашао здрав, недодирнут и неповређен. Зато је и победа имала своју цену; и победници су носили њене ожиљке.

У до тада највећој светској ратној катаклизми – Првом светском рату, сукобили су се највеће светске силе, светски гиганти: Немачка, Француска, Велика Британија, Русија, САД, Италија... На њи-

ховим бојиштима је решавана судбина победника. Балканско ратиште је било битно и свакако било најважније за Србију, али ипак само једно од многих. На њему нису вођене одлучне битке и није било чеоних сукоба великих светских сила. Свакако, Србија може да буде поносна на Дрину, Мачков камен, Цер, Колубару, одбрану Београда, мајора Гавриловића, Солунски фронт, Топлички устанак, ослобођење 1918. и укупни допринос савезничким ратним напорима, а с поштовањем се односити према Албанској голготи, избеглиштву на Крфу, острву Видо, Зејнтилику и другим местима. Српске војводе Путник, Мишић, Степа и Бојовић с поносом стоје уз раме са маршалима Петеном и Д'Епереом. То је и разлог за српско присуство на годишњицама обележавања Првог светског рата. Ове године, први пут, не на Јелисејским пољима, већ у Вердену. На тим годишњицама се данас заједнички појављују француски и немачки представници који су у Првом светском рату били у ратном сукобу. Зато поново указујемо на чињеницу да се највећи и најважнији сукоби великих сила нису десили на Балкану и на овом простору није решавана судбина ни Првог, а ни Другог светског рата. Управо то је разлог за сагледавање сопствене улоге која се, неретко, превише наглашава. Књижевне фикције и уметнички доживљаји сопствене величине замућују нам поље реалног расуђивања и воде нас у ћорсокаке. Одмереним приступом, уз поштовање другог и других, можемо најбоље одредити место у породици балканских и европских народа.

Чланци и студије

УДК 355.1(497.11)"1878/1908"
94(497.11)"1878/1908"

Др Славица Ратковић-Костић

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
БЕОГРАД

УТИЦАЈ ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА МОДЕРНИЗАЦИЈСКЕ ПРОЦЕСЕ У ДРЖАВИ И ДРУШТВУ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

(прилог проучавању друштвене историје)

АПСТРАКТ: У раду се указује на утицај европеизације војске на модернизацијске процесе у држави и друштву на крају 19. века. Чланак је рађен на основу необјављене грађе Војног архива и Архива Србије, објављене грађе Министарства војске Кнежевине/Краљевине Србије и литературе.

Када је у питању српска војска у 19. веку, дуго је главна пажња историјске науке била усмерена само на војне операције у устанцима и ратовима с Турском. Војска је била позната само уопштено, тако да су остале непознате њена организација, установе, надлештва, јединице, њен свакодневни рад у миру и улога у друштву. У новије време појавила су се историографска дела која сагледавају војску као саставни део државе и друштва и пружају драгоцену сазнања о модерним појавама у војсци и у појединим областима српског друштва, као и о њиховом међусобном утицају и повезаности.¹ Мада су

---

¹ В. Станојевић, *Историја српског војног санитета, Наше ратно искуство*, Београд 1925 (репринт 1992); Р. Марковоћ, *Војска и наоружање кнеза Милоша*, Београд 1957; Ж. Спасић, *Крагујевачка фабрика оружја 1853–1953*, Београд 1973; Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска, 1861–64*, Београд 1984; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске*

историографи испитали бројне елементе, чињеница је да има још много тога да се утврди или објасни. Овај чланак је само још један прилог таквом проучавању.

*
*   *   *

Схватајући нужност модернизације, Србија је после Берлинског конгреса и стицања независности 1878. године, предузела бројне реформе, уводећи новине у разне области друштва: у привреди, војсци и начину живота. Мада се процес европеизације и модернизације одвијао споро услед ограничених економских могућности и негативног патријархалног менталитета, Србија се полако уклапа у заједницу модерних европских земаља.² Процесу модернизације прикључила се и војска – није се смело заостајати ни за европским силама, ни за суседним земљама. Српски војни врх морао је, као и свуда у свету, да прати најновија достигнућа, пре свега у борбеној техници, затим развоју железничке и путне мреже, у војној организацији и формацији, школовању стручног кадра, обуци, и у свим другим сегментима који су чинили фактор модернизације.³

Велике реформе започете су 1883. године, гашењем народне војске и стајаће војске и увођењем нечега што је било потпуно ново за Србију: мешовитог војног система у коме се стални кадар развија обученом резервом до ратне формације. Након доношења савремене војне организације и формације, извршена је нова војнотериторијална подела земље која је омогућила бржу мобилизацију. Уследили су: модернизација саме војне управе – Министарства војног, преуређење генералштабне струке, увођење савремених система наоружања и реформе у војном школству и судству.⁴ Наравно, постојао је узајамни

војске, Београд 1993; М. Бјелајац, *Војска као фактор модернизације*, у: *Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, Београд 1994; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002; исти, *Исхрана војске у Србији крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2002; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007.

² Опширније: *Историја српског народа*, књ. VI/1, Београд 1994; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд 1989.

³ М. Бјелајац, *Војска као фактор модернизације*, у: *Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века*, 355.

⁴ Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), п. 14, к. 7, ф. 1, рб. 18-1; п. 1, к. 7, ф. 2, рб. 23, лист 10; *Закон о устројству војске*, 3. јануар 1883, Београд 1883; *Уредба о формацији целокупне војске*, Београд 1883; *Службени војни лист* (у даљем тексту: СВЛ) 1883, 263-282; *Закон о устројству Министарства војног*, Београд 1883; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији (1835–1909)*, књ. 1–64, Београд 1840–1912, књ. 38, 372.

однос између организацијског и техничког унапређења војске и економске моћи друштва. Због тога су реформе, касније, настављене нешто спорије, у појединим периодима готово су обустављане, и то не само због економске већ и због политичке ситуације.

Као што су се промене у друштву одражавале на војску, тако су се и промене у било ком делу војске одражавале на српско друштво, и то у већој или мањој мери, најчешће у позитивном значењу, али понекад и негативном, на опште и појединачно задовољство или незадовољство. Закон о устројству војске из 1883. многи су нападали, а најгласнији су били радикали, који су оптуживали краља Милана Обреновића да је заробио цео народ у касарну. Спровођење војних реформи, због којих је било неопходно велико новчано оптерећење порезника, поклопило се са тешком унутрашњом економском и политичком кризом. Поред тога, двогодишња служба у сталном кадру, а затим позивање на краће или дуже вежбе готово сваке године, представљали су терет за најбројнији део становништва, тј. за српског сељака. Служба у сталном кадру одвајала га је од њиве пуне две године, а после тога је узнемираван: све до тридесет седме године живота, до трећег позива, сваке године позиван је, као резервиста, на вежбање. То је био разлог за незадовољство у народу који није био свестан значаја војних реформи, зато су оне почеле Тимочком буном.⁵

Буна и претходни ратови су показали да су војне реформе неопходне. Народна војска не само да није могла да у рату изведе веће стратегијско-оперативне захвате, већ се, побуњена, није по дисциплини и професионалности могла мерити са новоорганизованом војском. Подршка, оданост и послушност сталног кадра осигураће краљу Милану Обреновићу, а затим, за извесно време, и његовом сину краљу Александру Обреновићу, потпуну власт у Србији, што ће се одражавати на политички живот земље. Владар је био врховни командант војске и увек је у њој имао снажно оружје за јачање своје власти. Чак и у кратком периоду намесништва (1889–1893) два генерала – намесници Коста Протић и Јован Белимарковић и војска пружали су подршку династији. Војска је била та која је малолетном Александру Обреновићу омогућила да 1893. изврши државни удар и прогласи се, пре времена, пунолетним, збаци намесништво и промени владу.⁶ Мада је само први од три удара извео дословно и тех-

⁵ Опширније: А. Раденић, *Тимочка буна 1883, Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Београд 1973, 439–556; *Тимочка буна и њен друштвено-политички значај за Србију 19. века, Зборник радова са научног скупа одржаног од 18. до 20. октобра 1983. године у Зајечару*, Београд 1986.

⁶ Опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд 1931, књ. 1, 205; Д. Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске, у: Историја српског народа*, књ. VI-1, 109.

нички уз помоћ војске, краљ Александар Обреновић је делао као владар и врховни командант војске. Дакле, војска је била изузетно важан чинилац унутрашње политике земље, а у мају 1903. године показало се и да је пресудан.

Велике војне реформе, које су трајале готово две деценије и обухватиле све сегменте војске, захтевале су велика улагања. Колику су важност српска држава и владари из династије Обреновић давали војсци и њеном министарству види се и по средствима која су му намењивали: четвртина, трећина, а понекад и знатно већи део државног буџета налазио се у касама Министарства војног. Али то није било све, јер су се та средства још увећавала ванредним кредитима и другим посредним давањем у новцу и натури.⁷ Остала министарства имала су на располагању далеко мање суме, а неке су биле готово безначајне у односу на потребе војске. Највећи део војног буџета одлазио је на наоружање, које је, углавном, набављано у иностранству, и на војну индустрију.

Да би се спровеле модернизација и европеизација војске, требало је, пре свега, развити ратну индустрију. Током последње две деценије 19. века започет је развој индустријске производње, јачали су спољни и унутрашњи трговачки промет, успостављане су нове и оживљавале постојеће комуникације.⁸ Војска је била, пре свега, велики потрошач. Војним набавкама су подстицани развој државне, али и приватне индустрије, запошљавање радника и стручњака. Из војних школа су изашле прве генерације занатлија и техничара. Прва модерна индустрија у Србији била је војна. Заправо, Војнотехнички завод у Крагујевцу, десет фабрика пива у већим градовима, две стругаре, једна барутана у Страгарима, једна фабрика бомбона, 99 млинова, од којих 35 парних, и неколико полузанатских-полуиндустријских радионица сапуна, сирћета, текстила, коже, стакла, метала, дувана и цемента, чиниле су целокупну српску индустрију у независној Краљевини Србији. Највеће индустријско предузеће било је, а и остало током целог овог раздобља, Војнотехнички завод у Крагујевцу, чији су почеци у 1836, а модерна делатност од 1853. године. Организован је по моделу истог таквог војног завода Краљевине Сардиније (Пијемонт), у Торину, који је након уједињења Италије, 1860. године, остао организована подлога за војну индустрију.

---

⁷ АВИИ, п. 14, к. 9, ф. 1, рб. 5; п. 2, к. 2, ф. 1, рб. 9–3; *Стенографске белешке са заседања Народне скупштине*, књ. 32, св. 1, Београд 1908; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, Београд 1905, књ. 1, 73–92, 439; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 3, Београд 1934, 353; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 47; књ. 2, 45, 46, 59, 60.

⁸ А. Митровић, *Европеизација и/или модернизација, Годишњак за друштвену историју*, бр. 2, Београд 1994, 143.

Торински завод је касније претворен у фабрику аутомобила „Фијат“ и до данас је остао мотор индустријског напретка Италије. Исту судбину је доживела и крагујевачка војна фабрика, која је, непосредно и посредно, утицала на развој многих привредних грана.⁹

Потребе за погонском енергијом за рад у Тополивници учиниле су да се интензивирају радови на откривању и експлоатацији рудних налазишта, нарочито производња угља. Подмирујући све веће државне потребе, које је наметала организација савремене војске, крагујевачка војна фабрика се и сама брзо развијала. Доприносила је војном буџету продајом хемијских производа, експлозива и барута рудницима и приватној индустрији. Поред производа за војску, израђивала је многе предмете за остала „надлештва“ у земљи. Свршени ученици Војнозанатлијске школе и радници војне фабрике били су главни извор квалитетне радне снаге за остала индустријска предузећа и за развој заната у Србији. Војнотехнички завод у Крагујевцу био је значајан и за изградњу барутане у Обилићеву: девет десетина опреме за ту барутану израђено је у земљи, највећим делом у Крагујевцу. После оријентације за увоз оружја, војна фабрика је предузела и значајну иницијативу у производњи разноврсне робе на основу приватних поруџбина. У условима неразвијене индустрије, тај је вид делатности, без обзира на бројне слабости, одиграо значајну улогу у општем привредном развоју земље.¹⁰

Мануфактуре су се развијале и претварале у фабрике, производећи за интендантске потребе штофове, обућу, лекове, медицински материјал, као и мноштво других артикала. Дакле, уз војску је напредовало и друштво. Проналасци и производи, како за војску тако и за становништво, излагани су у земљи и иностранству, што значи да су помно праћена достигнућа у свету, пре свега у Европи. На светској привредној изложби у Паризу 1889. најзапаженије експонате српског дела изложбе чинили су производи Војнотехничког завода. О томе колики је значај придаван производима који ће се излагати у Паризу, говори и посета краља Милана Обреновића и његовог сина, престолонаследника Александра, Војнотехничким заводима почетком 1889. године. У Паризу су изложена 42 производа (међу којима и пет машина) и 24 фотографије великог формата на којима су представљене фабричке зграде и унутарњи делови свих радионица, као и цртежи машинских делова. У јакој конкуренцији крупних фирми европске војне индустри-

⁹ Опширније: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989.

¹⁰ В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 481; Ж. Спасић, *Крагујевачка фабрика оружја*, Београд 1953, 91.

је, попут Крупа, Ерхарда, Маузера, Шнајдера, Амстронга, Шкоде и других, Војнотехничким заводима припало је шест медаља: пет сребрних и једна бронзана.¹¹

Стратегијски значај за војску имале су саобраћајна мрежа и телеграфија. Наиме, осамдесетих година 19. века Србија је имала слабо развијену путну мрежу. Према статистици, било је 400 km путева. Међутим, ти путеви, грађени углавном кулуком, били су далеко испод европских стандарда, и непролазни у време зимских ветрова и летњих пљускова. Најбоље је одржаван цариградски друм, од Београда, преко Ниша, до турске границе. Путеву су, наравно, имали општи значај, али су били и велика војна потреба. Инжењеријски официри су се највише бавили пројектовањем, изградњом и одржавањем путева и мостова, а мање фортификацијом. На пример, после закљученог мира са Бугарском, 1886. године, сматрано је да је неодољно хитно утврђивање источне границе, пре свега Пирота и Зајечара, али је почело тек 1890. године. Пиротска утврђења грађена су до 1893, а зајечарска до 1896. године, а и тада су остала делом недовршена. Утврђивање Ниша почето је 1894, завршено две године касније, да би почетком 20. века било закључено да су сви фортификацијски објекти погрешно пројектовани и да не одговарају захтевима савремене фортификације.¹² Изградња и одржавање путева и мостова, просецање канала, исушивање бара и мочвара, регулисање река, старање о прописима у погледу безбедности, све је то било уско везано с војним интересима, али и са општим привредним напретком земље. Стога, нису се официри налазили само на положају министра војног, већ су постављани и на функцију министра грађевина. Министри грађевина били су, углавном, инжињеријски и артиљеријски официри, школовани у иностранству.

Железнице су грађене тек после 1880. године. Користећи недовршену пругу Београд – Ниш (завршена 1884), српска војска је 1883. године, за време Тимочке буне, први пут користила железницу за своје потребе, а две године касније и у рату са Бугарском. Берлински конгрес је признао Србији равноправност и територијално проширење, али јој је наметнуо и одређене економске обавезе. Најважније је било да изгради железницу која ће аустроугарске пруге повезати са Турском. Повезивање пруге Београд – Ниш са турском и бугарском железницом 1888. го-

---

¹¹ 9. АВИИ, п. 1, к. 8, ф. 1, рб. 1-7, лист 1; п. 14, к. 9 рб. 10.1; СВЛ 1888, 15, 16, 448 и 449. Видети: Ј. Влаховић, *Међународна изложба разних проналазака у Лондону 1885. са стране војничке, Ратник*, год. 1887, књ. XVII, 492–509. Неки изложени пројекти били су претходно награђени и у земљи.

¹² АВИИ, п. 1, к. 8, ф. 7, рб. 35/7, п. 1, к. 8, ф. 7, рб. 1/7, лист 3; лист 9; Опширније: Ж. Мишић, *Стратегија*, Београд, 1907 (репринт 1993).

дине било је од изузетног значаја за Србију, па и за њену војску јер је изградња те важне стратегијске комуникације потпуно изменила мобилизацијске, концентрацијске и ратне планове Главног генералштаба. Колико су комуникације значајне за војску говори и податак да су у редовном стању инспектор телеграфа и инспектор пошта у Министарству унутрашњих дела били, у исто време, референти војног министра за ту струку. Само, средства везе су у том периоду била тек у развоју: поштанска служба је 1882. године имала 71 станицу. Било је 2190 км телеграфских линија. Војска је била један од највећих корисника овакве модернизације. С друге стране, све то је утицало на оживљавање спољне и унутрашње трговине и допринело привредном полету Србије.¹³

Крајем 19. века српска војска је радила исто што и српско друштво. Лагано је напуштала старе оријенталне форме и навике и приближавала се европском друштву. Градови су се све више развијали захваљујући успону градске привреде и приливу радне снаге са села. Највише се развијао и модернизовао Београд, који је имао готово 70 000 становника. Већина улица је поплочана, у центру су подигнуте зграде у стилу савремене европске архитектуре, изграђен је водовод, уведена електрична струја.¹⁴ Међутим, многе варошице, па и вароши, биле су више села него градови, а називе су стицали као седишта неке државне или војне установе, као управно седиште, трговачки центар и слично. Градња војних објеката, посебно у важним местима (Београд, Ниш, Ваљево, Горњи Милановац, Пожега, Крагујевац, Зајечар, Чачак, Пирот, Врање и друга), утицала је на изглед вароши. По узору на европске објекте за исте намене, грађене су нове касарне са уређеном околином, команде места и дивизијских области, школе, официрски домови и слично, који, уз железничке станице и друге репрезентативне грађевине, постају обавезан мотив разгледница.¹⁵

Феликс Каниц каже да је војска пуно учинила да у Србију допре Европа и да су гарнизони допринели „јачем пулсирању живота“ у градовима и варошима.¹⁶ Војска је покретач многих активности, пре свега културних и спортских. У Београду је 1881. установљена

¹³ АВИИ, п. 1, к. 7, ф. 2, рб. 23-1, лист 21; *Закон о устројству војске*, Београд 1883; Д. Милић, *Београд као железничка раскрсница-промет и саобраћај*, у: *Историја Београда*, књ. 2, Београд 1974, 404; М. Ђорђевић, *Србија и српско друштво 1880-тих година*, *Историјски часопис*, књ. XXX–XXXI, 414, 416 и 421.

¹⁴ Опширније: М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884; В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887. Д. Милић, *Београд као железничка раскрсница – промет и саобраћај*, у: *Историја Београда*, Београд 1974, књ. II, 267, 268 и 404.

¹⁵ Опширније: М. Магдаленић, *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту упоређене с онима у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву*, Београд 1891; С. Љосић, *О касарнама*, Београд 1891.

¹⁶ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Београд 1985, књ. II, 218, 219, 296, 306, 424.

Официрска читаоница с касином. Имала је библиотеку и организовала је стручна предавања. Исте године образоване су официрске читаонице у свим већим гарнизонима. Десет година касније, Официрска читаоница у Београду претворена је у Официрски дом, чији је циљ био „гајење другарства и заједничког војног духа: научно и опште војно договарање, обавештавање и васпитање; неговање лепих друштвених обичаја, приређивање забава“.¹⁷ Мада је Статут тог дома израђен 1891, свечано је отворен у новој згради на Цветном тргу, 1 (13) августа 1895. године. Зграду је подигао краљ Милан Обреновић о свом трошку, а на државном земљишту, и уступио држави с тим да „на вечна времена служи на употребу наше војске, а на циљ који смо јој наменили при нашем подизању“. Иначе, Статут је коришћен све до марта 1909, када је донет нови.¹⁸ У Београду је 1899. основана Официрска задруга – акционарско друштво које је својим члановима омогућавало снабдевање прописаном опремом и другим потребама. По угледу на сличне установе у великим европским војскама, примала је штедне улоге, давала новчане позајмице и осигуравала за случај смрти.¹⁹

Захваљујући реформи, војно школство је крајем 19. века било добро организовано, са устаљеним системом вишег образовања и различитим школама за посебне родове и струке. Било је отворено за европске утицаје и била је видљива стална модернизација и европеизација свих војних стручних школа, мада њихов развој није био равномеран. Војска је показивала велику заинтересованост за високоспецијализована и стручна војна, али и техничка знања, па се највише и најбоље развила Војна академија. Развиле су се и поједине, посебне стручне школе, на пример Војнозанатлијска школа, која је у то време била једина средња школа техничке струке у Србији. Војска је учествовала и у модернизацији школства уопште. Кроз њене реформисане школе и течајеве пролазило је много људи. Поред тога, да би добила што спремније резервне официре, ушла је у грађанске средње и више школе. Прво је 1883. године уведена у средње школе војна гимнастика са практичним вежбама из ратне службе. Три године касније, програм у

---

¹⁷ АВИИ, п. 14, к. 8, ф. 1, р. б. 11; СВЛ 1891, 1453–1466.

¹⁸ АВИИ, п. 14, к. 3, ф. 1, р. б. 74; п. 14, к. 9, р. б. 6; *Ратник* 1897, књ. XXXVI, 655; СВЛ 1898, 949–960, 117–1024; *Свечано отварање официрског дома*, Министарство војно, Београд 1895; *Статут официрског дома у Београду са изменама и допунама од 1. маја 1894. године до 10. јануара 1895. године, 1895; Статут официрског дома*, Београд 1901.

¹⁹ Опширније: М. Радивојевић, *Пројект Статута задруге краљевско-српских официра за међусобно потпомагање*, Београд 1890; СВЛ 1899, 627–643. Правила официрске задруге незнатно су измењена и допуњена 21. марта 1904. и 25. јануара 1905. године (СВЛ 1905, 141–152), а затим готово сваке године до 1911, када су поново објављена.

средњим школама био је такав да су ђаци подучавани у свему што им је било потребно као будућим нижим старешинама, тако да су са завршетком ниже школе, односно реалке, завршавали и сву регрутну обуку, а са завршетком гимназије, односно више реалке, богословије и учитељске школе, завршавали су и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника. Дакле, не само да су се у војном школству сјединили програми европских војних училишта, већ је, по угледу на Европу, и у грађанским школама наметнуто ширење војног знања. Осим тога, официри су били наставници у грађанским школама и на Великој школи, пре свега у природним наукама, нарочито у области медицине и технике, али и у друштвеним наукама. За потребе Војне академије, на којој су многи од њих били и професори, написали су и прве уџбенике из природних наука: из математике, механике, хемије и других предмета. Неки од тих уџбеника су после употребљавани и на Великој школи. Наравно, било је и обрнутих примера – у војним школама предавали су познати научни и културни радници тог времена, па и професори Велике школе.²⁰

Војска је имала велики значај у развоју здравствених институција и ширењу здравствене културе уопште. Војска је је упућивала људе у основе хигијене. Такође се инсистирало на телесном вежбању које би доприносило оспособљавању за нарочите напоре у рату. Цео овај програм, првенствено васпитни, непроцењиво важан за опште народно здравље, носио је војни санитет – војни лекари и њихово помоћно особље. Војне болнице настале су пре грађанских, и то у Београду, Крагујевцу и Пожаревцу, у којима су били гарнизони стајаће војске. У почетку није било довољно лекара па је војска запошљавала и странце. Истовремено је слала своје питомце на студије медицине, најпре у Париз, затим у Беч. Напори који су улагани да се санитет побољша довели су до тога да је смањена стопа смртности у српској војсци. Поред тога, усавршавањем и унапређивањем војног санитета јачала је лекарска струка у Србији. Између осталог, отворен је Бактериолошко-хигијенски институт у Нишу 1900. године. Појава војне фармакопеје и правила за апотекарска слагалишта и апотеке одразила се и на цивилну струку.²¹

²⁰ АВИИ, п.14, к. 4, ф.1, р. б. 54/1; п.14, к. 12, ф. 1, р. б. 16/1. Опширније: *Споменица педесетогодишњице војне академије*, Београд 1901; *Споменица двадесетогодишњице војно-занатлијске школе (1888–1913)*, Крагујевац 1913; Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку у: Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994, 225.

²¹ Опширније: В. Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, књ. 1–4, Београд 1879–1886; В. Станојевић, *Историја српског војног санитета, Наше ратно искуство*, Београд 1925 (репринт 1992); В. Станојевић, *Осамдесетогодишњица Српског лекарског друштва и Српског архива за целокупно лекарство*, Београд 1952.

У многим сегментима војска је била прва: када је 1901. године, након реформи у свом судству, успоставила војно државно тужилаштво, још није постојала слична установа у цивилном судству. Наиме, током претходне две деценије били су чести захтеви да се изврше реформе у тој области. Стизали су не само из редова војске већ и грађанства.²² Међутим, дуго је све у вези с тим остајало само на папиру, односно на пројектима. Од 1875. до 1900. године радило је 15 комисија на изради пројекта војнокривичног законодавства. Мада су чланови тих комисија били способни људи, а министри предусретљиви, јер су и сами желели промене, због великих разлика у ставовима, не само комисија већ и њихових чланова, није се дошло до резултата. Тек се комисија из 1894. године усагласила и дала добре полазне основе за комисије које су касније радиле на усавршавању овог сегмента војске, подижући ауторитет војних судова у Србији на ниво таквих судова у европским војскама.²³ Осим Швајцарске и Белгије, све европске државе су имале војне иследнике. У Француској и Италији били су то официри без правног образовања. У Србији су војни иследници били из редова судских официра, али су браниоци били официри било којег рода оружја или струке. Док је на једној страни учињено много тога да се унапреди ова област, и то не само у војсци већ и у грађанству, на другој је војска показала свој крут став. На основу тога што су војни судови преуређени у духу „савремене војне науке“, сматрано је да се може разрадити и поопштити Војноказнени законик. Законодавац је разматрао одредбе руског, француског и немачког војноказненог законика, и позајмио, према потреби, од сваког понешто. Резултат је био престрог и преопштар законик, који је у великој мери захватао српско друштво. Међутим, узалуд је више пута расправљано на седницама Народне скупштине да је преширок круг грађана који је, без обзира на Устав, изузет од надлежности грађанских судова и стављен под војне судове и војно кривично законодавство.²⁴

Још је кнез Милош Обреновић створио своју „банду“. Музиканти су 1831. постали одељење гардијског батаљона у Крагујевцу. Диригент је био Јосип Шлезингер који је за војне потребе компоновао

---

²² АВИИ, п. 14, к. 7, ф. 1, р. б. 9/2, лист 4; п. 14, к. 2, ф. 2, р. б. 19/1, 20/1, 21/1, 22/2, 23/1 и 27/1.

²³ *О устројству и поступку војних судова Војносудског законика од 28. априла 1864. године и све измене и допуне Закона о устројству војних судова*, Београд 1901; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 56, 156; СВЛ 1901, „Прилог“ бр. 27, 14; *Закон о устројству војних судова*, Београд 1901, 1 и 2.

²⁴ *Рад Народне скупштине у други редовни сазив за 1907. Стенографске белешке*, књ. 2, св. 1, 110; СВЛ 1901, „Прилог“ бр. 27, 1.

бројне маршеве. Музички оркестар „Књажевска сербска банда“ била је живописно и китњасто обучена у плаве мундире, украшене гајтанима и еполетама. Две године касније постаје војна музика. Дакле, војни музичари и оркестри су постојали и стварали готово читав век пре формирања Опере и Филхармоније у Београду и утицали на развој музичке културе у Србији. Без њих се није могло на парадама, дочецима и испраћајима влада и другим свечаностима и весељима. Као такви, утицали су на осавремењивање музичког живота, стварање кадрова, репертоара и укуса публике.²⁵

Војска је полагано и једва видљиво уносила многа побољшања за цело друштво (победа ципеле над опанком, мењање текстилних радионица и израда готових одела). Војна радионица потковица је првих година 20. века утицала да се уведе европска потковица. Оријентална потковица је пуна, а европска коњица – сем делова планинских јединица – имала је потковицу у облику латиничног слова „U“. Уведени су нови типови пољских пећи за хлеб. Производња хлеба за војску подстакла је изградњу и модернизацију објеката који нису имали искључиво војну намену. Војска је стандардизовала производњу хлеба, и уз то, мењала начин исхране. Утицала је на то да говедина у исхрани угрози ранији примат свињетине у Србији. Потрошња говедине била је одлика и других војски, јер им је за разноврсну опрему била потребна велика количина коже, при чему је говеђа била најтраженија. Наравно, у српској војсци је коришћено за исхрану и свињско, овчије, козије и телеће месо, али у много мањој мери. Појављује се незнатна разлика између летње и зимске исхране, јер се, поред пасуља, боба, пиринча, гершле и кромпира, на јеловнику налази и поврће, попут грашка, бораније, тиквица и зелени. Уз то, почели су да се користе и зачини, а понешто од тога добија и ширу примену. Међутим, и поред тежње да се исхрана српског војника усклади према стандардима европских војски, српска традиционална јела су опстала.²⁶ С друге стране, мада је чинила неке уступке одређеним укусима, војска је постепено мењала и навике за време јела (на пример, у војсци је регрут седео за столом, а не за софром). Мењале су се и хигијенске навике. Војници су били обавезни да перу руке и уста пре и после јела. Мешала су се европска знања о исхрани, модерне хигијенске тенденције, традиција и обичаји. При-

²⁵ В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, 305; П. Васић, *Униформе српске војске 1804–1918*, Београд 1980, 22; М. Петровић, *Редовна војска (Србија до 1848)*, Београд 1897, 641–693; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 252. Опширније: Г. Крајачић, *Војна музика и музичари 1831–1945*, Београд 2003.

²⁶ Опширније: М. Милићевић, *Исхрана у српској војсци крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2002.

лике у друштву осликавале су се и у војсци. Мада је проценат неспрског живља био мали, војска је, као и само друштво, била либерална у погледу вероисповести. Војницима друге вере било је допуштено да славе своје празнике и држе се својих обичаја. То је било детаљно регулисано правним актима.²⁷

Одувек се вредност војске ценила на основу вредности њених официра, који су сматрани ослоном војске, а војска ослоном државе. Судбина војске зависила је у рату од официра, а судбина државе зависила је од војске. Стога је у свим модерним европским војскама посебна пажња посвећивана образовању официра, и то не само интелектуалном већ и образовању „карактера и срца“. Јер, „ћифта у мундиру официрском јест само официрска наказа, која не може да учини ни за себе ни за отаџбину“.²⁸ Зато су српски официри васпитавани, а и они су тако друге васпитавали, на вредностима и врлинама као што су: патриотизам, војничка част, јунаштво, дисциплина, послушност, поштење, искреност, несебичност, истрајност, достојанство, племенитост и многе друге. Школовањем војних питомаца у иностранству и реформом високог војног школства повећан је број високообразованих официра. Тиме је српска средина добила значајан број школованих људи који су оставили траг у свакодневном животу бројних великих и малих гарнизона широм земље. Тешко се улазило у Војну академију, још теже у официрски кор, а најтеже у генералштабни кор. Стварала се војна елита. Официри су били реформатори, дипломате, намесници, председници влада, министри војни, министри саобраћаја и грађевина, председници и чланови Државног савета, председници и чланови научних установа и удружења. То значи да непосредно одлучују о спољној и унутрашњој политици земље, њеној одбрани, развоју и организацији војске, развоју саобраћајне мреже и о још много тога. Војна елита, као део друштвене елите, имала је велики значај у модернизацији српског друштва. Већ само постојање друштвених елита (политичке, привредне, војне, научне, уметничке) знак је модерног друштва.²⁹

Да би се учврстили углед и друштвени и материјални положај официра, донет је још 1872. закон којим је, уз неке изузетке, прве четири године рада забрањена женидба млађим официрима. Смањена је 1898. на две године, али су поручници и капетани, пре под-

---

²⁷ Опширније: М. Милкић, *Специфичности верског живота у војсци Кнежевине – Краљевине Србије, Војно дело*, 2003, бр. 1, 168–184.

²⁸ АВИИ, п. 14, к. 5, ф. 1, р. 6. 3/1; Ж. Мишић, *Стратегија*, Београд 1907, 113; К. Голц, *Наоружани народ, војна организација и ратовање нашег времена*, Београд 1904, 44; *Размишљање о нашој војсци, Ратник*, год. XXIII, књ. XLVIII, св. 1, мај 1901, 2, 6. и 11.

²⁹ Л. Перовић, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: *Србија у модернизацијском процесу XX века*, Београд 1994, 235.

ношења молбе прибављали доказе да немају дугова и да, поред плате, могу да обезбеде износ који је био нешто мањи од њихове годишње плате.³⁰ У *Закону о женидби официра* из 1901. додат је још један услов: сваки официр је морао дати доказе да је особа с којом жели да ступи у брак достојна да буде његова супруга не само по свом владању и карактеру, што се до тада тражило, већ и по породичним везама. Поред тога, морали су да осигурају свој живот у корист своје жене и деце у неком од осигуравајућих друштава у Србији на суму од најмање 10 000 динара. Уплата полисе, као и полагање новчане суме и вредносних државних хартија, падала је на терет особе која се удаје за официра, њених родитеља, сродника или других лица. На тај начин је законодавац материјално заштитио удовице и децу умрлих официра.³¹ То није било ништа ново, јер су исто радиле и друге европске војске. Обавеза да млади официри траже себи супругу достојну официрског кора, као и високи имовински цензус за одобрење женидбе, подстицао је одабир младе из угледних имућнијих друштвених слојева. Официри су постајали зетови председника влада, министара, дипломата, државних саветника, индустријалаца, рентеријера, директора банака и осигуравајућих друштава, генерала и високих официра, судија највишег ранга, лекара, професора универзитета и гимназија. Свака четврта жена официра потицала је из таквих породица.³² Но, без обзира на то што су ушли у породице политичара, официри нису смели да се директно мешају у политику.³³ То је био став не само у Србији већ и у Европи, али је, наравно, било изузетака.

Људи по српским варошима били су одевени као у европским градовима. Док су интелектуалци носили црни капут, реденгот, који је још од уставобранитељског доба био свакодневна чиновничка одећа, а трговци кратак капут, официри су се издвајали сјајном и колористички богатом одећом, украшеном детаљима, уз коју су долазила и одликовања. Тек 1908. српска војска је добила сивомаслинасте униформе. До тада су официри носили униформе различитих боја које су означавале род и струку. После проглашења Краљевине Србије 1882. униформа је промењена како би била у рангу државе. Као узор послужиле су Немачка и Француска. Генерали и краљеви ађутанти имали су загаситоцрвени мундир, а коњица отворено-

³⁰ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Народна скупштина (у даљем тексту: НС), Ф-В, п. 155/888; СВЛ 1886, 1043; СВЛ 1898, 782; СВЛ 1899, 315.

³¹ *Зборник закона и уредаба*, књ. 54, 335; СВЛ 1901, 1179–1184.

³² М. Бјелајац, *Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941, Годишњак за друштвену историју*, II/1, 1995, 25. и 26.

³³ АВИИ; п. 2, к. 2, ф. 2, р. б. 22/2, лист 1.

плав. Испуске и зарукавља на мундиру били су различитих боја: код генерала – отвореноплаве, краљевих ађутаната – угаситоплаве, генералштабних официра – отвореноцрвене, инжињеријских – вишње, пешадијских – отворенозелене, артиљеријских – црне, санитетских – браон, војнослужбених официра – ружичасте, болничара – од наранџасте чоје, возарије – од „суре“ чоје, а питомца Војне академије – од затворенозелене чоје.³⁴ Дугмета су била жута код генерала, генералштабних официра, артиљерије, пешадије, војнослужбених официра и возарије, а код осталих родова оружја и струка – бела. Еполете официра биле су постављене ширитом у боји дугмета, а генерала – у виду плетеница. Знаци чиновна били су обележени звездицама. Панталоне су биле црне за генерала и краљеве ађутанте, а затворено црвене за генералштабне официре. Код свих осталих родова и струка панталоне су биле од сивоплаве чоје.³⁵ Приликом општенародних празника и на званичним забавама имали су свечане униформе. Парадни мундир официра имао је на јаци и зарукављу златне, односно сребрне ширите. Чизме су код свих родова војске и струке биле налик уланским, осим гарде, која је имала хусарске. Сабља је била знак официрског достојанства. Године 1886. блузом од угаситоплаве чоје замењен је свакодневни мундир. Промењене су боје родова оружја па је пешадија добила угаситозелену; коњица угаситоплаву, а војнослужбени официри боју труле вишње. Свакодневна капа постала је шапка („лепињара“). Две године касније, трупе су добиле на еполетама арапске бројеве јединица, а гардијски батаљони римске бројеве и, осим тога, зелене нараменице.³⁶

Приближавање Русији осетило се и на униформи. Уведени су 1896. калпак, крзно и копоран који је код свих родова и струка био од угасите, а код коњице од отвореноплаве чоје. Боја јаке је измењена. Када је следеће године основана Команда Активне војске, прописане су перјанице на официрским калпацима, али носили су их само министар, генерали, команданти дивизија, бригада и инжињерије сталног кадра, краљеви ађутанти и ордонансофицири и генералштабни официри. А када је 1900. за њеног команданта Милана Обреновића уведен чин армијског генерала, на његовом калпаку се нашла тробојна

³⁴ Уредбе и прописи за спремност и ношење одела, Београд 1879, 17–36; Зборник закона и уредаба 1882–1883, 140, 153–156.

³⁵ Указ којим се прописује одело и спрема официрима и војника активне војске, Београд 1883, 131–133; СВЛ 1883, 879; СВЛ 1886, 329–336; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 103.

³⁶ Опширније: Д. Николић, *Капе француског кроја у српској војсци XIX века*, *Вестник Војног музеја*, 1963, св. 8–9, 205–212; П. Васић, *Униформе српске војске за владе Обреновића 1858–1882*, *Вестник војног музеја*, 1958, св. 5, 125; Исти, *Униформе српске војске 1808/1919*, Београд 1980, 62.

перјаница, а на еполетама – бели двоглави орао. Убрзо је тај чин укинут, али су еполете преузете као ознака за чин војводе. И остали генерали су добили тробојну перјаницу од белог, плавог и црвеног перја. Дотадашњи мундир официра с једним редом дугмета замењен је мундиром на два реда и поново су промењене боје родова и струка. Од 1901. године и резервни официри су могли да у свакој прилици носе униформу.³⁷ Што се тиче униформе обичног војника, у Србији је она сматрана свечаном одећом зато што ју је од 1862. године војник народне војске морао да носи не само приликом јесењих вежбања и на паради већ и за време црквених празника и своје свадбе. Тако је, временом, униформа постепено истиснула стару српску народну ношњу са фесом, белим чакширама и дугом доламицом, тим пре, што је турска војска преузела фес као део своје униформе.³⁸

Униформа српских официра често је мењана, понекад и знатно. Уз то, била је луксузна, са многобројним и често непотребним детаљима којих ни комисије за „упрошћавање војничких одела“ нису успевале да се реше. Стога је била скупа, што је доста оптерећивало плату официра. Поред тога, иако је још 1887. одлучено да се израда униформе за војску повери искључиво домаћим произвођачима, пре свега параћинској фабрици штофова, млађи официри су више волели да набављају униформу у иностранству, што је било скупље, а плаћао се и порез, док се министар војни није обратио министру финансија, који је закључио да су то ствари за личну употребу и да, по закону, не подлежу порезу.³⁹ Као што се види, због захтева службе многи млади официри задуживали су се већ на самом почетку каријере. Мада су, како пише Живојин Мишић, плате официра биле многим трн у оку, нижи официри су имали бедна примања, одређена пре много година, када су прилике за живот биле далеко повољније. Дугови официра нису били мали. Када је министар војни 1899. наредио да се пријаве и попишу сви дугови официра штаба Активне војске, испало је да су од њих тридесет петорице, различитим новчаним заводима или цивилним лицима, дужна њих двадесет и четири. Нижи чиновници били су задуженији, док су мајори, потпуковници и пуковници то били у много мањој мери.⁴⁰

³⁷ *Зборник закона и уредаба*, књ. 55, 235. и 384; књ. 56, 510, 541. и 665; СВЛ 1900, 125, 396, 412, 1065; *Пропис о оделу целокупне војске*, Београд 1901.

³⁸ *Зборник закона и уредаба*, XVII, 114–122; М. Екмеџић, *Српска војска у националним ратовима*, Балканика, бр. 9, год. 1978, 106.

³⁹ АС, НС, Ф IV, Д 143; АС, Министарство војно-несређена грађа, 1895, поручбина Управе војне одеће; СВЛ 1898, 932 и 933. У „Службеном војном листу“ објављиван је ценовник за све врсте делова униформе за различите родове и струке (СВЛ 1903, 389–390).

⁴⁰ АВИИ, п. 14, к. 14, ф. 2, р. б. 10/1; Ж. Мишић, *Моје успомене*, 151.

Понашање официра у разним ситуацијама – службеним и друштвеним, било је до најситнијих детаља одређено писаним актима: прописима, уредбама, па и посебним издањима. У српском друштву, не само у граду, већ и на селу, већ је био усвојен необичан начин поздрављања – са „Ви“, а не са „Ти“, као што је било у народној култури. Назив „Господин“, који је раније употребљаван само за изузетно значајне људе, почео се користити свуда, па и у војсци. Старији официри су ословљавали млађе увек по чину, на пример: господине капетане, господине поручнике итд. Али, када је било присутно више официра истог чина, поред чина се изговарало и име или презиме тог официра. Приликом обуке, старешина је изрицао примедбе, опомене или напомене према звањима. У службеним односима виших официра, нижи у рангу употребљавао је изразе: „част ми је јавити се“ или „покорно се јављам“, али не и при кратким рапортима. Када би старешина ослочио млађег, млађи је био дужан да остави посао који ради, односно да прекине разговор и да се окрене старешини. У тим случајевима млађи се одазивао старијем речима „молим“ или „заповедајте“. Да би се обезбедило непрекидно дружење и додир са осталим официрима ван службе, код официра је требало развијати другарство и војничке врлине. Стога су песма и музика биле добро дошле, али се од официра очекивало да избегавају картање, посебно на јавним местима.⁴¹

Поред одређеног понашања на дужности, требало је обезбедити и прикладно понашање у грађанској средини. Официр је морао да брине о свом угледу и опхођењу и у приватним приликама, и да подеси своје односе према грађанским лицима. Постојала су правила понашања на јавним местима: у позоришту, на скуповима, за време световних и духовних празника, на званичним забавама, пријемима, код краља. Већина таквих прописа била је срачуната на то да још више уздигне положај официра. Док су питомци Војне академије примани у официрско друштво и на јавним местима, подофицири и војници нису могли да се друже с официрима, нити су могли са њима у друштву да се појављују на улици и у јавним локалима, изузимајући блиске рођаке и то само у изузетним случајевима. Нису смели да залазе ни у јавне локале у које су редовно долазили официри. У велике кафане, пивнице и баште могли су само изузетно да уђу, под условом да никад не седе у близини официра. У позориштима и на јавним представама подофицири и војници нису могли да седе тамо где су обично седели официри да се не би догодило да седе један до другог или да подофицир седи на скупљем месту од места на коме седи офи-

---

⁴¹ АВИИ, п. 2, к. 2, ф. 2, р. б. 22/6, лист 1; п. 14, к. 5, р. б. 19/1 и 20/1; п. 2, к. 2, ф. 2, р. б. 22/1, лист 4.

цир. Зато су официри морали да пазе да увек узму одговарајућа места – према свом положају. Приликом вожње у трамвајима подофицири и редови нису улазили у делове где су официри, а уколико би се нашли у трамвају када официр уђе, били су дужни да му направе место и да се преместе у део где нема официра.⁴²

Очекивало се да на забавама официри буду добри играчи, уочљиви по војничком држању, занимљиви забављачи. Официрски бонтон налагао је да на „игранкама ниједна играчица не седи и не буде занемарена“; били су „пречи обзири кавалерства но лични осећаји“. Када је краљ долазио на забаве и официрске скупове, официри су га увек дочекивали узвиком „живео“. Ако је играо, посебно окретне игре, правили су му место пазећи да га не гурају. Колико ће парова играти зависило је од величине сале. Када се краљ хватао у коло у почетку игре, одмах се хватао што већи број играча, првенствено старијих официра. На званичне забаве, које су приређивали официри за време општенородних празника или у част владоца, морали су да дођу сви официри. Ако је неко био спречен, морао је да се извине првом претпостављеном. На представе у Народном позоришту официри су долазили у свечаној униформи. Исто тако, било су обавезни да дођу у мундиру и на остале представе и скупове уколико се знало да ће их посетити краљ.⁴³

Српски официри су били не само друштвена елита већ и носиоци напретка и културе. Многим својим деловањима ширили су у народу европску културу коју су донели војни питомци школовани у Аустро-Угарској, Немачкој, Француској, Белгији, Русији, Италији и Великој Британији. Убрајали су се међу ученије Србе свог времена. Истицали су се не само знањем из своје области већ и ширим општим образовањем. У многим наукама били су први међу својим сународницима, мада им то није било основно занимање. Официри су врсно цртали војне и географске карате, описивали крајеве и догађаје, сакупљали народно благо, истраживали националну историју, географију, ботанику, књижевност и језик. Нису били само образовани и храбри војници већ и реформатори, академици, професори високих школа, књижевници, песници, сликари, новинари, историчари, археолози, етнологзи, васпитачи, педагози, психолози. Због тога су многи од њих добили признања не само за војнички, него и научни и други рад. Скоро све новине и часописи тога времена објављују њихове чланке. Тридесетак њих припадало је ондашњим нај-

⁴² АВИИ, п. 2, к. 2, р. б. 22/1, лист 4–6; С. Витас, *Официр у друштву*, Београд 1897 (II издање 1903); Исто, *Ратник*, књ. XXXVI, 104–142.

⁴³ АВИИ, п. 2, к. 2, р. б. 22/1, лист 5.

вишим установама, од Друштва српске словесности, преко Српског ученог друштва, до Српске Краљевске академије. За тадашњу Србију то је био завидан број, а поготово за њену војску.⁴⁴

Мада су српска публицистика и историографија биле у повоју, а самим тим и војна, Министарство војно је у периоду од 1878. до 1903. годишње објављивало од 50 до 70 књига и другог штампаног материјала са војном проблематиком.⁴⁵ Штампало је сваки закон или његову измену и допуну, затим указе, решења и објашњења као посебна издања, без обзира на број страна. Поред тога, штампало је преводе дела европских војних теоретичара, али и домаћих писаца. Војно издаваштво окупило је велики број способних официра који су до 80-тих година 19. века доста преводили преузимајући разнолике стране утицаје и узор да би достигли развијенију Европу. Међутим, то је била само основа која им је омогућила да развију сопствене способности. Деценију касније у српској војсци је све више вредних и плодних писаца који су дали оригиналне и квалитетне радове. Било је значајних студиозних и обимних чланака и књига које су продирале у неистражене области. Утицај високо образованих официра, пре свега европски образованих, овде се највише осећао. Угледајући се на савремене европске војне листове, српски војни часописи су потпуно одговорили захтевима научног листа уопште и културним, информативним и образовним потребама не само српске војске. „Службени војни лист“ имао је све особине према европским стандардима тог времена. „Ратник“ је био мултидисциплинаран јер су у њему објављивани чланци из више научних области: војних наука (ратна вештина), историје, географије, права, психологије, социологије, медицине, технике, лингвистике, организационих наука, економије, хемије.⁴⁶ Кроз војно издаваштво развила се српска војна терминологија. Изграђивана је, пре свега, на темељима народног језика, јер су основе ратне вештине морале да буду јасне и обичном војнику. Зато су, где год је било могуће, стране речи замењиване домаћим називима. Ипак, прихватани су већ устаљени називи у европским војскама. Тако су одмах прихваћени термини стратегија, тактика, артиљерија, фронт, марш, субординација и други, углавном термини који у српској војсци нису имали никакве традиције, па су били лакше прихватљиви за појмове који су пре тога Србима били непознати.

---

⁴⁴ П. Бојовић, *Официрски кор, Ратник*, год. 1892, књ. XXV, 420; С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 4.

⁴⁵ *Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију*, том II (1748-1918), део 2 (1900-1918), Београд 1981, 11-52.

⁴⁶ Опширније: С. Ратковић-Костић, *Војни часопис „Ратник“ 1879-1934 (Прилог историографској анализи садржаја)*, *Војноисторијски часопис* 1-3/2000, 59.

Можемо закључити да су у Краљевини Србији две последње деценије 19. века, па и прве деценије 20. века, проведене у напору да се изврше модернизација и европеизација српске војске како би се она савременије организовала. Трансформација је текла постепено, осим у појединим периодима, али је био видљив њен стални ток. Војска и њено министарство били су од изузетног значаја за српско друштво, као моћна институција која прати, али и иницира модернизацијске процесе. Као што су се промене у друштву одражавале на војску, тако су се и промене у било ком сегменту војске одражавале на српско друштво, и то у већој или мањој мери, најчешће у позитивном значењу. Уз војску је напредовало и друштво. Мада војни чинилац није увек био пресудан, неспорна је улога војске у општој друштвеној модернизацији и европеизацији српског друштва. Додуше, та улога је делом јасна и видљива, а делом, због њене природе, прикривена. Војска је, као саставни део државе и друштва, била присутна у спољној и унутрашњој политици Србије, важан привредни замајац. Да би се спровела њена модернизација и европеизација, требало је, пре свега, развити ратну индустрију, али и привредне гране које су задовољавале војне потребе (пољопривреду, посебно сточарство, путну и железничку мрежу), организовати саобраћај (железнички, путни, телеграфски и телефонски) и побољшати опште културне и здравствене прилике у земљи. У интересу друштва и војске започет је развој индустријске производње, јачали су спољни и унутрашњи трговачки промет, успостављане су нове и оживљавале постојеће комуникације, посебно оне које су имале стратегијски значај. Официри су оставили траг у животу бројних великих и малих гарнизона широм земље. Издвајали су се, између осталог, сјајном колористички богатом одећом и понашањем у грађанској средини које је било до најситнијих детаља одређено писаним актима. Били су не само друштвена елита, већ и носилац напретка и културе. Истицали су се знањем из своје области, али и ширим општим образовањем. Убрајали су се међу ученије Србе свог времена и били покретачи многих активности. Својим деловањима ширили су у народу европску културу.

УДК 355.425.4(091)
355.425.(470)(091)

Мр Алексеј Тимофејев, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

ВОЈНЕ И БЕЗБЕДНОСНЕ СТРУКТУРЕ СССР У ПРИПРЕМИ ПАРТИЗАНСКОГ РАТОВАЊА ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду се, на основу архивских извора, штампе и релевантне литературе анализира развој идеје партизанског рата у Русији и СССР до почетка Другог светског рата у организацији војних и безбедносних структура

Други светски рат 1941–1945. донео је читав низ нових појава у ратној техници, војној доктрини и начину подређивања привреде војним напорима. Нипошто мањи значај нису имале ни допуне и дораде старих проналазака, техничких идеја и војних доктрина насталих за време Првог светског рата и пре њега. Нове погледе, радикално другачије од старијих, привукла је и идеја „неконвенцијалног ратовања“ у облику партизанског рата, настала веома давно. За време Другог светског рата и уочи њега партизанско ратовање је променило свој значај и место у ратним плановима европских држава на европском ратишту. Уместо спонтане и хаотичне појаве, партизански рат се претворио у признат начин ратовања на позадинским комуникацијама непријатеља, и имао централно руководство које је усмеравало његов ток према одређеним циљевима. Значајан допринос порасту ове организованости је имала идеја да се припреме партизанске базе и одреди за партизански отпор непријатељу припремају на сопственој територији све до тренутка окупације, па чак и до избијања рата.

Нова методологија партизанског рата је укључивала и широко идеолошко покриће ратних операција које се повезивало са „пропагандним ратовањем“ чији корени су такође продирали у раније доба, али до чијег је бурног процвата дошло тек за време Првог и готово Другог светског рата. Повезаност са масовном пропагандом као начином за индоктринацију будућих партизана, а уједно и за стварање у друштву позитивне климе за деловање устаничких одреда водила је појачаној тежњи за мистификацијом партизанских операција. Реч је о покушајима да се партизанске припреме покрију велом тајне не само због војних, већ и због политичких разлога. Ови покушаји, као и интензиван развој предратних метода, водили су томе да је до краја Хладног рата велика количина информација о припреми и организацији партизанског рата била ван пажње историчара. Припрема масовног учешћа у ратовању лица без униформи у позадини непријатеља разилазила се и са Хашким конвенцијама, што је додатно умањивало жељу да се скреће пажња јавности према овим припремама чак и после завршетка Другог светског рата.¹

Проучавања предратних припрема за широку субверзивну делатност у позадини непријатеља добила су највећи замах у најзападнијој и у најисточнијој велесили предратне Европе – у Британији и СССР-у. Ове припреме су одиграле одређену улогу у развоју покрета отпора не само на подручјима ових држава, која је окупирао непријатељ, већ и у другим крајевима: од Норвешке до Етиопије и од Бурме до Нормандије.

Када је 16. јула 1940. британски премијер В. Черчил позвао шефа нове британске СОЕ, Х. Далтона, његова наредба је била кратка: „А сада запалите Европу“ („And now set Europe ablaze.“).² Сличне наредбе у јулу 1941. добијао је и Г. Димитров, а сигурно и његове колеге из РУ ГШ РККА и НКВД. Када се нацистичка Немачка нашла на ивици пропасти 1944–1945. и Хитлер је, уз помоћ Химлера, покушао да организује нешто слично на подручју Рајха.³ Међутим, да би се

¹ И то не само на истоку Европе већ и на западу. На пример, делатност пуковника Колина Губинса на припреми „Помоћних јединица“ (партизанских јединица у Британији за случај немачке окупације) била је ван шире пажње истраживача због мањка извора све до краја деведесетих. Wilkinson P., Ashley J.B., Gubbins and SOE, London, 1993; Warwicker J., With Britain in Mortal Danger: Britain's Secret Army, London, 2002 и проширено издање Warwicker J., Churchill's Underground Army A History of the Auxiliary Units in World War II, London, 2008.

² H. Dalton, The Fateful Years: Memoirs, 1931–1945, London, 1957, p. 366

³ Рут Ф. (Васильченко А.), Вервольф. Осколки коричневой империи, Москва, 2006; Biddiscombe P., Werwolf!: The History of the National Socialist Guerrilla Movement, 1944–1946, Toronto, 1998.

наредба државног врха о лансирању партизанског рата извршила, биле су потребне припреме које су имале своју историју и развој још у доба када је Европа уживала у миру.

Иако је замислио о употреби малобројне војничке групе за дизање побуне бројног, спремног на побуну, али неорганизованог становништва у позадини непријатеља била укорењена још у акцијама Томаса Едварда Лоренса (Thomas Edward Lawrence), који је 1916–1918. учествовао у организацији побуне Арапа против Турака, и Пола фон Летов-Ворбека (Paul von Lettow-Vorbeck), који је предводио 1916–1918. немачке герилске снаге током кампање у немачкој источној Африци, у Енглеској и Немачкој након Првог светског рата, идеја о организацији партизанске борбе остала је занемарена услед повећања пажње ка техничким достигнућима новог доба. Сматрало се да брзе везе (радио и телефон), мобилност трупа (путни и железнички саобраћај) и ваздушна подршка неће оставити места за заосталу и примитивну герилску акцију. Тек 1938. Британија је интензивирала и обновила интересовање за партизанско ратовање. Општи приступ партизанском ратовању је био формулисан у Извештају бр. 8: „Истраживање могућности герилских активности“. Осим тога, пуковник Губинс у оквиру Истраживачког одсека Генералштаба је припремио низ правила везаних за партизански рат.⁴ Тридесетих година се разматрала идеја о субверзивном и герилском рату, и то не само у генералштабовима велесила већ и мањих земаља које су се нашле у тешкој ситуацији због неповољне спољне ситуације. Ова појава је имала посебно место у Финској и Југославији.⁵

У овом раду сагледаћемо припреме за партизански рат које су биле започете још раније на другој страни Европе – у СССР-у.

---

⁴ "The Art of Guerrilla Warfare", "The Partisan Leaders' Handbook", "How to Use High Explosives" (без места и године издања). Касније су ови приручници били преведени на бурмански, грчки, дански, италијански, кинески, малајски, немачки, норвешки, пољски, словачки, словеначки, српскохрватски, тајски, француски, холандски и чешки. Детаљније о томе види: Foot M.R.D., SOE: An Outline History of the Special Operations Executive, 1940–46, London, 1984, p. 14. О припремама Енглеске за субверзивне акције и подршку бројних покрета отпора види Stafford D., Britain and European Resistance, 1940–1945, Toronto, 1980; W. J. M. Mackenzie, The Secret History of SOE: The Special Operations Executive, 1940–1945, London, 2000.

⁵ О припремама краљевске војске за партизански рат види: Nusret Šehić, *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije*, Godišnjak društava istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVIII, 1970; А. Животић, "Јуришне (четничке) јединице војске Краљевине Југославије 1940–1941. године", Војноисторијски гласник, бр. 1–2, Београд 2003; Babac Dušan, *Specijalne jedinice jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, 2006.

Тамо су, због идеолошких и спољнополитичких прилика припреме за партизански рат добиле велики замах у међуратном добу. Осим одређеног утицаја на развој партизанске борбе у СССР-у за време немачке окупације, ове припреме су имале јаку имплементацију и на комунистички покрет отпора у централној и југоисточној Европи.

Пре свега треба нешто рећи о терминима. Можемо релативно тачно да обележимо настанак тактике, која је касније добила назив „партизански, герилски или мали рат“. Иако су неки истраживачи сматрали за претходнике герилског рата бројне народне устанке против своје или туђе државе, у војно-научном смислу сама идеја партизанског рата појављује се након појаве организованог позадинског система. Све док опрема и исхрана војске непријатеља није имала систем магацина и комуникација за допремање залиха до борбених линија, партизанска делатност (ударци малих снага у позадини непријатеља) није имала неки већи значај. Тек за време Тридесетогодишњег рата (1618–1648) долази до првих покушаја да се пређе од система мобилних залиха и реквизиција на систем стационарних магацина. Баш у то време се појављују „партизани“ (франц. „partie“ – чета, одред) – најамни војници окупљени у појединачне чете које су без одређеног плана харале у позадини непријатеља. Ово искуство је било развијено за време Сконског рата (1675–1679) између Данске и Шведске. Данци су давали званична овлашћења својим официрима да стварају добровољачке чете у окупираним данским покрајинама Сконе, Блекинг и Халанд. Још већи значај партизански експерименти су добили за време Северног (1700–1721) и Седмогодишњег рата (1756–1763). Војни историчари из САД сматрају борбену активност својих ренџера првом организованом појавом партизанског рата из доба Рата за независност (1775–1783) иако је само искуство из каснијег америчког Грађанског рата (1861–1865) било у то доба усвојено (и то релативно слабо) само у Новом свету.

Прави почетак партизанског рата у Европи повезује се са Наполеоновим ратовима, односно са борбом поробљених народа против Наполеона. Шпански „мали рат“, или на шпанском „guerrilla“, био је толико значајан да је дао име за ту врсту активности, које је прихватила већина западноевропских народа. Индикативно је и то да први српски стручни радови о „четничком ратовању“ (како је Матија Бан крстио герилски начин вођења рата) потичу директно или секундарно од шпанског искуства. Матија Бан је превео пољско упутство које се махом базирало на шпанском искуству (уз нешто површног аранжирања са материјалима устанка

1831), а други аутор – Јован Драгашевић – превео је шпанског аутора са немачког. Донекле су идеје и примери шпанских бораца против француских окупатора такође имали значајан утицај и на Љубомира Ивановића.⁶

Мање је познато да је Русија имала свој пут у стицању „модерног герилског искуства“, који је лежао у основи руских војно-теоријских активности у овом смеру. Савремени руски војни историчари сматрају за оснивача руских традиција „малог рата“ Петра I који је још 1706. године у својој војној пракси против надмоћнијег непријатеља користио посебне јединице за „диверзије у позадини непријатеља које су имале да изгладњују и узнемирављају непријатеља“.⁷ До „војног“, партизанског рата као појаве у руској војној историји је дошло у околностима сличним шпанској герили за време рата са Наполеоном. Мањи војни одреди или те „партије“ (што је и дало име партизанском рату у француском и руском језику) под водством одлучних официра Дениса Давидова, Фигнера и Сеславина били су пребачени у позадину непријатеља ради ширења војне активности против позадине непријатеља и организације народног отпора страним освајачима. Ускоро је „војно партизанска“ акција почела да добија „народни“ карактер. Чак су и сами официри, који су се до јуче кратко шишали и уредно бријали браду и парадирали у свечаној униформи, морали силом прилика да се мењају. „Обукао сам сељачки гуњ, пустио браду, уместо ордена Св. Ане ставио сам око врата иконицу Св. Николе“, – тако су изгледали први кораци руског племића и бившег официра царске гарде Дениса Давидова у организацији партизанског одреда на окупираном подручју.⁸ Касније је своје искуство „први руски партизан“ Денис Давидов сумирао у низу чланака и посебној студији.⁹ Давидов не само да је сумирао своје лично ратно искуство већ је покренуо и низ изузетно битних питања.

---

⁶ Преводи: Правила о четничкој войни, Протолмачіо изъ польскога са некимъ променама, изметцим и додатцима Матія Банъ, Београд, 1848; Начела четовања написао Дон Сантијаго Паскуал и Рубијо, бив. официр у штабу ђен. Мине, с немачког превео Драгашевић официр и професор, Београд 1868. Оригинални радови: Ивановић Љубомир, Четовање или четничко ратовање, Београд, 1868; Uput za četničko ratovanje, Ministarstvo vojske i mornarice, Beograd 1929.

⁷ Петр Великий „Устав воинский“, от 1716-го года, Санкт-Петербург, Квачков В.В., Теория и практика специальных действий, Москва, 2004.

⁸ Денис Давыдов „Партизанский дневник“, 1812/1826.

⁹ Денис Давыдов „Опыт теории партизанского действия“, 1822; Денис Давыдов, "О партизанской войне" в "Современник" Литературный журнал, издаваемый Александром Пушкиным, 1836, т.3, с.138–151 и др.

Он је истакао посебне услове за успех партизанског рата: улогу предиспозиције одређених народа („азијски народи“) и етничких група („козаци“) за вођење партизанског рата; неупоредиво већи него у обичном рату значај личне свести („воспламењенија“) појединог борца и нивоа његове индоктринираности. Изузетно прецизно Давидов је одредио и значај партизанских операција: борбена активност против комуникација, курира, магацина и појединих позадинских гарнизона, као и „не мање значајна морална страна партизанског рата“ – одржавање лојалности становништва на окупираном подручју, раскринкавање непријатељске пропаганде, сузбијање „сарадње са непријатељем користољубљивих мештана“ и стварање осећаја несигурности, уплашености и панике код непријатеља у позадини. Фактички концепт рата који је зацртавао Давидов је дубоко премашао „војно партизанство“ и био је близак будућем концепту „општенародног партизанског покрета“ типичног за 20. век.

Касније идеје Дениса Давидова су нашле сукцесивну надоградњу у радовима других војних теоретичара Царске Русије.¹⁰ У својим радовима они су развијали тактику „партизанског рата“ зацртану у радовима Давидова и још прецизније су издвојили циљеве партизана – материјалне, моралне, политичке и стратешке природе. С друге стране, у овим радовима они су нехотимице издвојили особине партизанског рата које су сметале сврставању партизанске тактике у арсенал Царске Русије: тип „слободоумног и независног“ официра на челу партизанских одреда и слабу могућност да свакодневна партизанска активност буде уредно контролисана од стране надређених. Зато су се и покушаји кориштења партизанске тактике у организацији кинеских партизанских одреда против Јапанаца за време Руско-јапанског рата завршили неуспешно.¹¹ „Мали рат“ је почео да се тумачи као ексклузивна војна операција коју на препад изводе мање групе војника и официра са диверзантским циљевима. Уз лошу војну организацију и закржљали бирократски апарат царске војске, изузетно мало среће је имала иницијатива организације парти-

¹⁰ И. В. Вуич "Малая война", С. Петербург, 1850; Н. С. Голицын "О партизанских действиях в больших размерах, приведенных в правильную систему и примененных к действиям армий вообще и наших русских в особенности", "Военный сборник", 1859, т. 8, с. 41–74; Новицкий Н., Малая война: Лекции., Одесса, 1865; Ф. К. Гершельман, "Партизанская война", С. Петербург, 1885, Н. Н. Сухотин, "Рейды, набеги, наезды, поиски конницы в Американской войне 1861–1865 г.г.", С. Петербург, 1887; Н. Клембовский "Партизанские действия. Опыт руководства", 1894, С. Петербург; Кедрин С., Малая война прежде и теперь, "Война и мир", 1907, №4.

¹¹ Кедрин С., Малая война прежде и теперь, "Война и мир", №4.

занских одреда за време Првог светског рата која се изродила у неколико диверзантских потеза сумњиве тактичке вредности.¹² Према мишљењу официра Генералштаба, „Врховна команда је сматрала овај приступ бесмисленим и опасним, који подрива дисциплину, темељ и читав распоред редовне војске“. Ово није могло да остане незапажено од стране тих официра који су сматрали да партизанска тактика има сјајну будућност.¹³

Исте особине партизанског рата које су спречавале његов развој у условима апсолутне монархије и чврстог бирократског механизма царске Русије чиниле су партизанску идеју привлачном за револуционарне кругове. Владимир Уљанов (Лењин), вођа руских марксиста бољшевика, инсистирао је на дистанцирању појма „партизан“ и „анархизам“, „бандитизам“, полажући велике наде на ову форму народне борбе.¹⁴ На тај начин „партизански рат“ је почео да добија ону конотацију „народног рата“ која се једва назирала у радовима Дениса Давидова у 19. веку и коју су негирали неки каснији војни теоретичари 19. века који су преферирали чисто војну партизанску компоненту.

Након Октобарске револуције бољшевици су одмах посегнули за партизанском тактиком. Већ у јануару 1918. оперативни одсек Народног комесаријата за војне послове добио је Централни штаб партизанских одреда. Партизански рат је био уврштен у Пешадијско правило Радничко-сељачке црвене армије 1918. године (1. део, Маневарски рат), где су у посебном поглављу биле изнесене препоруке за припрему и вођење партизанског рата.¹⁵ Већ 29. јуна 1918. из Москве у Украјину је кренуо Нестор Махно који је започео организацију партизанског рата против окупационих немачких трупа и њихових локалних помагача атамана Скоропадског.¹⁶ Бољшевички партијски кругови су се непосредно бавили организацијом устанич-

---

¹² Попов А, Нападения на железные дороги, телеграфы и различного рода склады с целью порчи их и разрушения, С. Петербург, 1904; Ипатович, Яковлев. Порча и разрушение сооружений. С. Петербург, 1902.

¹³ Каратыгин П. Партизанство: начальный опыт тактического исследования, Харьков, 1924.

¹⁴ Ленин В. И. "Задачи отрядов революционной армии", "К вопросу о партизанской войне", "О партизанском выступлении ППС", "Партизанская война", "Современное положение России и тактика рабочей партии", "Марксизм и восстание", "Тактическая платформа к объединительному съезду РСДРП", "Уроки московского восстания" и др. ПСС, изд. 5-е., 1960.

¹⁵ Квачков В. В., Теория и практика специальных действий, Москва, 2004.

¹⁶ Иако је Махно био анархиста, нема сумње да његов одлазак након сусрета у Украјни и дизање тамо устанка није случајно уследило након посете Кремљу и разговора тамо са лидерима бољшевика. Голованов В., Нестор Махно, Москва 2008.

ке борбе против белогардејаца и окупационих трупа Немачке и Антанте. Због тога није случајно што у доба кризе и свеопштих несташница долази до прештампавања старих књига о партизанској тактици.¹⁷ Од помоћи за большевике је било и то да је низ официра Генералштаба руске војске који су се посебно бавили теоријом и праксом партизанског рата још пре револуције прешао на страну большевичке власти: генерал В. Е. Борисов, генерал В. Н. Клембовски, пуковник П. П. Каратигин и др.¹⁸ Представници старе генерације руских официра су пренели своја знања и искуства партизанима нове большевичке формације, али нису могли да се уклопе у нови систем вредности, па се њихова судбина завршила махом тужно - у емиграцији и заточеништву. Са новим режимом трагови дискусија у које су неки од њих покушавали да ступе остали су као сведочанство на страницама тадашње периодике. Очито је да су они тежили дистанцирању војног и народног партизанства не схватајући последње као нешто ново и напредно, већ као нешто стихијско и мало корисно.¹⁹ Сигурно је да је ова линија била супротна расположењу большевичких лидера, као и оним дневно-политичким дешавањима која су показивала значај улоге народних маса у партизанском рату.

Значај партизанског рата као рата у коме народне масе морају да имају истакнуту улогу наметнула је сама логика Грађанског рата. Веома брзо почела су да се појављују и уско специјализована издања о партизанском рату нових большевичких аутора. Вероватно је прво самостално издање о партизанској тактици објавио Московски одбрамбени рејон и то бурне и тешке по большевички режим 1919. године.²⁰

Значај партизанског рата сажето је изнео у свом раду објављеном 1921. при крају Грађанског рата истакнути војни и партијски большевички лидер М. В. Фрунзе. У чланку „Јединствена војна доктрина и Црвена армија“²¹ Фрунзе је констатовао да „мали рат“ мора

¹⁷ Малая война (самостоятельный вид войны, ведомой слабою стороной против сильного противника). Извлечение из тактики Балка. Издается как практическое руководство для командного состава. Москва, 1919; Клембовский В. Н. Партизанские действия (исследование). Изд. второе. -Петроград, 1919.

¹⁸ Грозное оружие – малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете наследия русских военных мыслителей. Москва, 2007, с. 747–750.

¹⁹ В.Борисов, Партизанская, народная война, "Военное дело", 1918, №7; Малая война, "Военное дело", 1918, № 8.

²⁰ Инструкции по организации мелких партизанских отрядовб утверждены командующим Московским сектором т. Гусевым, Москва, 1919; Положение о мелких партизанских отрядах, Москва, 1919.

²¹ Фрунзе М. В. Единая военная доктрина и Красная армия // "Красная Новь", №1, 1921, сс. 94–106

да добије пуну пажњу државе и Генералштаба, и да припрема за њега мора да се води у мирно време систематски и плански. Борбе партизана у Сибиру, устанци у козачким крајевима, покрет муслиманских побуњеника у Средњој Азији те покрет Махноа у Украјини су пружали изузетно богат и разноврстан материјал за проучавање. Богато партизанско искуство које има Совјетска Русија мора да се искористи да се савладају технички надмоћне непријатељске армије. Фактички ово је било последњи пут, све до избијања Другог светског рата, да је неко у СССР на толико високом положају званично признао потребу за организованом припремом партизанских кадрова у мирно доба.

Вео тајне који од тог времена почиње све више и више да се спушта на партизанску тематику у СССР-у имао је дубоке разлоге. Осим тог очигледног објашњења да се о војним припремама не сме јавно дискутовати и да се на тај начин припреме не смеју демаскирати непријатељу, постоји још један, много дубљи разлог – СССР је непрекидно водио и организовао партизанске ратове у својој ближој и даљој околини. Природно је да би јавно признање сталне активности на припреми партизанског кадра руинирало покушаје совјетске дипломатије да успостави мирне дипломатске односе неопходне за стабилизацију комунистичког режима у СССР-у. У исто време рад партизанских одреда буквално без прекида по завршетку Грађанског рата био је потиснут ван совјетских граница и настављен нипошто мањим интензитетом. Сликовите успомене о овом „потискивању партизанског рата“ ван совјетских граница је оставио Станислав Ваупшасов – Литванац на служби у Црвеној армији, чији је партизански одред након Грађанског рата био пребачен у Литванију и Пољску, где је на подручју западне Белорусије наставио борбене активности против „страних освајача и домаћих реакционара“²² у доба када је Совјетска Русија званично потписивала мировни уговор са владама Пољске и Литваније. Касније су државни органи СССР-а учествовали у организацији и спровођењу и других партизанских ратова у централној Кини, кинеском Синђану и Шпанији.

Пракса Грађанског рата, нова схватања о улози народних маса у партизанском рату и искуство царске руске војске давали су нову синтезу. У првим мирним годинама по завршетку Грађанског рата појављује се низ војно-теоријских монографија²³ и обимних чланака²⁴ на

---

²² Ваупшасов С. А., На тревожных перекрестках: Записки чекиста, Москва, 1988.

²³ Гусев С. И. Уроки гражданской войны, Харьков, 1921; Система и тактика борьбы с бандитами-партизанами. Москва, 1921; Яцук А. Н. Помощь авиации действиям партизан. Москва, 1921; Уличный бой. Сборник статей. Под ред. Муратова.

тему партизанског рата. Пажњу совјетских теоретичара „малог рата“ је привлачила устаничка и партизанска тактика у другим земљама са изузетно широким географским распоном.²⁵ На даљи развој теорије и праксе партизанског рата у СССР-у оставиле су највећи утицај књига Каратигина и волуминозна студија М. А. Дробова.²⁶ Књига бившег пуковника царског Генералштаба, большевика и црвеног команданта Петра Каратигина имала је вишепоменути карактер синтезе традиционалног руског и новог револуционарног искуства. Каратигин је детаљно сагледао нове идеје партизанског рата у модерним околностима, уз посебан осврт на бројне технолошке новине које је нудио 20. век.

Истраживање М. А. Дробова је представљало значајан корак напред у разради теорије „малог рата“ као битног алата у рукама партије која се бори за победу своје идеологије. У свом раду Дробов је користио бројна истраживања Грађанског рата и „белих“ и „црвених“ аутора, истраживања партизанске тактике која су спроводили њему савремени страни аутори на немачком, енглеском и француском језику и руске дореволюционарне радове. Увид у ширину светских и домаћих радова на тему „партизанског рата“ омогућио је Михаилу Дробову да створи прави компендијум партизанских операција, са детаљном разрадом тактике и стратегије.

Москва, 1924; Воронков В. М. "Как действуют партизаны", Москва-Ленинград, 1927; Косогов И. Участие конницы в партизанской войне. Москва, 1928; Свечников М. Рейды конницы и оборона железных дорог. Москва, 1928.

²⁴ Эйдеман Р. Повстанчество и его роль в современной войне, "Армия и революция", 1922, №3-4; Доможиров. Эпизоды партизанской войны, "Военный вестник", 1922, № 5-6; Лубин, Краткий очерк истории партизанской повстанческой конницы, "Военная наука и революция", 1922, №6; Ю. З. Добровольский С. Техника в малой войне, "Война и революция", 1925, № 5; Борисов А. Вопросы управления в малой войне, "Война и революция", 1927, № 3; Котов Н. Тактика крестьянских восстаний, "Гражданская война", Т. 2., Москва, 1928.

²⁵ Тихомиров П. Уроки болгарского восстания. Сентябрь 1923 года. Москва, 1924; Добраницкий М. Зеленые партизаны, "Пролетарская революция", 1924, № 8-9; Брагинский М. Ведение военных операций в Марокко, "Военная мысль и революция", 1924, № 4; Погорелов, Курдский вопрос, "Война и революция", 1925, № 3;

Погорелов. Восстание друзов, "Война и революция", 1925, № 5; Гурко-Княжин В. Восстание в Сирии, "Новый восток", 1925, № 10-11; Дисбах. О методах и организации обороны Швейцарии, "Война и революция", 1926 г, № 9; Смоленцев П. Китайская красная гвардия, "Война и революция", 1926, № 3; Бочаро. К роковым дням, очерк событий 1923 года в Болгарии и тактика БКП (т. с.), "Война и революция", 1927, № 10-11; Шумяцкий Б. Спорные вопросы новейшей истории Персии (Хоросанское восстание), "Революционный восток", 1927, № 1.

²⁶ Каратыгин П., Партизанство: начальный опыт тактического исследования, Харьков, 1924; Дробов М. А. Малая война: партизанство и диверсии, Москва, 1931. Ова последња књига је написана 1929, али тренутно постоји само издање 1931.

Према Дробову, садржај и форме савременог „малог рата“ су израз класне (или национално-ослободилачке) оружане борбе, према којој је „мали рат“ само део, посебан тренутак или корак у развоју рата. За Дробова „мали рат“ је само прелазна форма класне оружане борбе, која се развија у свеопшти оружани устанак ради освајања власти и успостављања диктатуре „узлазне класе“, и зато је она природна и закономерна како у „мирно“ тако је и у ратно време. Дробов је делио „мали рат“ на диверзије и партизански рат, из кога је посебно издвајао побуњеничко партизанство – клицу организованог партизанства. Фактички, Дробов је понудио модел бројних будућих народноослободилачких ратова, који би чинила три корака: 1. организовање које би вршили унапред припремљени домаћи кадрови партизанског одреда, 2. народни партизански рат уз привлачење народних маса и 3. прерастање народне побуне у организовани ток и стварање организоване партизанке војске уз паралелно стварање институција нове народне власти. С друге стране Дробов је истицао уску повезаност „партизанства“ са околностима устанка. Према њему партизански покрет мора да расте постепено с јачањем класне борбе, мора да сазре у масама и не може да буде унесен из туђе средине. Услови настанка и развоја партизанског рата за време рата између држава су се посматрали као пројекција партизанских активности за време грађанског рата. Уз то, Дробов је тврдио да се, иако општа ситуација услед рата изгледа компликованије, развој партизанских одреда од устанка до крупних војних јединица скраћује услед ратних околности, јер (империјалистички) рат убрзава револуцију.

Дробов је формулисао и одговарајуће циљеве партизанског рата: ширење у народним масама схватања партизанске борбе као кључног пута за успех оружаног устанка против социјалног (и националног) угњетавања; стварање организације радника и сељака уз партију за извођење одређених акција; привлачење широких маса на револуционарни пут ради убрзавања процеса класне диференцијације друштва; слабљење снага противника и мрцварење базе ослонаца реакционог режима (или окупаторског апарата); стварање и обезбеђење револуционарних организација, органа народне власти и политичког руководства новог друштва; стварање и организовање револуционарне армије за успостављање нове револуционарне власти у целој држави. Михаил Дробов је посебно издвајао „диверзије“ као специјалне акције из домена „малог рата“ за које је био потребан посебно припремљени кадар. Дробов је сматрао да диверзија може да служи економским, политичким и војним циљевима државе – иницијатора акције, али да нема за циљ изазивање

непосредног народног устанка. Управо значај овог студиозног истраживања је био у томе да је оно пружало дефиницију партизанског рата не само декларативно (као у ранијим радовима бољшевичких лидера) већ и методолошки. Дробов је оштро истакао потребу за посебном припремом „бораца партије“ посматрајући партизански рат као начин борбе за политичку власт којим је руководила партија, а чији су кадрови прошли кроз специјалну обуку.

Припрему кадрова за вођење партизанског рата на подручју СССР-а узео је на себе Народни комесаријат за одбрану. Припрема диверзаната, чак и за рад на својим територијама (за случај њихове окупације), била је скривена од очију широке јавности. Касније су политичке потешкоће у вези са припремом партизана скоро потпуно претвориле припрему партизанских кадрова у невидљиву тему чије постојање је могло да се назире у совјетско време само као блага сенка. Дobar пример тога су рецимо више наведени мемоари Ваупшасова који елегантно, уз пар пасуса о личном животу, прелази од описа својих партизанских активности у Пољској (1920–1925) на „неочекивани“ позив у Шпанију. И гле случајности (или према изразу самог Ваупшасова „мали је овај свет“), Ваупшасов се у Шпанији сударио са колегама из организације партизанских одреда у западној Белорусији А. М. Рабцевичом, Н. Г. Коваленком, В. З. Коржом, Н. А. Прокопцом, А. К. Спрогисом.²⁷ Сви они су добили места „саветника за организацију мањих самосталних јединица“, које је Ваупшасов назвао користећи совјетску терминологију „јединицама за специјалне намене“.

Вео тајне са партизанских припрема Црвене армије је почео да се диже тек након пада СССР-а, услед чега је на светлост дана изашао низ истраживања базираних на отвореним архивима. Ипак, највећи значај (кључ за каснији рад у архивима и интервјуисање појединаца) у разјашњавању правог стања у вези са припремом партизанских кадрова пружила је необична судбина једног човека – Илије Старинова (1900–2000). Његов живот, невероватан по дужини и интензитету, пружио је историчарима изузетну прилику – да добију мемоаре човека који је био један од оснивача руског „спецназа“.²⁸

²⁷ Ваупшасов С. А. На тревожных перекрестках: Записки чекиста, Москва, 1988.

²⁸ Старинов је након месечне диверзантске припреме 1918. ступио у Црвену армију, а након завршетка Грађанског рата је започео, уз паралелно дошколовање и учешће у релним операцијама, дуги пут диверзанта инструктора. Наставнички пут Старинова је трајао од 1922. до 1987, с припремом домаћих и страних студената из СССР и других земаља Азије, Европе, Африке и Америке од Кине до Кубе. Нажалост, успомене Старинова о раздобљу после Другог светског рата нису биле објављене због поверљивог садржаја.

Касније су на видело изашле и успомене других учесника партизанских припрема СССР-а, који нису имали среће да имају толико дуг животни век, али су имали довољно одлучности да пишу поштено, иако нису имали изгледа на публикацију својих дела за живота.²⁹

Након отварања архива Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза, архива Министарства одбране Русије и регионалних архива постало је очигледно да су припреме за партизански рат у СССР-у двадесетих и тридесетих година прошлог века вршене пуном паром. Према одлукама војно-политичког руководства у Совјетском Савезу 1924–1936. спроводила се активна припрема за партизански рат. Програм припреме партизана је имао неколико правца: стварање конспиративне мреже диверзантских група и појединачних диверзанта у стратешки битним центрима и на железници; формирање и свестрана припрема будућих маневарских партизанских одреда и група спремних за борбу на непознатом терену, па чак и у иностранству; дошколовавање војних старешина бораца партизанских одреда из времена Грађанског рата и школовање младе генерације у посебним партизанским школама; обрада питања партизанске борбе и борбе против непријатељских партизанских одреда на специјалним и општевојним маневрима; усавршавање већ постојећих и стварање нових техничких борбених средстава корисних у условима партизанског рата; стварање скривених локација са материјално-техничком опремом за будуће партизанске формације. Припремама за партизански рат се бавила IV (обавештајна) Управа Генералштаба Црвене армије у контакту са одговарајућим службама ОГПУ-а.³⁰

До краја 1929. урађен је значајан рад на отварању мреже партизанских школа и курсева, услед чега је држава добила довољну количину спремних кадрова. Била је припремљена и мрежа малих диверзантско-организаторских група које би у случају рата требало да се претворе у крупне партизанске формације. Такође су само одабрани појединци добијали информације о тајним локацијама где су се чували експлозив, оружје и друга војна опрема за потребе будућих партизанских одреда.

Слика обимних припрема је остављена у мемоарима И. Г. Старинова, који је у то доба обучавао будуће партизане диверзантској

---

²⁹ Г. М. Линьков, Воспоминания о прошлом с выводами на будущее, Москва, 1961 (објављени 2008 на сајту <http://vrazvedka.ru/starinov/vosp.html> рукописни додатак за објављену и обогаћену цензуром књигу Линьков Г. М. Война в тылу врага, Москва, 1953); Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы Памяти, Москва, 2007 (сборник ред. Боярский В.).

³⁰ Боярский, В. И. Партизаны и армия: история утерянных возможностей. Минск, 2003.

тактици у школама IV Управе Генералштаба Црвене армије у Украјини и Подмосковљу, као и у белешкама опуномоћеника Специјалног бироа ГПУ Белорусије А. К. Спрогиса који је у то доба био начелник специјалне школе за припрему руководиоца будућег партизанског рата.

Према Старинову, у Белорусији је било на специјалним течајевима и у партизанским школама припремљено шест одреда, сваки од по триста до петсто људи. У градовима и на крупним железничким чворовима били су припремљени анонимни диверзанти. У тајним магацинима и подземним скровиштима се чувало на стотине килограма експлозива, педесет хиљада пушака и сто педесет митраљеза. У Украјини је такође било припремљено више од три хиљаде партизанских стручњака и изграђено више тајних складишта са опремом. Највеће партизанске школе које је навео Старинов (у којима је он предавао у различито време) радиле су у Харкову, Купјанску, Кијеву и Одеси. Припрема кадрова за партизански рат је вршена и у Лењинградском војном округу.

За маскирање припрема масовног кадра будућих партизанских одреда одржаваних у облику редовних недељних течајева користиле су се активности у природи аматерских секција „рибиловаца“ и „ловаца“, добровољних ватрогасних друштава и др.

Командно-политички кадар партизанских формација у оквиру посебног дошколовавања имао је богату лепезу предавања и вежби: општу војну припрему, техничку и специјалну припрему, методологију врбовања и формирања нуклеуса партизанске јединице. Један такав течај је обично трајао од три до шест месеци. Капацитети школа су зависили од размера школа и од профила специјалиста које су они припремали, али обично је тај број био негде од тридесет до тридесет и пет људи одједном. С друге стране, у диверзантским школама у околини Кијева (познатим по именима својих руководиоца М. К. Кочегарова и И. Ј. Лисицина) одједном се школовало од пет до дванаест људи.

Посебан програм је постојао за припреме ударне снаге партизанских одреда „партизана-диверзаната“. Оне су имале нарочити нагласак на конспирацији, раду са експлозивима и различитим врстама страног наоружања. Програм за обуку будућих партизана је укључивао практична предавања стручњака и вежбе на бројним полигонима, док је теоријски део обуке био базиран на низу посебних уџбеника и брошура. Без обзира на праксу остављања скривених магацина за стварање нуклеуса партизанских јединица, партизани-диверзанти су добијали знања и о стварању импровизованих експлозивних направа, и то од једноставних до веома софистицираних.

Врхунац припрема су биле велике војне вежбе. Партизанске јединице су учествовале у посебним и општевојним вежбама. На пример, 1932. код Лењинграда и Москве су биле спроведене вежбе у којима су учествовали партизани из неколико војних округа. У координисаном напору са јединицама падобранаца и борцима ДОН-а („дивизија за посебну намену“) партизани су били спремни да блокирају комуникације читаве Белорусије, Украјине и Молдавије и да покрену талас партизанских устанака на територији ових република у случају ако би непријатељу пошло за руком да их освоји уз помоћ изненадног и добро припремљеног напада.³¹

Ипак с јачањем власти Стаљина (односно, према Старинову од 1933–1934) припрема партизана под окриљем Црвене армије и ОГПУ-а почела је да стагнира. Услед политичких репресија долази до демонтаже и најзад, након „Велике чистке“ 1937, потпуног уништавања читавог партизанског система. Режим апсолутне власти који је градио Стаљин прибојавао се чланова друштва који су били обучени за диверзије и спремни за самосталне ратне операције. Фактички овде неповерење државе према скривеним, добро конспиративним партизанима, које покрећу не свакодневна наређења већ оријентација на веће стратешке циљеве, подсећала је на однос Царске Русије према „бунтовницима партизанима“ из доба Клембовског и Голицина. Тоталитарна совјетска држава је имала све мање и мање поверења према својим грађанима, што се огледало и кроз ограничење приступа без посебне дозволе у водеће државне и партијске институције, стриктнију контролу боравка и права на поседовање личног оружја.

С друге стране, већ и чињеница да је један од незадовољних грађана убио из свог револвера у потиљак председника Лењинградског и регионалног комитета партије С. М. Кирова – блиског сарадника Ј. В. Стаљина, сведочи да је и у редовима обичних комуниста било екстремиста спремних на терористичке испаде против владајуће гарнитуре.³² Стварањем партизанских јединица и индивидуалних партизана – диверзанта, њихови организатори у војном врху добијали су у руке моћно оружје које је било практички немогуће контролисати. Није случајно да су се у редовима завереника нашли одмах

---

³¹ Боярский В., Партизанство вчера, сегодня, завтра (историко-документальный очерк), Москва, 2003.

³² "Некоторые соображения по итогам изучения обстоятельств убийства С. М. Кирова. Справка работников Прокуратуры СССР и Следственного отдела КГБ СССР по поводу записки А. Н. Яковлева". РГНИ. Ф. 6. Оп. 13. Д. 135. Л. 169–268.

после главне фигуре – заменика министра одбране М. Н. Тухачевског,³³ и команданти трупa Белоруског и Кијевског војног округа И. Е. Јакир и И. П. Уборевич, као и заменик команданта Лењинградског округа. Морамо да подсетимо да су баш ова три округа развила посебну активност у припремању диверзаната, с тим да је, на пример, Јакир не само пажљиво надзирао организацију ових јединица већ и лично бирао састав инструктора у партизанским школама и утицао на одабир кадрова намењених за обуку. На тај начин разумљива је претпоставка да су партизанске припреме могле да имају и „дуплу намену“. Раније је већ било и реалних примера ненаменског коришћења ванредних припрема у политичке сврхе. На пример „троцкистичко-зиновјевска“ опозиција 1927. је покушала да се ослони на конспиративне штампарије посебне намене, које су постојале за случај „победе реакције“. „Војна“ опозиција могла је тако да у диверзантске сврхе искористи кадар партизанских одреда.

У борби против потенцијалних снага опозиције Стаљину, апарат НКВД је потпуно укинуо припреме партизана, ухапсио значајан део инструктора и припремљених кадрова и ликвидирао магацине на скривеним локацијама. Била је уништена и велика количина приручника. На пример, књиге Каратигина и Дробова, објављене у хиљадама примерака, биле су толико темељно уништаване да је до данас остало сачувано тек пар оригиналних примерака. Као што је то било типично за совјетски друштвени систем, непријатељи режима нису се само кажњавали, већ се заташкавала чак и сама чињеница њихових позитивних дела и доприноса, па и њиховог постојања.³⁴ Ово је додатно повећало вео тајне над предратним партизанским одредима и њиховим организаторима, чија је последња прилика да се покажу била у Шпанији 1936–1938.

³³ Веома дуго историчари су дискутовали о војној завери, чак су и масовно негирали војну заверу. Основна препрека за стварање дефинитивних оцена је била та да су материјали суђења над војним врхом (тзв. војно дело или дело Тухачевског), за разлику од осталих докумената о значајним судским процесима били веома дуго ван домаћаја историчара. Тек 1997, након отварања свих судских списа „војног дела“, постало је очигледно да су војни руководиоци ипак планирали државни удар по шпанском обрасцу. Организација завере је дубоко одмакла. Г. Смирнов, Очищение армии, Москва, 2007. Шубин А.В., Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920–1930-х годах, Москва 2004; Жуков Ю. Н., Иной Сталин: Политические реформы в СССР в 1933–1937, Москва 2005; Прудникова Е. А., Колпакиди А. И., Двойной заговор. Тайны сталинских репрессий, Москва 2006; Великанов Н. Т., Измена маршалов, Москва 2008.

³⁴ Види илустративан приказ овог приступа колективном сећању. King David, The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia, New York, 1997.

Почетни успех немачког напада на СССР натерао је совјетско руководство да обнови партизанску организацију. Међутим, оно што је могло да се уради у време мира и (што је најгоре) било изграђено па уништено, није могло брзо да се надокнади. Услед тога, у лето, јесен и зиму 1941. организација партизанских одреда је проицала без нарочитог успеха и тек 1942, по цену великих људских и материјалних губитака, била је организована мрежа партизанских одреда, обновљен је систем припреме партизанских кадрова и били су пронађени и искоришћени кадрови који су преживели талас недавних репресија. Народним масама које су учествовале у партизанским одредима услед властитог патриотизма и антипатија према страним освајачима било је тешко објаснити зашто је дошло до де-конструкције партизанске логистике пре пар година. Покушавајући да заташка грешку партијског руководства, совјетска историографија и цензура су се потрудиле да потпуно сакрију и преостале трагове информација о партизанским припремама уочи рата. Иначе, чак и улога совјетских војних и безбедносних структура у организацији партизанског рата за време рата је спадала у табу теме. Совјетска историографија је за полуге које су покретале партизански „рат“ признавала само патриотизам совјетског народа и организаторску улогу комунистичке партије уобличену у Централни штаб партизанских одреда. И страни ученици совјетских инструктора имали су „дебелих“ разлога да ћуте о предратној партизанској припреми у СССР и Шпанији. Тек деведесетих година, заједно са бројним другим темама, тема предратне припреме СССР-а за партизански рат, скривена под ознакама „поверљиво“ и „интерно“³⁵ почела је да излази на површину. Међутим, и у овим савременим радовима руских истраживача већина пажње је посвећена ратном раздобљу, а предратне припреме, због мањка расположивих докумената, нису добиле већу пажњу.³⁶

---

³⁵ Дobar пример ове „интерне“ совјетске историографије о партизанском ратовању у СССР је монографија са ознаком „интерно“, коју је објавио ВКШ КГБ СССР пред крај постојања Совјетског Савеза. Андрианов В. Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1990.

³⁶ Боярский В. И. Партизаны и армия (История упущенных возможностей). Минск – Москва 2003; Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение. Москва, 2003.

УДК 341.212(450.361)"1947/1954"(093.2)
353.8(450.361)"1947/1954"(093.2)

Капетан Миљан Милкић

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

ФОРМИРАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ УПРАВЕ НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ ТРСТА 1947–1954. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду се прате формирање, организација и деловање југословенске Војне управе на Слободној Територији Трста. Писан је на основу архивске грађе из Архива Војноисторијског института, Архива Јосипа Броза Тита, објављене архивске грађе и литературе.

Капитулацијом Италије у септембру 1943. године појачан је стратегијски значај простора северног Јадрана и Јулијске крајине. Значај савезничког присуства на овом простору потврђује чињеница да су представници водећих земаља антифашистичке коалиције питање Јулијске крајине и града Трста разматрали на Московској конференцији, од 19. до 30. октобра 1943. године, затим од 28. новембра до 1. децембра исте године на конференцији у Техерану, на конференцији у Ла Валети, од 30. јануара до 2. фебруара 1945. године, и на Јалтској (Кримској) конференцији, одржаној од 4. до 12. фебруара 1945. године.¹ Америчка и британска влада, преко савезнич-

---

¹ О питању Јулијске крајине и Трста на савезничким конференцијама видети: United States Department of State/*Foreign relations of the United States. The Conferences at Cairo and Teheran, 1943*, Washington 1961. Jean-Baptiste Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943–1954*. Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles.

ког команданта на Средоземљу, најпре преко генерала Вилсона (Sir Henry Maitland Wilson), а затим фелдмаршала Александра (Sir Harold Alexander), настојале су да осигурају своје присуство у Јулијској крајини и да контролишу тршћанску луку као логистичку базу за напредовање према Аустрији.²

Повлачењем нацистичких снага крајем априла 1945. године на овом простору долази до стварања „празнине у моћи“.³ На тај начин отворено је питање да ли ће на тај простор најпре доћи савезничке снаге, које су надирале из Италије, или јединице Југословенске армије (ЈА),⁴ које су напредовале кроз Лику, Хрватско приморје, Горски котар, Истру и 1. маја ушле у Трст.⁵ „Трка за Трст“⁶ између југословенских и савезничких јединица довела је до избијања Мајске кризе 1945. године и стварања напетости између западних земаља и Совјетског Савеза у погледу поделе интересних сфера у Европи.⁷

les, Bruxelles, 1966. United States Department of State/*Foreign relations of the United States. Conferences at Malta and Yalta, 1945* (1945), III. The Yalta Conference. United States Department of State/*Foreign relations of the United States. Conferences at Malta and Yalta, 1945* (1945), II. The Malta Conference. *Tito–Churchill strogo tajno*. Izabrao i uredio dr Dušan Biber, znanstveni savjetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd, Zagreb, 1981.

² *Tito–Churchill strogo tajno*. Izabrao i uredio dr Dušan Biber, znanstveni savjetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd, Zagreb, 1981. Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978.

³ Prof. dr Giampaolo Valdevit, *Simetrije i pravila igre. Engleska, Sjedinjene Države, Jugoslavija i majska kriza 1945. godine*; *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996, стр. 56.

⁴ У оквиру реорганизације НОВЈ, 1. јануара 1945. године наредбом врховног команданта Јосипа Броза образоване су Прва, Друга и Трећа армија, а 2. марта 1945. формирана је и Четврта армија. Формирање Пете армије предвиђено је наредбом Врховног команданта од 4. маја 1945. године. Брозом одлуком од 1. марта 1945. године Народноослободилачка војска Југославије преименована је у Југословенску армију, а Морнарица НОВЈ у Југословенску морнарицу. Група аутора, *Razvoj oružanih snaga SFRJ, Kopnena vojska Jugoslovenske narodne armije*, knjiga 1, Beograd, 1988.

⁵ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 67. Операције Четврте југословенске армије ЈА детаљно су обрађене у књизи: Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978.

⁶ Geoffrey Cox, *La corsa per Trieste*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2005.

⁷ Порука америчког председника Трумана упућена 16. маја 1945. године британском премијеру Винстону Черчилу, *Balkanski ugovorni odnosi 1976–1996, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, II том (1919–1945), Službeni list SRJ, Beograd, 1998. стр. 665–666. Војислав Г. Павловић, *Од монархије до*

Споразуми о Јулијској крајини 1945. године

Мајска криза решена је 9. јуна 1945. године потписивањем Београдског споразума о Јулијској крајини између југословенског министра иностраних послова др Ивана Шубашића, амбасадора Велике Британије Ралфа Стевенсона (Sir Ralph Skrine Stevenson) и амбасадора САД Ричарда Патерсона (Richard Patterson).⁸ Јулијска Крајина је демаркационим (Моргановом) линијом подељена на област под савезничком контролом (Зона А) и област под југословенском контролом (Зона Б).⁹ Југословенска влада се обавезала да до осам сати ујутру 12. јуна мора да повуче јединице Југословенске армије које су биле лоциране западно од демаркационе линије. Споразум је садржао и члан у коме је записано да одредбе споразума не могу прејудуцирати коначно решење територијалног спора око Јулијске крајине.¹⁰ Овим споразумом постављена је основу будућег уређења статуса Јулијске крајине и града Трста.

Званична југословенска агенција „Танјуг“¹¹ објавила је 10. јуна 1945. године заједничко саопштење владе Демократске Федеративне Југославије и влада Велике Британије и САД о постигнутом спо-

---

републике. *САД и Југославија 1941–1945*, Клио, Београд, 1998, стр. 462. Документе из архива Форин офиса који се односе на дешавања око Трста у периоду април–мај 1945. године видети у: *Tito–Churchill strogo tajno*. Izabrao i uredio dr Dušan Biber, znanstveni savjetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd, Zagreb, 1981.

⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 81–82.

⁹ Југословенски дипломата Лео Матес наводи да је такозвана Морганова линија, која је касније постала граница слободне тршћанске територије, била привремена окупациона линија, унутар које су се налазиле две зоне. „Зона А састојала се од града Трста и уског коридора уз море до Тржича (Monfalcone), где се спајала са југословенско-италијанском границом. Зона је обухватала и уско подручје око града, што се приближно поклапа с данашњом границом Југославије према Италији код Трста. Јужно од Трста налазила се Зона Б, у коју су спадали градови Копер, Пиран, Изола, Новиград и Бује.“ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 72.

¹⁰ Министар иностраних послова Демократске Федеративне Југославије, др Иван Шубашић, упутио је 9. јуна 1945. године ноту владама Велике Британије и САД у којој се наглашава да је југословенска влада свесна колико су споразумом о Јулијској крајини повређени интереси југословенског живља у Истри, Трсту и Словеначком приморју. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 82.

¹¹ Телеграфску агенцију нове Југославије (ТАНЈУГ) организовао је Моша Пијаде новембра 1943. године у Јајцу.

разуму о привременој управи Истре, Трста и Словеначког приморја.¹² На крају саопштења наводи се да ће војне детаље споразума изградити представници које буду одредили маршал Тито и фелдмаршал сер Харолд Александер.

Након потписивања Београдског споразума, југословенска влада је у разговорима о његовој примени настојала да обезбеди опстанак својих локалних органа власти. У својим захтевима влада се позивала на члан 3. Београдског споразума, у коме се наводи да ће савезничка војна управа на својој територији користити југословенске органе управе који раде задовољавајуће.¹³ Јосип Броз је 15. јуна у телеграму начелнику штаба Југословенске армије, генералу Арси Јовановићу, захтевао да је, поред поштовања постојећих народних одбора, неопходно обезбедити да гарнизон од 2000 војника Југословенске армије не буде смештен на једној локацији, већ да се његов број повећа на 6000 војника и распореди у најважнијим центрима: Трсту, Пули, Тржичу и Горици, као и у мањим местима западно од Соче.¹⁴

О примени Београдског споразума, а посебно о тачки 3, разговори су вођени 13, 19. и 20. јуна у Девину (Duino) између генерал-лајтнанта Моргана (William Duthie Morgan), начелника Штаба савезничког команданта на Средоземљу, и генерала Арсе Јовановића, начелника Штаба Југословенске армије. Први састанак одржан је у Главном штабу 13. британског корпуса у Тржичу (Monfalcone).¹⁵ Англоамеричка делегација се 19. јуна сагласила са предлогом југословенских представника да англоамеричка војна управа на територији под својом контролом призна постојеће партизанске органе власти.¹⁶

¹² „Саопштење Танјуга о заједничкој изјави влада ДФЈ, САД и Велике Британије поводом потписивања Споразума о Јулијској крајини, Београд“ 10. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 84.

¹³ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Клио, Београд, 1998, стр. 469.

¹⁴ Иван Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика. Повест о Арси Р. Јовановићу начелнику Врховног штаба НОВЈ и његовој трагичној судбини*, Војноисторијски институт, Београд, 2001, стр. 738.

¹⁵ „Саопштење Танјуга о састанку начелника Генералштаба ЈА, генерал-лајтнанта Арса Јовановића и шефа савезничког штаба, генерал-лајтнанта W. D. Morgana“, Београд, 13. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 90.

¹⁶ „Саопштење Танјуга о застоју у преговорима о Јулијској крајини између југословенске и англоамеричке војне делегације, Београд, 19. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 97–98.

Споразум између савезничког врховног команданта на Средоземљу и врховног команданта Југословенске армије потписали су представници њихових штабова 20-ог јуна 1945. године у Девину.¹⁷ Споразумом је прецизирана линија разграничења између савезничке и југословенске зоне, утврђено је место за смештај југословенског одреда од 2000 људи, утврђени су модалитети савезничког заповедања Пуле, омогућен је слободан прелазак из једне у другу зону и омогућена је организација железничког и поморског саобраћаја између две зоне. Због тога што у текст споразума није ушла тачка о цивилној управи, у саопштењу „Танјуга“ о Споразуму се говори као о „делимичном споразуму“.¹⁸

Врховни командант Југословенске армије Јосип Броз Тито објавио је 23. јуна 1945. године наредбу о успостављању Војне управе Југословенске армије у зони Јулијске крајине (Истра са градом Ријеком и Словеначко приморје) до демаркационе линије, уговорене са савезничком командом у Трсту.¹⁹ Наредбом је одређено да генерал-лајтнант Пеко Дапчевић, командант Четврте армије, поред своје дужности, обавља и дужност команданта зоне. Цивилну власт на терену вршили су одбори које су већ раније успоставили југословенски партизани.

¹⁷ Цео текст споразума, са прилозима, објављен је у: *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 98–108. Прилози садрже: Прилог Ц, Упутство за концентрацију одреда који се ставља под команду и контролу савезничког врховног команданта на Средоземљу; Прилог Д, Југословенска мисија при Осмој армији; Прилог Е, Окупација Пуле од стране англоамеричких снага; Прилог Ф, Ратни плен; Прилог Г, Споразуми о команди и контроли сидришта; Прилог Х, Контрола кретања; Прилог И, Економске и саобраћајне мере; Прилог Ј, Употреба лука Трста и Пуле; Примедба о цивилној управи зоне Јулијске крајине која долази под савезничку војну управу, Девин, 20. јуна 1945; Прилог 1, Меморандум југословенске делегације с предлогом у погледу цивилне управе територије која долази под савезничку војну управу. Овај меморандум је замишљен као Прилог К уз Споразум од 20. јуна 1945. године. Меморандум није објављен у Југославији, влада САД га је објавила 1960. године. Постоји и Aide-memoire делегације савезничког врховног команданта у вези с Меморандумом који је поднела југословенска делегација. То је, заправо, писмо које је упутио генерал Морган генералу Арси Јовановићу.

¹⁸ „Саопштење Танјуга о делимичном споразуму између југословенске и савезничке војне делегације о питању демаркационе линије у Јулијској крајини“, Београд, 20. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 108–109.

¹⁹ „Наредба врховног команданта Југословенске армије, маршала Југославије Јосипа Броза Тита о успостављању војне управе ЈА у Јулијској крајини“, Београд, 23. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, стр. 112.

Формирање Слободне Територије Трста

Уговор о миру са Италијом 10. фебруара 1947. године у Паризу потписало је 20 држава и ступио је на снагу 15. септембра 1947. године.²⁰ Југославија је ратификовала Мировни уговор 23. августа 1947. године и ратификациони инструмент депоновала код француске владе.²¹ Одлукама Мировног уговора у Паризу статус Јулијске крајине био је регулисан у формално-правном смислу. Међутим, политички проблем није решен, јер ни југословенска ни италијанска влада нису биле задовољне. Југословенска делегација у знак протеста није учествовала на закључној седници Мировне конференције у Паризу. Приликом свечаног потписивања Мировног уговора 10. фебруара 1947. године у Паризу југословенски министар иностраних послова Станоје Симић изјавио је да Југославија потписује мировни уговор и да ће га поштовати, као свој допринос миру, али да не може да се одрекне својих аспирација на територију на коју сматра да има право.²²

Да би се одржала политичка и војна атмосфера, италијанске војне снаге биле су ограничене одлукама Мировног уговора. Италија се такође обавезала „да обезбеди изручење ради суђења оних лица која су починила или наредила ратне злочине или су у њима учествовала“ (члан 45) и плати ратну одштету. На основу ратне штете Италија је требало да Југославији исплати 125 милиона долара.²³ С друге стране, Југославија је добила територијално проширење на рачун Италије (члан 11),²⁴ али је југословенска влада остала незадовољна решењем положаја Трста. Пи-

---

²⁰ *Balkanski ugovorno odnosi 1976–1996, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, III том (1946–1996), Beograd, 1999, стр. 59–87.

²¹ Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом, Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије, 29. август 1947. године.

²² Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 76.

²³ До августа 1951. године Италија је Југославији исплатила између 16 и 17 милиона долара. Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет Маршала Југославије, I-2-а/93, Белешка о разговору друга Тита са америчким амбасадором Allenom 9. августа 1951. у 14 сати на Брионима.

²⁴ Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ од 16. септембар 1947. године проширена је важност Устава, закона и других правних прописа ФНРЈ на подручје припојено територији ФНР Југославије на основу Мировног уговора с Италијом. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1986, стр. 161.

тање ревизије мировног уговора је врло брзо постало актуелно.²⁵ Овај „мир без суза“²⁶ морао је бити прихваћен као одлука великих сила.²⁷

Након потписивања Мировног уговора у Паризу, промењен је статус Јулијске крајине и на одредбама члана 21. формирана је Слободна Територија Трста. Наведено је да је Слободна Територија Трста призната од „Савезничких и Удружених сила и од стране Италије“, док територијалну целину и независност обезбеђује Савет безбедности Уједињених нација. Чланом 4. Мировног уговора дефинисана је граница између Италије и Слободне Територије Трста, а чланом 22, граница између Југославије и Слободне Територије Трста. Површина територије Слободне Територије Трста обухватала је 738 km², од чега су англоамеричкој зони припала 222 km², а југословенској је припало 516 km². Слободна Територија Трста имала је 84 километара копнене границе са Југославијом, четири километра са Италијом и 128 километара обале. На овом простору живела је италијанска већина, а места која нису била међусобно етнички повезана насељавао је словенски живаљ.²⁸ Мировним уговором гарантована је једнакост свих народности и као званични језици одређени су италијански и словеначки, а у појединим случајевима и хрватски као трећи званични језик.

Статус Слободне Територије Трста дефинисан је прилозима VI (Стални статут), VII, (Инструмент о привременом режиму Слободне Територије Трста), VIII (Инструмент о слободној луци Трста), IX (Техничке одредбе о Слободној Територији Трста) и X (Економске и финансијске одредбе о Слободној Територији Трста) Мировног уго-

²⁵ Говор члана југословенске делегације др Љубе Леонтића на пленарној седници Генералне скупштине Уједињених нација о покушајима ревизије Мировног уговора с Италијом и успостављања привременог комитета Генералне скупштине, Њујорк, 23. септембра 1947. године. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1986, стр. 213–215.

²⁶ Италијански дипломата и историчар Серђо Романо насловио је поглавље о мировној конференцији у Паризу „La pace senza lacrime“. Sergio Romano, *Giuda alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi*, Bur, Milano, 2004, pp. 40–45.

²⁷ Према Јанку Јерију, потписивање Мировног уговора у Паризу представља крај прве фазе дипломатске борбе југословенске владе за присаједињење Трста Југославији. Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 188.

²⁸ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 186.

вора.²⁹ На основу Сталног статута Слободне Територије Трста, територија Слободне Територије Трста дефинисана је као демилитаризована, неутрална и независна област под влашћу међународног гувернера и надзором Савета безбедности Уједињених нација. Савет безбедности Уједињених нација одобрио је Стални статут Слободне Територије Трста на седници одржаној 10. јануара 1947. године.³⁰

Слободна Територија Трста имала је све атрибуте државности и могућност вођења самосталне спољне политике. Члан 3. *Сталног статута Слободне Територије Трста* говори о демилитаризацији и неутралности Слободне Територије Трста, док члан 5. *Инструмента о привременом режиму Слободне Територије Трста* ограничава укупан број војних трупа смештених на овој територији који није смео да прелази 5 000 војника Велике Британије, 5 000 војника САД и 5 000 војника Југословенске армије. Овај број војника био би стављен под команду гувернера слободне територије на рок од 90 дана. Након истека тог времена трупе су морале да се повуку са територије, уколико гувернер не процени да је њихово задржавање неопходно.

У очекивању да гувернер преузме дужност, Слободном Територијом Трста је у јужној зони управљао командант југословенских снага, док су функцију гувернера у зони под англоамеричком управом преузеле савезничке војне власти. Због немогућности постизања договора између Југославије и Италије око избора заједничког гувернера,останак југословенских и англоамеричких трупа на овом подручју продужен је све до коначног решења Тршћанске кризе октобра 1954. године.

Југословенска зона Слободне Територије Трста

Југословенско војно присуство у Јулијској крајини и северном делу Италије било је регулисано Београдским споразумом од 9. јуна 1945. године. На тим основама, код штаба 8. британске армије у месту Трићезимо (Tricesimo), око 70 km северозападно од Трста, у провинцији Удине, деловала је југословенска Војна делегација, која је била потчињена Генералштабу Југословенске армије, односно Другој (обавештајној) управи.³¹ Делегација је имала задатак да одржава ве-

---

²⁹ Указ о ратификацији Мировног уговора са Италијом, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 29. avgust 1947. godine, стр. 1047–1068.

³⁰ www.un.org/documents/scres/1947/scres47.htm О томе видети и Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 195.

³¹ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Vojnoobaveštajna služba*, knjiga 13, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990, стр. 257.

зу на релацији штаба 8. британске армије и Генералштаба Југословенске армије, затим између савезничке војне управе Зоне А и Одред Југословенске армије у Опатији, да решава конфликтне ситуације између припадника Југословенске армије и савезничких армија, инциденте и спорове на граници између Зоне А и Зоне Б Слободне Територије Трста. Представник Друге управе југословенског Генералштаба у Војној делегацији имао је задатак да прати сва војнополитичка збивања у Зони А савезничке војне јединице (организацију, формацију, наоружање, распоред у Зони А и североисточној Италији), њихову пропагандну и обавештајну делатност према Зони Б, Одреду Југословенске армије и Југославији. Због непосредне контроле, положај делегације и њен обавештајни рад били су веома отежани, тако да се делегација већ 1946. године вратила у Југославију.

Према непотпуним подацима о развоју југословенске обавештајне службе којима данас располажемо, Генералштаб Југословенске армије именовао је 1945. године у Трсту Комисију за ратни плен, а неколико чланова Војне делегације прикључило се овој комисији.³² План рада на оперативним и обавештајним задацима није се мењао, јер су услови били готово исти као у Војној делегацији. Комисија за ратни плен расформирана је 1947. године, а одмах затим именована је Привредна делегација Федеративне Народне Републике Југославије код Савезничке војне управе, са седиштем у Трсту. Део чланова из Комисије за ратни плен пребачен је у Привредну делегацију, тако да је Привредна делегација наставила да обавља оперативне послове за потребе Друге управе Генералштаба Југословенске армије.

Након 15. септембра 1947. године успостављена је граница између Југославије и Слободне Територије Трста. Војна управа Југословенске армије (ВУЈА) представљала је оружану силу преко које је ФНРЈ вршила међународни мандат на територији Зоне Б. Југословенска војна управа била је у свом раду потпуно ослоњена на државне органе ФНРЈ, нарочито на Министарство народне одбране, Министарство иностраних послова и Министарство финансија. Размена робе између ове зоне и Југославије одвијала се преко клириншког рачуна код Народне банке ФНРЈ и код Истарске банке у Копру.

Према подацима из друге половине 1947. године, територија Јулијске крајине на којој је администрирала југословенска војна управа, имала је око 510 km² и 67947 становника. Од укупног броја становника ове зоне, пољопривредом се бавило 61,5%. Поред Војне

³² Група аутора, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Vojnoobaveštajna služba*, knjiga 13, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990, стр. 258.

управе Југословенске армије, на овој територији био је смештен и Одред Југословенске армије на Слободној Територији Трста. Одред је имао своју посебну формацију.

На основу одредаба Мирног уговора, влада ФНРЈ поверила је управу југословенске зоне команданту Одреда Југословенске армије Слободне Територије Трста. На основу наредбе команданта Одреда, 16. септембра 1947. године, Војна управа Југословенске армије реорганизована је у складу са новонасталим приликама и уз поштовање цивилне власти која је постојала на терену.³³

Војна управа Југословенске армије контролисала је функционисање цивилне власти и решавала питања која су била значајна за становништво југословенске зоне Слободне Територије Трста. Цивилну власт у Зони Б обављао је Истарски окружни народни одбор, преко својих одељења. Општу контролу вршио је шеф ВУЈА преко својих помоћника који су били начелници одељења. Већина референата, начелника и чиновника били су цивилни чиновници са територије Зоне Б. Непосредну контролу границе према ФНРЈ и демаркационе линије према англоамеричкој зони вршила је народна милиција. Команду војне управе сачињавали су командант Војне управе, политички саветник који је био представник владе ФНРЈ, помоћник команданта, начелник Управног одељења и саветници. Војна управа је имала Правни одсек, Одсек за финансијска питања, Одсек економске заштите, Уред за информације и Војно тужилаштво.³⁴ Политички саветник команданта ВУЈА био је на персоналној евиденцији код владе ФНРЈ. Остале саветнике одређивале су владе Народне Републике Хрватске и Народне Републике Словеније. Уред за информације објављивао је пропагандне новине и часописе, а у току 1951. године снимљен је филм о југословенској зони Слободне Територије Трста.³⁵

Управно одељење ВУЈА чинили су припадници Државне безбедности Народне Републике Хрватске и Народне Републике Словеније.³⁶ Висину њихових месечних плата одређивала је и исплаћивала држав-

---

³³ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 1368, фасцикла 2, редни број 1/1.

³⁴ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 10, редни број 2/1. Решење о организацији ВУЈНА 12. јануара 1953. године.

³⁵ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 6, редни број 1/1. Командант Војне управе Југословенске армије Југословенске зоне Слободне Територије Трста послао је 23. мај 1952. године Министарству народне одбране *Образложење уз преглед расхода Војне управе ЈНА југословенске зоне СТТ за период од 15. 09. 1947. до 15. 05. 1952. године.*

³⁶ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 4, редни број 1/1.

на безбедност ових република. На основу договора који је командант војне управе постигао са надлежним органима ФНРЈ у Београду 13. и 14. јула 1950. године, задатак официра безбедности у Управном одељењу био је да преко Другог (унутрашњег) и Трећег (граничног) одсека ВУЈА утичу на рад повереништва унутрашњих послова, среских и окружних одбора.³⁷ Такође, ови официри су водили све послове граничне службе, укључујући ту задатке физичког обезбеђења границе. Број официра државне безбедности, као и официра војне контраобавештајне службе, није уношен у формацију ВУЈА.

Војна управа Југословенске народне армије (ВУЈНА)³⁸ имала је Војни суд, али он није био предвиђен формацијом Војне управе. Војни суд је у формацију ВУЈНА уведен 13. јануара 1953. године.³⁹ До тада је, због мањег обима посла и повремених суђења, у саставу Војне управе постојао само војни тужилац. Војни судови ВУЈНА налазили су се на територији ФНРЈ. Првостепени војни суд ВУЈНА налазио се у Љубљани, а виши војни суд ВУЈНА (другостепени) у Загребу. Војне судије првостепеног и другостепеног суда вршиле су своје редовне дужности у судовима где су постављени, у Љубљани и Загребу. Првостепени суд из Љубљане повремено је долазио у Копар, на територију Зоне Б, ради решавања појединих предмета из надлежности војног тужилаштва ВУЈНА.⁴⁰ Након што је 28. јула 1952. године на територији Зоне Б почео да важи кривични законик ФНРЈ, надлежност војног тужиоца ВУЈНА је умногоме смањена. Његов рад је углавном ограничен на процесе који имају политичке последице. Највећи број случајева прешао је у надлежност локалних народних судова и тужилаштва у Зони Б. Укупан број лица којима је судио Војни суд Војне управе Југословенске народне армије у периоду од 1948. до 1953. године износи 85 лица.⁴¹ Од тога је на временске казне осуђено 79 лица, док је шест лица ослобођено кривичне одговорности. Од наведеног броја лица, њих 61 лице је било из југословенске зоне Слободне Територије Трста, а 24 лица су била држављани ФНРЈ.

³⁷ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 4, редни број 1/1.

³⁸ Наредбом врховног команданта и министра народне одбране Јосипа Броза, 22. децембра 1951. године, Југословенска армија (ЈА) преименована је у Југословенску народну армију (ЈНА). Због тога ВУЈА мења назив у ВУЈНА.

³⁹ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 10, редни број 2/1. Решење о организацији ВУЈНА 12. јануара 1953. године.

⁴⁰ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 8, редни број 2/1. *Персонална и организациона питања у вези тужилаштва и судства ВУЈНА*, 15. октобар 1952. године.

⁴¹ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 9, редни број 3/5.

Из извештаја који је 3. априла 1953. године команданту Војне управе ЈНА поднео мајор Драгутин Поповић, војни тужилац ВУЈНА, произилази да није могуће дати јединствен закључак о раду Војног суда. Разлог је што је Војни суд ВУЈНА из године у годину мењао своје надлежности, зависно од политичке ситуације.⁴²

Задаци војног тужиоца ВУЈНА били су кривично гоњење и заступање кривичних предмета за које је надлежан војни суд ВУЈНА. Поред тога, његове свакодневне дужности биле су да помаже код израде и доношења појединих правних прописа које издаје ВУЈНА. Посебна дужност војног тужиоца била је да прати и анализира законодавне мере англоамеричке војне управе у Зони А. Војни тужилац је редовно одржавао контакт са начелником Управног одељења и замеником команданта, а повремено са командантом ВУЈНА.⁴³

Буџет југословенске војне управе попуњаван је највећим делом путем зајмова Министарства финансија ФНРЈ и путем донација владе ФНРЈ. Потрошња средстава за разне потребе Војне управе вршена је на основу предвиђеног буџета. ВУЈНА је састављала буџет који је затим одобравало Министарство финансија ФНРЈ. Према потреби, југословенска војна управа је из свог буџета дотирала рад Истарског окружног народног одбора.

Поред средстава које је добијала преко зајмова из ФНРЈ, ВУЈНА је део прихода остваривала и од трговине коју је обављала са англоамеричком зоном. Упркос свих тешкоћа које су пратиле одвијање робног промета, у првој години постојања, Војна управа Југословенске армије остварила је са англоамеричком војном управом робни промет у вредности од преко 255 милиона југо-лира.⁴⁴ Од тога је извоз у англоамеричку зону био 2,8 пута већи од увоза. Највећи проценат извоза одлазио је на вино и ракију, затим следе прехранбени производи и воће и поврће. У област под влашћу југословенске војне управе највише су увожени аутомобили и мотори, затим воће и поврће и хемијски производи и лекови.

Број лица који су у току године били ангажовани на разним дужностима у југословенској војној управи био је различит. Њихов број је тешко утврдити јер нису сви исплаћивани из истог буџета. Један део официра и грађанских лица био је на платном списку ВУЈНА, а припад-

---

⁴² Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 9, редни број 3/5.

⁴³ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 5, редни број 1/1. *Закључци о задацима војног тужиоца Војне управе ЈНА*, 29. децембар 1952. године.

⁴⁴ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 1368, фасцикла 2, редни број 1/85.

ници народне милиције били су плаћани из буџета НР Словеније и НР Хрватске. Такође, број ангажованих лица није био једнак броју лица која су предвиђена формацијом Војне управе. Према формацији од 21. јула 1950. године, у југословенској војној управи укупно је било ангажовано 107 војних и грађанских лица. Тај број не одговара броју ангажованих лица на основу буџетског расхода за 1950. годину.

На основу буџетских расхода број ангажованих би изгледао овако: 1947 – три официра и 25 цивилних службеника; 1948 – три официра и 70 цивилних службеника; 1949 – пет официра и 75 цивилних службеника; 1950 – шест официра, 70 цивилних службеника и 180 милиционера; 1951 – седам официра, 49 цивилних службеника, 207 милиционера, један подофицир; 1952 – седам официра, 34 цивилна службеника, 55 милиционера и два подофицира.⁴⁵

Све наредбе и решења доносио је командант Војне управе у консултацији са државним органима ФНРЈ. У погледу функционисања правног система и законске регулативе, првих година постојања југословенска војна управа је примењивала законе које су били донели локални народни одбори. Наредбом команданта ВУЈНА, 28. јула 1952, на територији Зоне Б почео је да се примењује кривични законик ФНРЈ.⁴⁶ Као разлог наведена је потреба за једнообразношћу у функционисању закона на територији Зоне Б. Стварни разлог био је у тежњи државних органа ФНРЈ да преко законске регулативе обезбеде интеграцију Зоне Б у територијалну целину ФНРЈ. Командант Војне управе је настојао да својим одлукама територију Зоне Б веже за ФНРЈ. На територији Војне управе 1. августа 1951. године уведене су привредне мере чији је циљ био оживљавање робне размене између Зоне Б и ФНРЈ и смањивање административних ограничења приликом преласка границе. Истовремено са таквим мерама, командант ВУЈА, пуковник Милош Стаматовић, договорио је 24. јула 1951. године у разговорима одржаним на Бледу са потпредседником владе ФНРЈ Едвардом Кардељем и помоћником министра иностраних послова Ивом Вејводом појачано обезбеђење демаркационе линије према англоамеричкој зони.⁴⁷ Уместо дотадашње народне милиције, која је била предвиђена Париским мировним уговором као извршни орган владе Слободне Територије Трста, дуж демаркационе линије према англоамеричкој зони размештене су јединице Корпуса нацио-

⁴⁵ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 6, редни број 1/1.

⁴⁶ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 8, редни број 2/1.

⁴⁷ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 6, редни број 3/1.

налног ослобођења Југославије (КНОЈ). На боковима су постављени народна милиција и официри државне безбедности ФНРЈ. Командант југословенске војне управе предложио је да јединица која би обезбеђивала демаркациону линију треба у свом саставу да има 10 официра, девет подофицира и 217 војника, затим два официра морнарице и 14 морнара са пешадијским наоружањем. Предлог команданта војне управе упућен Министарству народне одбране ФНРЈ 27. јула 1951. године био је да ова гранична јединица формално припада Одреду Југословенске армије на Слободној Територији Трста. Стручну инструктажу би добијала од надлежног штаба КНОЈ-а, а задатке о режиму на граници и свим мерама које се предузимају на граници добијала би од Управног одељења ВУЈА.

У споразуму са Државним секретаријатом за иностране послове, Државни секретаријат за послове народне одбране одобрио је 10. јула 1953. године даље пооштравање граничног режима између Зоне А и Зоне Б.⁴⁸ Донето је наређење којим су граничне јединице 436. граничне бригаде примиле од јединица Одрета ЈНА на Слободној Територији Трста физичко обезбеђење демаркационе линије између Зоне А и Зоне Б Слободне Територије Трста. Штаб 436. граничне бригаде био је смештен у Љубљани, али је одред који је вршио обезбеђење границе био потчињен команданту Одрета ЈНА на Слободној Територији Трста. Наредбом је одређено да контролу рада граничног одреда на демаркационој линији може вршити командант граничних јединица ФНРЈ преко лица које он буде овластио. Коначно је, у тренутку када је решење Тршћанске кризе било близу, командант ВУЈНА, 28. јуна 1954. године, предложио да целокупно обезбеђење границе у потпуности преузму граничне јединице ФНРЈ.⁴⁹ Одлукама Лондонске конференције, 5. октобра 1954. године, демаркациона линија између Зоне А и Зоне Б постала је државна граница између Италије и ФНРЈ.

Сходно израженом опредељењу владе ФНРЈ да територију Зоне Б припоји Југославији, прелазак границе између Зоне Б и ФНРЈ временом је потпуно либерализован. Командант Војне управе Југословенске народне армије на Слободној Територији Трста, пуковник Милош Стаматовић, упутио је 24. априла 1953. године Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ предлог о sukcesивном укидању граничне линије између Зоне Б и ФНРЈ.⁵⁰ У то време

---

⁴⁸ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 11, редни број 1/1.

⁴⁹ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 11, редни број 1/1.

⁵⁰ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 10, редни број 6/2.

прелажење државне границе вршено је само на основу личних докумената, а промет робе и новца није контролисан јер је Зона Б већ раније била интегрисана у царински и новчани систем ФНРЈ. Пуковник Стаматовић предлагао је да се повуку пограничне јединице са државне границе тако да се сведу на минимум, а да се касније замене народном милицијом Републике Хрватске и Републике Словеније. Сматрао је да ова мера не би изазвала никакве спољнополитичке реакције јер би обезбеђење државне границе између Слободне Територије Трста и ФНРЈ и даље постојало. Одговор који је стигао из Правног савета Државног секретаријата за иностране послове гласио је да није важно ко врши физичко обезбеђење граничне линије већ да је једино важно да се то обезбеђење врши под надзором команданта југословенске Војне управе.⁵¹ Наређење о примопредаји границе између пограничних јединица ЈНА и народне милиције донео је државни секретар за послове народне одбране генерал-пуковник Иван Гошњак 10. јула 1953. године.⁵²

У очекивању коначног територијалног решења, југословенска влада је у својим плановима Слободну Територију Трста сматрала јединственом територијом. Настојала је да својим спољнополитичким ангажовањем утиче на промену граница и да Југославији присаједини највећи део Слободне Територије Трста. У званичним документима државних органа ФНРЈ, Зона Б је најчешће називана „југословенском зоном“. Један од ретких југословенских докумената који потврђује међународни статус Слободне Територије Трста је решење које је 12. јула 1953. године донео Правни савет Државног секретаријата за иностране послове ФНРЈ.⁵³ У њему се наводи да припадницима ЈНА на територији Зоне Б Слободне Територије Трста не могу за прекршаје судити локални судови. У образложењу је речено да се положај припадника ЈНА у Зони Б не регулише законима Зоне Б, него међународним правом, без обзира на чињеницу да је наредбом команданта Војне управе Југословенске народне армије из децембра 1952. године важност Основног закона о прекршајима ФНРЈ проширена на зону под контролом југословенске војне управе.

Слободна Територија Трста је од самог формирања представљала област која је за Велике силе имала посебан значај и за коју су биле директно заинтересоване Југославија и Италија. Регулиса-

⁵¹ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 10, редни број 6/7.

⁵² Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 10, редни број 6/8.

⁵³ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 12, редни број 4/2.

ње статуса ове области била је једна од главних тема разговора на свим нивоима дипломатских сусрета. Представници југословенске владе настојали су да кроз политику приближавања Западу остваре присаједињење Зоне Б Југославији. Вођење такве политике било је олакшано учествовањем у програму војне и економске помоћи коју је Југославија добијала од Запада, као и кроз процес формирања војног савеза 1953. и 1954. године са балканским чланицама НАТО-а, Грчком и Турском.⁵⁴ Интензивни мултилатерални дипломатски покушаји проналажења прихватљивог решења за статус Слободне Територије Трста окончани су усвајањем Меморандума о разумевању, 5. октобра 1954. године, којим је Слободна Територија Трста подељена између Републике Италије и Федеративне Народне Републике Југославије.⁵⁵ Наредбом врховног команданта оружаних снага ФНРЈ Јосипа Броза Тита, Војна управа ЈНА Слободне Територије Трста је укинута и престала са радом 26. октобра 1954. године.⁵⁶ Наредбом државног секретара за послове народне одбране, генерала Ивана Гошњака, јединице које су обезбеђивале демаркациону линију између Зоне А и Зоне Б потчињене су 25. октобра 1954. године команди 436. граничне бригаде Југословенске народне армије.⁵⁷

*
*   *
*

Слободна Територија Трста представљала је независну државну целину под протекторатом Савета безбедности Уједињених нација, којој је формално било омогућено да учествује у међународним односима и води самосталну спољну политику. Чињеница да ова привремена држава никада није функционисала на начин како је то било предвиђено одредбама о њеном формирању на Париској мировној конференцији, омогућила је да Слободна Територија Трста буде област преко које су Велике силе испитивале своје дипло-

---

⁵⁴ Више о томе видети: *Zbornik dokumenata, Balkanski pakt 1953/1954*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2005; Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2006; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, JP Službeni list SRJ, Beograd, 2000.

⁵⁵ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 290–302. *Successful Negotiation: Trieste 1954, An Appraisal by the Five Participants*, Princenton University Press, 1976.

⁵⁶ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 11, редни број 4/1.

⁵⁷ Архив Војноисторијског института, фонд ВУ-1, кутија 524, фасцикла 11, редни број 5/1.

матске могућности и реалну снагу своје политике у периоду прве деценије хладноратовског сукоба. Међународни контекст и локалне прилике одређивале су значај југословенске Војне управе за југословенску спољну политику. Југословенска влада ниједног тренутка није признавала независни међународни статус Слободне Територије Трста. Присуство југословенских државних органа на простору који је Мировним уговором у Паризу стављен под међународни протекторат, на најбољи начин било је регулисано кроз организацију и деловање југословенске Војне управе. Југословенска војна управа је непосредним деловањем на терену спроводила политичке одлуке југословенске владе усмерене у правцу укључивања Зоне Б у састав Југославије. Представници југословенске војне управе на Слободној Територији Трста имали су непосредан контакт са представницима америчке и британске владе и били упућени на сарадњу са њима. Због тога је југословенска војна управа имала велики значај у међународном представљању Југославије, као и у јачању дипломатских позиција југословенске владе.

УДК 355.3:323.1(497.15)"1918/1992"
355.1:323.1(497.1)"1918/1992"
94(497.1)"1918/1992":930

Др Миле Бјелајац, научни саветник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСКУСТВО СА МУЛТИЕТНИЧКОМ АРМИЈОМ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА БиХ

АПСТРАКТ: У раду се, на примеру Босне и Херцеговине, приказује југословенско искуство са мултиетничком армијом. Указује се на улогу армије у модернизацији и индустријализацији друштва, као и њену улогу приликом распада СФРЈ. Рад је писан на основу иностране и домаће литературе.

Како истраживати и саопштавати резултате из заједничке југословенске прошлости? Које су препреке? Важно је, одмах на почетку, изнети бар неколико озбиљних запажања о препрекама које стоје на путу наведеном истраживању и његовом саопштавању.

Професор са Универзитета Питзбург, Роберт Хајден (*Robert Hyden*), изнео је, по нашем мишљењу, једно веома језгровито и важно упозорење: „Продужени међународни конфликти често произведу више политичких присталица него правих научника; ако је истина прва жртва рата у журнализму, објективност је прва жртва у научним радовима. Академске дебате око бивше Југославије су ништа мање поларизоване од оних које окружују стварање Израела или поделу Кипра. У њима критичност овиси више о томе да ли рад подржава коментаторову унапред одређену позицију него да ли је у питању кохерентност теорије или релевантност и довољност аргумената. Кад једна страна у таквом конфликту победи политички, она обично по-

беђује и академски. Онај аналитичар који би индиковоао да је победничка политика у ствари погрешна, рескира да буде дисквалификован. Политичка хегемонија ствара интелектуалну ортодоксију.¹

Амерички професор Раџу Томас (*Raju Thomas*) скреће пажњу на то да је историјска интерпретација сложен феномен, да су лажи и селектиране полуистине о прошлом често написане из перспективе моћних победника. Кроз понављање и учестало цитирање, једностране интерпретације постају формализована историјска „истина“. У стварности та истина може да буде субјективна и без доказа. Следи важно методолошко упозорење да се ниједна интерпретација историје не сме прихватити као коначна. Уместо тога, треба дати простора различитим верзијама. Приступ свим информацијама није увек могућ, и сваки историчар или политички аналитичар мора да прави селекцију и даје субјективну анализу. Томас истиче да се лако може утврдити разлика у писању и приступу историји Југославије пре и после 1991. Раније, историји Југославије, писаној у Британији, Француској или Америци, публицисти и научници приступали су без страсти. Од 1991, када се појавила нова сорта инстант експерата и научника, почело је преиспитивање и потпуно ново виђење. Прошлост се почела прерађивати како би се ускладила са новим савременим предрасудама. Слика је постала острашћена и једнострана. Већина је острашћено подржавала или осуђивала једну страну. То не значи да у време трајања кризе није било поштовања вредних, избалансираних приступа и радова, али такви нису имали пажњу *mainstream* писаних или аудиовизуелних медија. Аутори и њихова виђења су били или етикетирани или искључивани.²

Канадски професор Ленард Коен (*Lenard J. Cohen*) луцидни је трагач за одговором на питање како се формирало мишљење политичких елита на Западу према пост-хладноратовском Балкану.³ Његове анализе дају поједине нове елементе ономе на шта су већ упозоравали Марија Тодорова, Весна Голдсворти (*Vesna Goldsworthy*), Џон Лемпи (*J. Lampe*), Денисон Русинов (*D. Rusinow*), Гејл Стоукс (*G. Stokes*), Сара Кент (*Kent, Sarah*), као и Роџер Брубејкер (*Brubaker Rogers*).⁴

¹ Robert Hyden, *Blueprints for House Divided*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1999, p. 18–19.

² Raju Thomas, (ed.), *Yugoslavia Unraveled. Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, Boulder-New York-Oxford, 2002, p. XIII.

³ Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, (2nd ed.) Westview Press 2002, посебно поглавље: „History – policy nexus“.

⁴ G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow, J. Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession“, *Slavic Review* 55, no. 1 (Spring 1996), p. 136–160; Kent, Sarah A., „Writing the Yugoslav Wars: English-Language Books on Bosnia (1992–1996)“.

Реч је о критици површности, предубеђења, симплификованих теорија-модела (дубока мржња од давнина; изгубљени рај због злих лидера елита; сукоб различитих култура), које за последицу имају редукковано разумевање сложене балканске стварности и утицај на исхитрене и непромишљење политичке потезе. „Балканска историја и савременост су комплексни и признање те чињенице не значи да их је немогуће спознати једним уравнотеженим приступом, или, да политички ток на боље не може бити постигнут осим уз примену чврсте руке и империјалне интервенције са стране (...) Напор да се схвати балканска загонетка мора почети од отвореног и критичког приступа разликама унутар стручних погледа, као и пропитивања политичких оцена и мудровања која обично, једноставно рачунају са таквим гледиштима као потврдом властитих, која стога постају искривљена и нетачна, а посебно за време усијаних пропагандних битака и пристрасности типичних за ратна времена“.⁵

Шеф катедре за историју Универзитета Станфорд, Норман Наимарк (*Normana Naimarka*) истакао је у предговору зборника радова посвећеног врлинама и манама историографије о Југославији да су највећи део радова о савременој историји Југославије писали или ревидирали публицисти (новинари) или аналитичари који су трагали за коренима ратног сукоба који је прекрио Балкан. „Ако је историја разговор између прошлости и садашњости – да парафразирамо чувену формулацију Е. Х. Кара у његовој *What is History?* – онда је у току 1990-их разговор био једностран, у коме је доминирала садашњост. Здрав баланс између прошлости и садашњости је у тој мери био нарушен да је прошлост постала готово непрепознатљива.“ Доминантан јавни дискурс о рату легитимизован је (правдан) гомилом новоодштампаних историја, пише Наимарк, додајући да је, по његовом мишљењу, најутуцајнија од свих студија била Капланова, *Balkan Ghosts*, која је, по многим обавештењима, имала дубок утицај на Клинтонову администрацију и разумевање рата у Југославији.⁶

and Challenges of Analyzing Contemporary History“ *American Historical Review* (October 1997), p. 1085–1114; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999; Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven 1998; Brubaker Rogers (1998), 'Myths and Misconceptions in the study of Nationalism', in: Hall John, ed., *The State of Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 272–306.

⁵ Cohen, н. д. 400.

⁶ Normana Naimarka i Holly Case (eds.) *Yugoslavia and its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990 s*. Stanford University press 2003, p. XV. Драгоцен критички преглед продукције на енглеском говорном подручју дао је у истој публикацији Наимарков асистент Dušan J. Djordjević, „Clio amid the Ruins, Yugoslavia and Its Predecessors in Recent Historiography“, p. 3–21.

Ми који смо радили дуже времена имамо своја искуства. Доводити у питање владајућу ортодоксију је увек ризикантан подухват, осим у временима потпуних ломова или расула. Ранија искушења југословенске историографије, да парафразирам један наслов са краја прошле деценије,⁷ наслеђују искушења историографије у наследним земљама. Међусобна комуникација или научна информисаност о томе где су други, шта се пише, више су били спорадичног карактера. Дакле, ранијим стручним и идеолошким искушењима придружило се и ово писање о историји бивше заједничке државе. У међувремену су стасале нове генерације истраживача, објављена многа значајна дела на бази истраживања примарних извора, а методолошки и стручно верификована у сусретима са колегама у свету.⁸

Прекинуте комуникације ослободиле су многе ауторе обзира – да не повреде осећања друге средине и да не изазову политичку осуду, а уз лагодно препуштање локалним пожељним трендовима у којима је могуће о другоме изрећи сваку врсту суда или непроверених чињеница. Дакле, нема округлих столова где се научност излаже искушењима стручног суда, док су спорадични критички прикази у часописима других средина скривени од јавности.

Када су уџбеници у питању, које такође приређују академски историчари, они чешће одсликавају потребу да се формира нови колективни идентитет и да легитимитет снагама које су симболи победничког политичког пројекта. Историја заједничке државе је овде на приличном искушењу, будући су пројекти разбијања полазили од стандардне политичке нарације о губитништву у заједничкој држави. Све што доводи тај тип говора у питање није пожељно.

Дакле, критичка преиспитивања из 1980-их која су могла помакнути сазнања квалитетно напред, пре су постала предмет политичке инструментализације који је дао свој прилог стварању атмосфере у јавности са лошим последицама. Сада имамо, по нашем, још један корак натраг.

Да би се отварао конструктиван дијалог, па и на тему искуства са заједничким оружаним снагама, треба понудити адекватан методолошки приступ те индиковати контроверзе око појединих питања.

Наш приступ истраживању обухватио би следеће теме:

1. Стварање минимума колективног идентитета као предуслова опстанка сложених заједница;
2. Легитимитет система и оружаних снага;
3. Функција војног фактора у модернизацији недовољно развијених или заосталих друштава;

⁷ Ђ. Stanković, Beograd, 1988.

⁸ М. Bjelajac, Istorija Jugoslavije 1918–1991. godine: Da li je na prostoru prethodne Jugoslavije moguća emancipacija nauke od politike? u: Dijalog povjesničara – istoričara, knj. 1 (priredili Hans Geirge Fleck i Igor Graovac), Zagreb, 2000, str. 35–46.

4. Састављање што детаљније и тачније слике прошлости, без неутемељених уопштавања, извртања хронологије и сакаћења контекста;

5. Анализа валидности политичког говора као сведочења о прошлом – контроверзе око улоге ЈНА у БиХ 1990–1992.

Од стварања југословенске заједнице 1918. године, они који су се борили за њу били су посвећени њеном очувању и потпуно свесни да ће оружане снаге бити најистуренији симбол тог јединства, симбол саме државе. Сви они који су били против стварања заједничке државе и за неке друге облике решавања националних питања на Балкану, перманентно ће пропагандно и субверзивно нападати армију као последње уточиште одбране те државе. На мети је током свих седамдесет година била њена историјски условљена етничка структура официрског кора, екстериторијално служење војног рока и наводно економско упропашћавање државе. Све мере које је војска и држава чинила на правцу изграђивања заједничког идентитета, који не потиру неке друге посебности, излагане су сумњичењима и нападима. Два пута земља помирења, два пута револуционарна промена (национална и социјална) држали су осетљивим питање легитимитета режима и војске. Дуготрајне економске кризе погодивале су његовом урушавању, а перманентне опасности из окружења су га јачале. Историја армије, како оне у Краљевини тако и ЈНА у СФРЈ, показује да је увек био циљ стварати толерантну мешавину свих позитивних традиција свих њених народа; неговати праксу сусретања људи из различитих крајева, упознавања различитих делова исте земље у време када се једва прелазио праг властите општине или планине. Верска толеранција и равноправност у Краљевини, а „национални кључ“ за напредовање у највишим чиновима биле су додатне посебности. Упоредјујући југословенско искуство са праксом у другим земљама сложене етничке, расне и верске структуре, нашли смо да је оно било легитимно, јер је основ за функционисање сложених заједница управо минимум заједничког идентитета.⁹

У функцији модернизације

Када је у питању Босна и Херцеговина, сматрамо да је важан елемент интеракције војске и простора била модернизација.

Улога војске у подстицају модернизације, посебно неразвијених друштава, неоспорна је. Распон утицаја сеже од вертикалне социјалне промоције припадника нижих слојева, дајући им једнаку

---

⁹ То подразумева признавање легитимитета поретка, на једној страни, и на другој позитивно заједничко сећање. – Шта не сме бити заборављено!

шансу за образовање и напредовање, па до директног развоја индустрије, пољопривреде, саобраћаја, изгледа градова, описмењавања и образовања младе мушке популације.¹⁰

У читавом трајању југословенске државе (Краљевине и СФРЈ) били су присутни исти трендови када су у питању развој војноиндустријског комплекса, развој саобраћајне инфраструктуре, подстицај рударству, тешкој индустрији и производњи енергије, али и развој пратећих индустрија свих грана. Искуства из Првог и Другог светског рата који су се исказали као тотални, дакле ратовања свим ресурсима, све замке несигурног снабдевања савезника током рата или набавки током периода мира оставиле су трајни печат на војну мисао и имале утицаја на политику војног и државног вођства.

У јануару 1923, по узору на Француску и Италију, донесена је уредба о Савету земаљске одбране, међуминистарском телу, које је имало да предлаже пројекте и законске предлоге којима би се подстакло развој привреде у складу са потребама одбране. Кроз рад Секретаријата овог органа видљиво је да је пажња стављена на изградњу базне металне и хемијске индустрије, која би омогућила развој остале ратне индустрије, чиме би држава постала независна од дотурања из иностранства. И кроз рад Савета и кроз деловање министара војних, војска се залагала за развој индустрије у свим подручјима, али посебно у „централним деловима“ земље, као и западној Србији, која је била у позадини у односу на главни – Западни фронт. Сви постојећи индустријски капацитети добијали су прилику да раде за војску.¹¹

Да би се многе идеје о припреми одбране кроз развој индустрије, пољопривреде, саобраћаја и здравствених капацитета могле развијати, био је потребан нови закон о земаљској одбрани. Мада је он у оквиру рада Савета земаљске одбране био инициран још 1923, због отпора приватног интереса није могао кроз парламент бити донет све до 1930. Тако је Југославија закаснила у односу на друге европске државе за 6–8 година.¹²

Када је велика економска криза почела да малаксава, у априлу 1936. године Савет земаљске одбране је иницирао да се међуминистарским преговорима утврде потребе да се убудуће тешка и ратна индустрија граде у централним деловима земље те да се стимулише субвенцијама и осталим погодностима пресељење постојеће индустрије из граничних области Краљевине у ту исту средишњу зону.¹³

¹⁰ М. Bjelajac, *Vojska kao faktor modernizacije*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, INIS, Beograd, 1994, стр. 355–359.

¹¹ Исто, стр. 357.

¹² М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994.

¹³ А ВИИ, П 17, к. 363, ф. 5. Министарство Шума и руда 17. јуна 1936. Инспекцији земаљске одбране поводом њеног акта од 12. маја и одлуке Савета од 29. IV 1936.

У току 1936. или 1937. године дефинисан је оквир шире и уже „унутрашње зоне“. На западу граница је била омеђена реком Уном, на северу Савом и Дунавом, на истоку Великом и Јужном Моравом, а на југу углавном линијом која дели Босну од Херцеговине. Ужа зона на западу је била омеђена линијом Дервента–Травник, а на истоку Смедеревска Паланка – Брус, северна је ишла линијом Младеновац–Ваљево–јужним крајевима босанске Посавине ка Дервенти, а јужна Иван Седлом–Прибој–Нова Варош–Брус.

Инспекција земаљске одбране предложила је 1938. године да се плански приступи индустријализацији централне зоне државе, с тим што би се у првом реду остварили што повољнији услови за подизање индустрије у овој области. У првом реду да се подигне саобраћај, потом изврши електрификација ове области, те да се предузећима дају повластице. На крају је и покренуто да се одрже састанци са другим министарствима и иницира доношење уредбе која би била основ за даљи рад на развоју централне зоне. Главни циљ, истакнуто је, јесте да се обезбеди снабдевање војске и народа у рату. Генералштаб, са Душаном Симовићем на челу простудирао је предлоге и подржао их.¹⁴ Генералштаб је у свом образложењу министру и влади истакао да су на том подручју важне компаративне предности: сировине, погонска снага (угаљ, дрво, водотокови) и радна снага. Што се капитала тиче, предност се давала приватном предузетништву, али уз констатацију „да је наша земља релативно сиромашна и да оскудева у већим капиталима те је потребно да држава пружи пуну потпору. Ово би држава постигла давањем повољних кредита приватним предузећима преко својих новчаних установа или да и сама учествује у предузећима као акционар са делом капитала“. Да би се цео подухват реализовао, на градњи путне и железничке мреже учествоваће држава, али би са мањим делом требало да учествују локалне и самоуправне власти (бановине и општине).¹⁵

Рат у Европи је био све извеснији и све земље су журиле да се наоружају и оспособе. У Југославији је у лето 1939. године формиран Фонд народне одбране величине пет милијарди динара, који је исцрпљен до лета 1940. па је додато још пет милијарди. Потпуне потребе за наоружање и спрему цењене су на 75 милијарди, што земља није могла поднети. Минимални програм из 1938. године предвиђао је као прву нужност (без морнарице) 25 милијарди.¹⁶

---

¹⁴ А ВИИ, П 17, к 363, ф 10, 1. Инспекција земаљске одбране Начелнику Главног Генералштаба, 10. децембар 1938.

¹⁵ Исто.

¹⁶ А ВИИ, П 17, к. 20, д. 31/2. Реферат генерала Д. Симовића „Спрема државе за рат“ 19. октобар 1938; Изјава дивизијског генерала Ђорђа Лукића, II помоћника Министра војног (1939–1941) дата 1946 (А ВИИ, П 17, к. 4, ф. 1, д. 33, стр. 2).

У Сарајеву је 1929. године почео са радом 1. одељак Војно-техничког завода. Формиран је уз помоћ „Шкоде“, од које је Југославија наручила 1928. године нову, тада модерну артиљерију.¹⁷ Првенствени задатак је била производња муниције 100 mm. Почетни капацитет је био 1000 зрна дневно у три смене. Како је већ тада предвиђано, југословенска индустрија је у наредним фазама ширења морала да постигне капацитет ратне производње од 20000 граната, према нормативима из Првог светског рата. Економска криза је успорила или одложила ове планове. За проширење су се стекли услови у буџетској 1938/39. години и то у висини од 150 милиона динара кредита из 6% државног унутрашњег зајма од четири милијарде динара.¹⁸

Постојећи Војно технички завод за артиљеријску муницију у Сарајеву имао је да добије допуну на постојећој локацији, затим у подизању „Завода Илијаш“ и у Вогошћу. За рачун фирме „Југочелик“, немачке фирме су саградиле завод у Илијашу током 1939. године, а следеће године поставиле машине за производњу. Завод је могао да у једној смени произведе 2400 зрна. Тусу се монтирале гранате од чаура које су произвођене у приватној фабрици вагона у Славонском Броду, упаљача из Крагујевца и барута из осталих војних завода. Поред граната од 80 и 100 mm, произвођене су противтенковске гранате 47 mm, и противавионске гранате 80 mm различитих врста.

У лето 1940. године склопљен је уговор са „Шкодом“, којим је требало да се још више прошире капацитети постојећег Војно-техничког завода у Сарајеву, како би и он био способан да у једној смени произведе 1400 артиљеријских граната. Овај план је био реализован. Такође је било уговорено да за 350 милиона динара током 1940. и 1941. чешка фирма изгради у селу Вогошћу завод за израду артиљеријске муниције дневног капацитета 2400 метака. „Шкода“ је успела да 1940. прошири Војно-технички завод како би он производио 500 противтенковских граната дневно. До Вогошћа су изграђени железничка пруга и друм који су га везали са Сарајевом, затим су изграђени путеви и зграде, те су довезене машине и започело се са њиховом монтажом на постоља.¹⁹ То је била најкомплетнија фабрика артиљеријске муниције која је могла да производи и упаљаче.²⁰

¹⁷ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994.

¹⁸ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1986, стр. 339.

¹⁹ Изјава Ђ. Лукића.

²⁰ S. Đurović, n. d. 340.

Пред рат, у Војном заводу у Сарајеву постигнут је пун капацитет производње противтенковских зрна и зрна за хаубице 100 mm. У Вогошћу је све било готово за производњу хаубичких зрна до 150 mm. Требало је свечано да буде пуштена у рад 1. јула 1941. У Илијашу је скоро била потпуно завршена инсталација за производњу 6000 граната током 24 сата.

Од 1929. године у Сарајеву, Мостару и Славонском Броду радили су погони другог завода за израду војне одеће, из којих ће се касније развити велике текстилне фабрике.

Жељезара у Зеници била је плански развијана у међуратном раздобљу како би дала основу за полуфабрикате који су потом дорађивани у војним заводима или приватним фабрикама за израду авио бомби, ручних бомби, мина, муниције и челичних кошуљица.²¹ Производња је од 1932. године непрестано расла и већ је 1937. достигла 120000 тона сировог челика и 35000 тона ваљаних шина и профила.²² Државна топионица и ливница Вареш, која је основана још 1888, производила је различите врсте гвожђа у обиму 60000 тона (1938). Као нуспродукт производила је и олово највише чистоће. Поред челика и лимова, могла је да лије одливке до 10 тона тежине.²³

Убрзано су грађене пруге уског и широког колосека, нпр. Устипрача-Фоча, Билећа-Никшић, те унска пруга нормалног колосека, а поправљани су постојећи и просећани нови путеви.

После Другог светског рата, односно после 1948. године, међународне околности диктирале су Југославији да се окрене властитим снагама у одбрани независности и да поново да приоритет тешкој индустрији и војној наменској производњи. Као и пре рата, Босна и Херцеговина, као део стратешког језгра добила је приоритет. На темељима старих војних завода и некадашњих приватних предузећа која су производила за војску, почела је изградња новог војно-индустријског комплекса. У исто време кренуло се и са подизањем нове индустрије. Локација новоизграђених предузећа војне индустрије одређивана је по критеријумима који су узимали у обзир превасходно војностратегијске потребе и разлоге, а затим и друге, као што су саобраћајне везе и енергетски и сировински извори. И летимичан поглед на њих показује да је највећи број био изграђен у крајевима и местима где раније није постојала никаква индустрија, и који су били, најчешће, мање развијени.²⁴

---

²¹ А ВИИ, П 17, к. 4, ф. 1, д. 31. Изјава генерала Владимира Лукића дата Генералштабу ЈА 14. VI 1946.

²² Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921–1938*, knj. 2, Zagreb, 1986, стр. 617.

²³ *Ратник*, 1938, рекламни огласи у прилогу.

²⁴ Mirko Tomić, *Doprinos oružanih snaga izgradnji zemlje*, Beograd, 1991, стр. 17–18.

Међу првима обновљен је Војно-технички завод у Сарајеву, сада под називом Заводи „Тито“. Седиште обновљене индустрије је било у Вогошћу. Предратни погони су били опљачкани, однете машине. Само је део био затечен у вагонима на прузи Добој-Брод. До 1956. године Југославија је имала укупно 32 војне фабрике. У БиХ су изграђене нове фабрике – у Горажду, Травнику, Коњицу, Витезу, Бугојну, Бањалуци, Мостару.²⁵ Због ситуације условљене опасношћу напада са истока, неки од већ покренутих војних капацитета у Србији, премештани су у Босну. Тако је већ 1950. из Крагујевца измештена производња топова Б-1 у фабрику *Братство* у Травнику.²⁶

Да би се градили војна индустрија, станови, касарне и други објекти за војску, луке, бродоградилишта, аеродроми и путеви, оформљено је у истом периоду и 20 војно-грађевинских предузећа.

Пошто је већина фабрика била лоцирана ван постојећих насеља, изграђени су неопходни објекти друштвеног стандарда: 11 насеља са преко 10000 станова, домови културе, хотели, амбуланте, школе, продавнице и др.²⁷

Изградња војне индустрије у крајевима где није било производних капацитета, нити било какве индустријске традиције, омогућила је преображај тих крајева. Оспособљен је и школован врло велики број људи за радничка и друга занимања, подигнута су нова насеља са стамбеним зградама, школама, амбулантама, трговинама, спортским и културним објектима, водоводима и канализацијом и низом других производних и привредних капацитета. Заједници која је одрицањем градила војну индустрију, вишеструко су враћена уложена средства, увећана неколико пута, што је омогућило изградњу нових капацитета, нова запослења и бољи и лакши живот људи. Војна индустрија је већ од 1952. године почела да производи за цивилно тржиште. Обим те производње је стално повећаван. Нека предузећа су касније издвајана из војноиндустријског комплекса и постајала су самостални привредни фактори који су учествовали у снабдевању ЈНА. Од некадашњих војнограђевинских предузећа и бродоградилишта настали су гиганти друштвене привреде.²⁸

Босна и Херцеговина је нарочито профитирала изградњом војне индустрије. Најјачи импулс дошао је после 1948. године. Већ 16.

²⁵ Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983, стр. 22–23. *Братство* и *Слободан Принцип Сељо* у Травнику, *Руди Чајевач* у Бања Луци, *Игман* у Коњицу, *Сок* у Мостару, *Славко Родић* у Бугојну, *Победа* у Горажду.

²⁶ В. Dimitrijević, n. d. 370. Производња камиона из Раковице пребачена је у Марибор (ТАМ).

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, стр. 129.

септембра 1949. године било је 11000 радника, тада још увек претежно запослених на градњи самих фабрика. Постројења ће полако улазити и у производњу у периоду до 1952.²⁹

Војна индустрија је захтевала за своје потребе високу технологију полупроизвода и сировина. Фабрике црне и обојене металургије усвојиле су производњу нових врста челика, трака, рондела, шипки, цеви и других производа. Нови капацитети у хемијској индустрији производили су азотну и сумпорну киселину и друге компоненте важне за производњу барута, експлозива, каписли, боја и лакова. Захваљујући посебним захтевима у погледу квалитета и рокова испорука, војна индустрија је утицала на квалитет производа, што је допринело подизању општег технолошког нивоа производње у југословенској индустрији.³⁰

Реализовани извоз војног индустријског комплекса, који је 1980-их имао 80 фабрика наменске производње и хиљаду коопераната, износио је годишње милијарду долара, а некад и више. У просеку, девизни прилив БиХ износио је 23,83 посто од те суме. Или, ако се узму последње четири године неометаног извоза (1986–1990; 4,742 млд. долара), Босна и Херцеговина је у девизном делу партиципирала са 1,131 милијарду долара.³¹

Производња и извоз били су у успону. Најјачи извозни адут постао је тенк М84А. Поред склопљених послова са Кувајтом и Либијом, који су реализовани, следили су програми са Ираном од 3,5 милијарди долара за период од пет година, потом потписивање уговора са Пакистаном, Египтом и Шведском, где је тенк био на вишеструким тестовима и где се увек показао супериорнијим од америчког Абрамса М1. Из фабрике у Вогошћу извезено је 2000 тенковских мотора за СССР.³² Велики извозни посао представљао је и хеликоптер *Газела* чији је извоз био уговорен за Француску, по чијој лиценци се производио. За морнарицу Малезије градила су се четири брода. За потребе НАТО земаља производила се муниција чији калибар није био у употреби оружаних снага СФРЈ. Отпочињањем грађан-

²⁹ Husnija Kamberović, *Osnovna obilježja razvoja društva, ČSP 2/1998*, стр. 375.

³⁰ B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, Beograd 2006, стр. 366.

³¹ У периоду од 1953. до 1993. године остварен је укупан извоз опреме и инжињеринга од 13,5 млд. долара, од чега већина отпада на последњих четрнаест година постојања СФРЈ. Према учешћу појединих извозника, девизна добит се делила (у просеку) на следећи начин: Србија 36,17%, БиХ 23,83%, Словенија 13,11%, Хрватска 11,55%, Македонија 5,69%, Црна Гора 3,45%, а ССНО 6,19% (D. Vilić, B. Todorović, *Razbijanje SFRJ* s. 218; M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo*, стр. 87, 115).

³² Милорад Драгојевић, *Тишина звона*, (изводи из рукописа књиге, *Политика*, 25. новембар 1996).

ског рата, распадом СФРЈ, разграђен је војноиндустријски комплекс, кооперанти су такође остали без наруџби, престао је извозни прилив, армијски буџет се више није трошио на наруџбе у локалној индустрији ни читавој скали добављача.

Као и пре Другог светског рата, у укупној концепцији развоја саобраћаја у Југославији, све до шездесетих година развоју железничког се придаје прворазредан стратешки значај и са економског и са војног становишта. Стратешка језгра нису имала пруге нормалног колосека, а постојеће ускотрачне је ваљало обнављати после рушења. Тако је Босна и Херцеговина добила приоритет. Изграђене су пруге: Брчко–Бановићи 1946 (92 km), Шамац–Сарајево 1947 (277 km), довршена пруга од Бихаћа до Книна, потом Шабац–Зворник 1949 (77 km), Добој–Бања Лука 1951 (110 km), а током шездесетих и Сарајево–Плоче (228 km). Инжињеријске јединице ЈНА градиле су најтеже деонице, пионери минери били су у првим редовима. Тих првих година Југословенска народна армија је самостално изградила 200 km пруга.

На територији БиХ ЈНА је изградила пут око Сарајева; пут Јахорина–Кошута; Сарајево–Кладањ–Тузла; пут око Јајца; Фоча–Гацко, Устипрача–Вишеград; Добрун–Вишеград; Добрун–Вардиште; Вишеград–Вишеградска бања; Обаљ–Градина–Калиновик; обилазни пут око Хан Пијеска; Приједор–Босанска Дубица; Дужи–Требиње–Ластва; Чемерно–Калиновик; Витаљ–Власеница–Дрињача; Дубраве–Сухо поље; Трново–Храсница; Хаџић–Жуновица; Текија–Братунац; Оштрељ–Дрвар–Стрмица; Шерићи–Живинице–Циљуге; Брод на Дрини–Миљевина–Добро Поље; Милићи–Жутница; Бихаћ–Баљевац; Дрвар–Прекаја; Крупачке стијене–Трново и Борци–Калиновик.

У целој Југославији ЈНА је до 1971. године изградила или реконструисала 45170 km путева или половину укупне дужине колико је постојало у Краљевини.

Војска је прва организовала ваздушни саобраћај између Београда и Сарајева, градила је или ширила аеродроме у Сарајеву, Бањалуци, Тузли, Мостару и Бихаћу.³³

Према сабраним подацима, само у периоду од 1973. године до 1984. инжињеријске јединице ЈНА изградиле су или реконструисале 2154 km водоводне мреже. На простору БиХ грађено је у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Тузли и Теслићу, као и многим сеоским подручјима.³⁴

³³ Исто, стр. 31–32

³⁴ Исто, стр. 44–45

Важан допринос стандарду становништва земље била је изградња скоро 130.000 станова (1945–1985). Највећи број скоро целих насеља био је у армијским и војно индустријским центрима.³⁵

Важан допринос у модернизацији друштва, дала је армија и кроз описмењивање неписмених младића, квалификовање за разне струке укључујући и курсеве за напредну пољопривреду. Калкулише се да је током тридесет послератних година описмењено око пола милиона, обучено 486.549 возача, 330.000 куvara, 90.000 пекара и 20.000 болничара. Само је РМ дала 15000 моториста и машиниста, 5000 електричара, 3000 радио-телеграфиста, а ваздухопловство преко 50.000 у службама цивилног ваздушног саобраћаја.³⁶

Санитетска и ветеринарска служба ЈНА дала је велики допринос у елиминисању опасних заразних болести људи у БиХ и заштити сточног фонда. Од 1945. до 1947. године тимови лекара и помоћног особља радили су на сузбијању пегавца и рекуренса, тада опасних и смртоносних болести. Такође, у сузбијању епидемија трбушног тифуса у Зеници, Травнику, Бугојну и Прозору 1950. војни лекар је често био једини доступан бројном сеоском становништву удаљеном од урбаних центара.³⁷

Између војног удара и агресије

Најновија историја деловања ЈНА на простору БиХ још увек је предмет не само опречних гледишта савременика који су узели активно учешће у догађајима, научника који су пожелели да о томе изнесу више-мање коначан суд, већ и међународног суда у Хагу. Ова последња чињеница је можда и најрелевантнија када је у питању потпуно утврђивање свих околности. Хаг је прикупио значајан корпус грађе првог реда. Међутим, како су суд и његово тужилаштво селективни у избору окривљених ометена је, већ у зачетку, целовитост сазнања.

За потребе овог рада изложићемо неколико нових сазнања о планирању и циљевима војног удара, ограничењима која су диктирале локалне прилике и неколико мањих допуна поводом дискусије о „агресији“ ЈНА на Босну и Херцеговину.

Генерал мајор у пензији Марјан Крањц, дугогодишњи шеф војне безбедности 9. армије, а потом командант корпуса у Битољу, на страницама своје књиге дао је неке занимљиве анализе у вези „пла-

---

³⁵ Исто, стр. 43–44.

³⁶ Исто, стр. 68–70.

³⁷ Исто, стр. 116–117.

нираног“ војног удара. Из његових запажања произилази да ваља разликовати активност војног врха да се прогласи „ванредно стање“ и потпуно слободну акцију саме војске. Такође, умировљени генерал се позабавио проценом могуће изводљивости војног удара како на територију Словеније тако и шире.³⁸

„Пре бих рекао да није била пажљиво разрађена технологија војног удара (за читаву државу или само у две републике – Хрватској и Словенији) па и припреме су килаво извршене. Због сукоба и несарадње врхова СДБ-а и војне безбедности, очито је да ЈНА сама без СДБ и полиције није могла извести удар. Ништа ново нећу рећи ако потврдим да се ишло са ранијом опцијом спремљеном за ванредне ситуације. То је уистину морало отпасти пошто је у задњем тренутку „отказао“ један од главних актера пројектованог војног удара у Љубљани“ (мајор Рајко Мех, командант батаљона војне полиције).³⁹

„Легалисти у војном врху, које је водио адмирал Стане Бровет, су сигурно правилно ценили да је основна дужност ЈНА да спречи грађански рат, али стриктно по закону и уставу. Зато је Бровет заступао став да ЈНА мора остати организована политичка снага, ... и да своје политичко ангажовање не ће развијати ван институција система и изван своје уставне улоге и одговорности. Потребно је доследно испоштовати одлуке Председништва СФРЈ. Зато је разумљиво да идеја о војном удару није била скривана, па га је чак адмирал Бровет лично пројектовао и објашњавао Председништву СФРЈ. Расплет кризе је показао да легалисти нису имало право. Превладали су јастребови, који су планирали војне операције за промену вањских и унутрашњих граница“.⁴⁰

„Из искуства војних удара не само у Африци, него и Јарузелског у Еврпи“, пише Крањц, „могуће је предпоставити, да би планирана опција војног удара у целој Југославији или само у две одцепљене републике вероватно захтевала далеко мање жртава и сигурно вероватно потпуно другачији развој догађаја. Изолација и „хлађење“ неких националистичких успаљених глава и ксенофобичних племенских вођа би ускоро потпуно спречило велики крвави данак недужних људи. Председник Јовић је зацело одступио да би војном врху дао слободан пут за војни удар и увођење војне управе, али су правници и легалисти оценили да то не би било „легално“. Накнадно, када су била сва трагедија грађанског рата чита, Мамула се слаже са мишљењима да би војни удар био боља опција него прави крвави грађански рат. Крањц пише „да то по свој прилици није цела истина“.⁴¹

³⁸ Marjan Kranjc, *Balkanski vojaški poligon*, časopis Borec 1998, стр. 11–339.

³⁹ Kranjc, стр. 241.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Kranjc, стр. 240–1.

На једном месту у својим мемоарима, под насловом *Узбуна у Словенији – ЈНА припрема удар* (стр. 121–122), Мамула пише: „Крајем '87-е и почетком '88-е године још није постојао страх да би Србија са Милошевићем и ЈНА наступили заједно... Водећи људи из Словеније – Попит, Кучан и Доланц су знали да руководство Армије не поддржава Милошевића. Страховали су да, након низа узастопних изазова, ЈНА не наступи самостално. Посебно су се ствари биле згуснуле у марту 1988, када је на јавна изазивања и подметања армија упутила последњу опомену – јавно. Вјеровали смо да ће схватити поруку и да ће се зауставити. Тако се и догодило. Брзо су стигли аларми: Армија припрема пуч. Председништво Словеније тражи хитну сједницу Председништва СФРЈ с темом да се испитају намјере армије и да је се стави под контролу. Да су којим случајем омаловажили и ово упозорење, расплет у Југославији догодио би се три године раније и био би битно другачији“ (хвали се адмирал).⁴² Тада је и члан Председништва СКЈ Шувар на 70. седници (8–10. марта 1988) улогу и положај армије оценио на следећи начин: „Укратко, гледајући тенденцијски, напади на ЈНА представљају врло опасну тачку на правцу политичког комплота против социјализма у нашој земљи. Јер, није толико објект напада ЈНА већ систем у чијој је функцији и она. Једнако тако као што није циљ тих напада демократизација, већ тјерање воде на млин националистичких рјешења и антикомунизма. Утолико не схваћам односно не прихватам изјаву друга Кучана да неки изједначавају ЈНА са социјализмом, па ни изјаву друга Шетинца, на овој нашој сједници, да је стекао дојама да неки људи третирају армију као да је Тито (...) она се не смије изједначавати ни са социјализмом ни са Титом, али ни успоређивати нити одвајати од њих“.⁴³

---

⁴² На седници Председништва СФРЈ 4. априла 1988. поднео је Мамула информацију: „Значајне карактеристике периода о којем ћемо данас реферисати су убрзани напади националистичких снага на укупне тековине револуције и ЈНА као једно од тих тековина, која по процјени националиста стоји на путу да се и сви други циљеви остваре... Једна друга оцјена је дошла 26. марта 1988 од италијанског министра вањских послова Андреотија, који се залаже за помоћ „демократским снагама у Југославији с обзиром да се ради о сукобу догматских и демократских снага унутар СКЈ – или читавом друштву, али не може да не уочи погоршано стање у Словенији „одакле су напади на ЈНА све израженији и бескрупулознији и могу према његовој оцјени имати несагледиве посљедице по јединство и интегритет Југославије“. Мамула наводи оркестрацију, логистика западних медија од News Weeka који даје простор Божи Ковачу, уреднику *Dela*, немачке канале који дају Бучару, Ботерију и другима. Војска то цени као специјални рат (Мамула, стр. 125–126).

⁴³ Мамула, нап. на стр. 121–122.

Помало иронично Мамула подсећа на оцену Шувара коју је дао априла 1994 за *Feral Tribune*, шест година после догађаја: „Војска је била на дистанци од Милошевића, али да смо од ње затражили да интервенира против њега не би се на за живу главу умијешала. То вам стопостотно јамчим! Нису то налазили политички опортуним“.⁴⁴

Занимљиво је једно потпуно ново сведочење Ивана Комшића, некадашњег високог функционера из БиХ, које дајемо у ширем изводу: „ЈНА је Југославију сматрала својом државом. Војни врх је имао план очувања Југославије и потпуно вјерујем аргументацији која је у књизи изнесена (мисли на Шпегелеву).⁴⁵ Милошевић је после извршио редефинирање плана. Он је заиста потрошио око годину дана да направи промјене у војсци и направио их је (мај 1992).

За доказ да је војни врх имао план очувања Југославије и да ју је желио по сваку цијену очувати такође ћу сада по први пут посвједочити:

Ми смо 1990. године заказали изборе за април, као и Хрватска, и требали су бити истовремено. Већ у марту 1990. године долази група генерала из Београда на разговор код нас у Сарајево. Као потпредсједник странке био сам на тим разговорима, а разговоре води Нијаз Дураковић као предсједник.

Разговори су вођени и у априлу, али су први састанци одржани већ у марту 1990. У априлу су требали бити избори, дакле мјесец два пред изборе, нама долази војни врх. Тај војни врх води Перо Шимић, адмирал, који је тада био партијски шеф у војсци ... С њим је био, ја се двојице сјећам, а остале имам негдје записане, генерал Станко Бровет, Словенац, човјек са бастеркиновским лицем, никад се није насмијао, мислим, ја сам се престравио кад сам га видео, и још Симеон Бунчић, обријана глава, исто тако упечатљив човјек, доста весео, али – обријана глава, мало необично за генерала, и нека свита око њих, али ову тројицу сам запамтио.

И пазите, ми требамо имати изборе за мјесец дана, а они долазе са тезом да су припремили војни пуч у цијелој Југославији; отворено кажу – то први пут говорим пред неким – припремили су војни пуч и имају проблем. Кад направе пуч, коме дати власт? И кажу овако: Можете ли ви преузети власт у БиХ кад ми извршимо војни пуч

⁴⁴ Mamula, стр. 122. У новим околностима исти политичар и професор др Стипе Швар изјавио је за *НИН* (30. јуна 1995): „У то време, једина могућност њене заштите је можда био правовремени удар ЈНА. Државни удар, уз концепцију да се подупре реформа и да се послје годину дана мира омогуће вишестраначки избори. Међутим, када је дошло до густога ЈНА се такође распала“.

⁴⁵ Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika*, Znanje, 2. izd. Zagreb, 2001.

у Југославији? Јесте ли ви та гарнитура, је ли СК БиХ спреман да преузме власт након војног пуча, а ми ћемо вам дати власт, јер ми желимо очувати Југославију?

Задњи разговор с њима био је 8. марта (1990? – М. Б.), добро се сјећам, на Дан жена, Нијаз Дураковић се тако напио да ме било стид. Пазите ми смо у Предсједништву партије били поцијепани јер је у њему српска страна била доста јака. Срби су имали најјаче кадрове, ја сам био политички и партијски нов и без искуства, нисам никад био ни партијски секретар, прва моја функција је подпредсједник странке, тако се десило стјецајем околности (... у ориг. М. Б.) Златко Лагумџија и ја смо заједно ушли у партијски врх. Ја се јавим за ријеч и кажем: Не само да нећемо преузети ту власт коју ћете ви направити, мене ћете морати убити. Ја кажем. Златко Лагумџија каже: И мене. Ми смо додуше најмлађи, ми немамо тог искуства ми не знамо што то све значи. ... Онда је почело објашњавање војног пуча. Мене су звали у Београд, Нијаз Дураковић је ишао два-три пута, и сваки пут је мене звао, а ја сам рекао: Ја жив у Београд не идем, мене та идеја не занима. Нијаз Дураковић је ишао (Нетко: Сам?) Није ишао сам. Једном је с њим ишао Иван Бригић, други пут је ишао Крстан Малешевић који је био члан Предсједништва, Србин из Бања Луке, напредан и демократских назора, изузетан човјек. У Београду, у неком бункеру тамо, објашњавана је та идеја војног пуча, како ће се она провести. Ту сједе само генерали. Кад нам је Нијаз Дураковић то објашњавао, рекао је да је пуковник чувао стражу на вратима бункера, а унутра су двадесетак генерала и цивилна гарнитура на коју се рачуна и која би, према Дураковићевом казивању, на нивоу Југославије евентуално требала преузети власт. (Нетко: све ми се то поклапа. Куљиш: А на кога они рачунају, на Анту Марковића ...?) Не, Анту Марковића ту нема, он се сматра непријатељем, он је био на листи за хапшења, али ту су вам сједили један из Македоније, један из Хрватске, Нијаз из Босне, и наравно, био је Раиф Диздаревић, читаво вријеме он је био планиран за шефа те државе која би била направљена војним пучем⁴⁶... Дураковића, али, треба поштено говорити, он је ишао тамо јер се бојао, они су по њега слали војни авион, доведе га, врати, а ми смо имали договор да купујемо вријеме, да разводнимо то, да пустимо да се догоде избори у Хрватској, у Словенији, да се закасни с тим, да се то не оствари.

---

⁴⁶ Raif Dizdarević, у промењеним околностима не помиње или вешто прикрива ове чињенице, па јавно није штедео критике на рачун ЈНА и њене издаје, види: R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja (La Morte di Tito – La Morte della Jugoslavia)* Sarajevo 1999, стр. 399–421; Dr Fadil Ademović, *Beznade zla (Intervjui)*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1997, интервју са Диздаревићем „Izdaja vojnog vrha“ стр. 141–174.

Петар Шимић је у тим разговорима био суздржан и он уствари, као партијски шеф ЈНА није прихватао ту идеју. На задњем разговору он је био експлицитно против и нама је то рекао пред свима. Добро се сјећам, кад се поздрављао са мном, никад то нећу заборавити јер је човјек убрзо након тога напрасно умро,⁴⁷ он је мене дуго држао за руку, упадљиво дуго није ми хтио пустити руку. ... Ми смо куповали вријеме, између осталог једна од наших метода за куповање времена било је одгађање избора. Ето, зато ми одгађамо изборе у БиХ за новембар ... Никад нисам о овоме говорио, Нијаз Дураковић о овоме не говори. Ето, то је био план војног врха. Зато кажем – постојао је план војног врха који се очито није слагао са Милошевићевим планом и планом СДС-а јер СДС је нама изнио Милошевићев план одмах након избора, у разговору о коме сам малоприје говорио. Туђманов план је такође постојао и тај се план слагао са Милошевићевим“.⁴⁸

Претходно „прозвани“ Раиф Диздаревић, члан Председништва СФРЈ и његов председник 1988–1989, у својим интервјуима и мемоарским белешкама ћути и истиче епизоду коју читаџи Јовићевих мемоара већ познају. Успут, спекулише о карактеру разговора генерала Кадијевића и руског министра одбране у Москви 14. марта 1991. године.⁴⁹

Непрестано дотицање нових извора сугерише да се остави отвореним питање истинских намера и деловања ЈНА на очувању целине Југославије па и намера према народима у БиХ.

Већ смо у уводу навели да продужени и страствени политички конфликти, а поготово грађански ратови, производе много „политичког говора“ и „политичких истина“. Не чуди да то производи контроверзије и у академској литератури. Једна од њих се односи на учешће ЈНА у стварању напетог стања и избијања сукоба у БиХ током 1991. и 1992. године. На једној страни су оцјене о дуго и перфидно припреманој „агресији на БиХ“, а на другој оспоравање таквог гледишта уз изношење много аргумената који сугеришу запитаност над олако изреченим судом о „агресији“. У неким ранијим анализама смо се детаљније бавили хронологијом догађаја и великим бројем супротстављених гледишта, а за ову прилику изнећемо само неколико.

Мада део истакнутих западних савременика у својим радовима истиче да СФРЈ опстаје све до признања Словеније и Хрватске, и да је стога нетачно говорити о акцијама ЈНА као агресији,⁵⁰ неки од учесника догађаја, па и део академске заједнице, непрекидно понавља верзи-

⁴⁷ Адмирал Петар Шимић умро је од последица срчаног удара крајем 1990. године.

⁴⁸ Okrugli stol povodom knjige memoara generala Martina Špegelja – „Mi moramo kazati ono što znamo“, *Gordogan* (Zagreb), br. 1 (45) jesen 2003, стр. 147–148.

⁴⁹ *Beznade zla*, стр. 166–167.

⁵⁰ Ово заступа и некадашњи амбасадор W. Zimmerman.

ју о „агресији“. Но, да би је образложили, труде се да реконструишу постојање „великосрпског пројекта“ који се реализовао уз помоћ ЈНА. Тај наводни план покренут је још почетком 1980-их. Следствено, сви „угрожени“ имали су свако право да се бране, самоорганизују, наоружавају и нападају ако је потребно.⁵¹ Ова виђења прихватило је, у припреми процеса против претседника Милошевића тужилаштво Међународног суда за злочине у Југославији (ICTY), али их је под притиском контрааргумената напустило и одустало од тог дела оптужнице 25. августа 2005. Глобални медији су игнорисали ову чињеницу.⁵²

Професор Радован Радиновић, који се, не само као војни писац већ и као позвани експерт пред Хашким трибуналом, бавио појединим тврдњама о претпостављеном деловању ЈНА у БиХ, посебно око Сарајева, оповргава као нетачну тврдњу да је „лукава стратегија“ припрема за напад на Сарајево отпочела почетком 1980-их година и да су јединице ЈНА поселе положаје по унапред припремљеним плановима. „Тачно је“, пише Радиновић, „да је 80-их година у Центру високих војних школа ЈНА, покренуто истраживање на тему *Одбрана великих градова*. Замисао је била да се одговори како бранити велике градове у варијанти агресије коалиционих војних снага са радикалним циљевима те агресије. ... цела територија, па и велики градови, припремана је за дуготрајну одбрану у окружењу ... (3) Непосредна одбрана града Сарајева моделована у контексту противдесантне одбране региона и то од оперативног десанта за који се претпостављало да би био спуштен на Гласиначкој висоравни, односно у ширем рејону Сокоца или Романијског платоа ... Оперативни и борбени пореци тих јединица били су фронтом окренути од Сарајева, ка околини, а не од околине ка Сарајеву. ... Бункери, склоништа, помоћна складишта и могућни ватрени положаји грађени су не да би се Сарајево нападало ... него да би се из њих бранило Сарајево. Мобилизацијска зборишта ... сва та места су унапред предвиђена мобилизацијским плановима и за њих су знали сви релевантни локални фактори града Сарајева“.⁵³

Детаљном анализом стања и деловања 4. корпуса, чије су неке јединице на крају ушле у састав Српског романијског корпуса, маја 1992, Радиновић показује да су нетачне тврдње да је Романијски корпус био пресликани 4. корпус ЈНА пуног капацитета. Четири

⁵¹ Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocide nad Bošnjacima, 1991–1993*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994; James Gow, *The Serbian project and its adversaries: A Strategy of war crimes*, C. Hurst, London 2003.

⁵² Edward S. Herman and David Peterson, 'The Dismantling of Yugoslavia, A Study in Inhumanitarian Intervention', *Monthly Review*/October 2007, p. 13–14.

⁵³ R. Radinović, *Laži o sarajevskom ratištu*, стр. 90–93.

потпуно ослабљене бригаде, од којих је 49. учествовала под командом потпуковника Енвера Хаџихасановића 5. априла у раздвајању сукобљених националних фракција МУП-а на Врацама, и два лака артиљеријска пука – било је све што је остало од некадашњег корпуса који је покривао централну Босну и Херцеговину. Када је формиран Романијски корпус, његову најјачу снагу чине у међувремену активирани лаке бригаде ТО из некада заједничког градског ТО Сарајева. Друге су већ имале свој муслимански карактер. Те јединице су већ претходно, као и наоружани одреди грађана и сеоске страже, имале формиране фронтове и линије разграничења са противном страном.

„Сасвим је тачно ... да су свака од зараћених страна искористиле све што су могле за „своју ствар“ од онога што је за потребе општенародне одбране израђено током 80-их година 20. века, или још раније. Све што се затекло на Игману, Мојмилу, Жучи, Хуму, Високом и Брези, у урбаном делу Сарајева, све су то искористиле муслиманске војне и полицијске снаге за рат против српске стране, као што су то исто учиниле српске снаге са ресурсима на Лукавици, Златишту, Требевићу и падинама Озрена, у Вогошћу, Рајловцу, Илићи и у Неџарићима. Никакве ту унапред смишљене стратегије нити агресије, није било, већ је дохватио свако шта је могао и био у предности или инфериоран у односу на то што је тамо било инсталирано. Уосталом, као и у сваком другом грађанском рату“.

Навешћемо још једно, посредно сведочење да унутар ЈНА није планирана агресија на БиХ или велики „паклени пројекат“ (ко зна када и колико унапред). Генерал Милорад Драгојевић, који је био на челу Војнотехничког института, оставио је забележено како је, де факто, ЈНА ишла за догађајима и како је на крају, када је постало јасно да ће и БиХ кренути у независност уз велику подршку неких западних земаља, покушала да извуче, на брзу руку, неке ресурсе.

„Од почетка распада земље, у војно привредној делатности непрекидно се кроз посебне анализе и друга документа сагледавају могућности производње наоружања на просторима који су у том тренутку били под ингеренцијом државе. На основу тих докумената требало је доћи до закључка шта тренутно може да се производи. А шта касније, уз докомплетирање капацитета или страну кооперацију. У свим тим проценама више вођеним жељама него реалним изгледима, полазило се од тога да ће Босна остати у Југославији. Када је остало јасно да у нову државну заједницу улазе само Србија и Црна Гора тих дана морали смо испочетка да радимо те анализе. Локације предузећа војне индустрије у Босни, и чињеница да су се најзначајнија предузећа налазила у регионима са хрватским и мусли-

манским становништвом, била је нелогична, али су многи тек тих дана поставили то питање. С обзиром на то да је у неколико већих предузећа у Босни обављена финализација средстава, као и да су неки полуфабрикати и по неколико пута прелазили Дрину, било је логично да је због таквих локација и структуре обустављена скоро комплетна започета производња средстава наоружања. Био је нужан интензиван рад да би на овим просторима били оспособљени капацитети за производњу најкритичнијих средстава, а пре свега муниције и резервних делова. На томе се даноноћно радило у свим установама и предузећима на просторима садашње Југославије. Најзначајнија предузећа војне индустрије у БиХ налазила су се на територији са већинским муслиманским и хрватским становништвом па су била у окружењу и под делимичном контролом паравојних формација. До краја априла 1992. највећи број тих предузећа био је потпуно блокиран. И поред сталног указивања Сектора (за снабдевање) на могуће последице ако паравојне формације окупирају предузећа у којима се налазило већ плаћено и готово или деломично готово наоружање, нису донете адекватне одлуке. Није се ту радило о основним средствима предузећа која нису била у власништву ЈНА и за која се у неким нератним ситуацијама не би имала обавити дислокација. Радило се о војној имовини. Вредност готових производа износила је 704 милиона долара. Иначе укупне робне резерве из наше делатности износиле су 1650 милиона долара. Од тренутка када је начелник Генералштаба дао сагласност за извлачење са тог простора, у периоду од месец дана (до формирања нове државе), извучене су значајне количине сировина, репроматеријала и муниције. Међутим неоправдано дуго се чекало са на доношење одлуке о извлачењу готовог наоружања из неких наменских фабрика. Када је та одлука донета, све је било касно. ... за фабрику „Братство“ из Новог Травника сагласност је дата тек 18. априла, под условом да се не дејствује из ваздуха да тиме не би узнемиравали јавност ... Касно донета одлука морала је претрпети неуспех“.⁵⁴

Једна од чешћих контроверзија је различито тумачење одлуке Председништва СФРЈ да се из БиХ почну извлачити грађани, држављани Србије, Црне Горе и преостали из других република, а тамо упућују они рођени на том подручју.

Један од њених познатијих интерпретатора је Ворен Зимерман (*Voren Zimmerman*), некадашњи амбасадор САД у Београду. „Знали смо да је, поред директне подршке босанским Србима од пролећа

---

⁵⁴ Др Милорад Драгојевић, „Развој наоружања у СФРЈ у маказама идеологије и политике“ (15), фељтон из књиге *Тишина звона*, у листу *Политика*, новембар 1996.

1991, руководство ЈНА инфилтрирало у Босну нове јединице из Словеније и Хрватске у којима је рат престао. *Али нисмо знали да је почетком 1992. армија почела да премешта из Босне све војнике који нису Срби. На њихова места доводила је Србе из других крајева Југославије ... Ова цинична мајсторска заједничка концепција Милошевића и ЈНА обезбедила је босанским Србима огромну војну предност над Хрватима и Муслиманима, која је више од три године чинила основу њихових победа и злочина. (курзив наш)*⁵⁵

Марко Атила Хоаре (*Marko Atila Hoare*), у једном од најновијих академских радова, не прави тако нетачну мистификацију као Зимерман, али тумачи да је после договора у Женеви о повлачењу ЈНА из Хрватске, 23. новембра 1991, српско руководство кренуло у стварање српске армије у Босни. Преводи и део дневничке белешке Борисава Јовића од 5. октобра, али испушта њен најважнији део, који ћемо навести у наредном пасусу. Тиме читаоце, у најкраћем, ускраћује за мотиве донесене одлуке српских државника, а дозвољава себи слободу интерпретације: „Стварање српске војске са намером да пренесу рат у Босну и Херцеговину“.⁵⁶

Одлука Председништва СФРЈ у фебруару 1992. године да повуче из БиХ регруте и официре грађане Србије и Црне Горе, али и преостале грађане Македоније, те да на простор матичне републике – БиХ, врати њене грађане, коју Зимерман види као „циничну“ и „мајсторску“, била је донета као последица предвиђања да ће ову републику од стране Запад брзо признати. Није тачно да су премештани само војници који нису Срби, а „да су тамо довођени Срби из других крајева Југославије“. Враћани су само грађани БиХ. Када су отпочели оружани сукоби у БиХ, у тој републици је остало свега око 15 посто припадника ЈНА који нису из матичне републике. То је омогућило релативно брзо повлачење тих 10–12000 током априла и маја. Није спорно да се остатак трансформисао у армију босанских Срба, јер су претходно, још од 1991, хрватске и муслиманске власти опструирале слање регрута Хрвата и Муслимана у ЈНА, а велики број официра из тих нација, у ишчекивању догађаја, непрекидно је био на боловањима или одсуствима имајући подршку муслиманских војних лекара. Један

⁵⁵ Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*. DANGRAF, Beograd 2003, Marko Atila Hoare, *How Bosnia armed*, Saqi Books in association with The Bosnian Institute, London, 2004, види: *Serbia Prepares to Attack*, p. 31–37.

⁵⁶ Marko Atila Hoare, *How Bosnia armed*, Saqi Books in association with The Bosnian Institute, London 2004, p. 34. Наведено у оригиналу гласи: „The Serbian leadership set about the creation of a Bosnian Serb army with the intention of transferring the war to Bosnia and Herzegovina. As Borisav Jovic mentions in his diary on 5. december, Milosevic aimed 'to withdraw all citizens of Serbia ...'”

број њих хитно је тражио пензионисање. Многи су, што се данас зна, имали своје нове ратне распореде у Патриотској лиги. Председништво је имало ингеренцију само над регрутима, а Генералштаб је требало да пронађе модус за премештај официра.⁵⁷

Прелаз српске војске на територију Босне и Херцеговине током завршних операција 1918. уследио је после позива Народног вијећа СХС из Загреба које је тражило да се јединице хитно упућују у Далмацију и Приморје, те позива Народног вијећа БиХ упућеног команданту II српске армије, војводи Степи Степановићу. О свечаним дочецима и акламацијама остале су белешке у ондашњој штампи и војним извештајима слатим Врховној команди.⁵⁸ Двадесет година касније, на простору Босне и Херцеговине дат је последњи отпор непријатељу, априла 1941. године. Током Другог светског рата Босна и Херцеговина су поприште грађанског, али и ослободилачког рата, незаменљива слободна територија на којој делују најјаче формације НОР. На крају, те снаге улазе у велике градове и бивају дочекане од ста-

⁵⁷ Branko Kostić, 1991 – *Da se ne zaboravi*, Filip Višnjić, Beograd 1996, стр. 180; Bojan Dimitrijević, „Rat u Bosni i Hercegovini 1991–1992, Pregled aktivnosti zaraćenih strana“, *Istorija 20. veka*, 2/2000, стр. 128; L. Silber и A. Little уместо израза „Председништво“ употребљавају изразе „Српски режим“ и „Милошевићева тајна наредба“ (*Death of Yugoslavia*, Penguin book, London, 1996, р. 218); Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo, 1997, стр. 73–74; Прву иницијативу у поменутом правцу су генералу Кадијевићу саопштили Б. Јовић и С. Милошевић 5. децембра 1991: „С Босном и Херцеговином ће бити веома тешко. Међунационални сукоби су већ почели. Муслимани и Хрвати су напустили ЈНА и формирали паравојне јединице. У ЈНА су остали практично Срби и Црногорци, али из свих српских земаља. Када Босна и Херцеговина буде међународно призната, ЈНА ће бити проглашена страном војском и захтеваће се њено повлачење, што је немогуће избећи. У тој ситуацији српско становништво у БиХ, које није створило своје паравојне јединице, остаће незаштићено и угрожено. Слоба сматра да треба благовремено да повучемо из ЈНА у БиХ све грађане Србије и Црне Горе, а да тамо прекомандујемо из ЈНА грађане Босне и Херцеговине, како би у тренутку међународног признања избегли општи војни хаос шетањем војске из једног у други крај земље. То ће створити и могућност српском руководству у Босни и Херцеговини и да преузме команду над српским делом ЈНА, исто као што су то већ учинили Муслимани и Хрвати. Зовемо одмах Вељка Кадијевића да се прикључи разговору. Слоба му каже поједностављено, да треба да изврши размештај војске: све из БиХ у Босну и Херцеговину и обрнуто, да нам је то стратегијски и политички неопходно. Вељко каже да то није у складу са политиком и праксом ЈНА и да би то било веома тешко прихватљиво за војно руководство, али ће погледати и учиниће све што буде могао“. (Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Политика, Београд 1995, стр. 420–421).

⁵⁸ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd, 1988; В. Mladenović „Štampa Bosne i Hercegovine o dočeku srpske vojske novembra 1918. godine“, u: *Srbija 1918*, Zbornik radova 7. (1989), стр. 379–396. V. Strugar, „Srpska vojska u zaštiti jugoslovenskog prostora krajem 1918. godine“, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zbornik radova i diskusija, Beograd, 1983, стр. 135–152.

новништва. Након скоро 47 година мира и просперитета, поново избија грађански рат. Остаци некада заједничке армије се повлаче, доживљавају још једном искуства кроз која је прошла војска Краљевине Југославије првих недеља априла 1941. године.

Прилог:

Команде ЈНА на територију БиХ:

Седма војна област (Сарајево) у формацији од 1950:
15, 25, 47, 51. стрељачка дивизија
Командант Михаило Апостолски

Седма војна област (Сарајево) од 1956:
Војно подручје Сарајево
Војно подручје Бања Лука
Војно подручје Тузла
Војно подручје Мостар

Команданти седме војне области / армије:
Михаило Апостолски 1946–1952.
Вељко Ковачевић 1952–1956.
Милутин Морача 1956–1964.
Перо Косорић 1964–1967.
Владо Бајић 1967–1969.
Стане Поточар 1970–1971.
Мирко Вранић 1971.
Рахмија Каденић од 1974.
Милан Ачић од 1977.
Антон Лукежић од 1983.
Радован Кукањац од 1991.

Начелници штаба ТО БиХ:
Фрањо Херљевић од 1969.
Мирко Вранић од 1974.
Жарко Миличевић од 1982.
Мујо Мујкић од 1984.
Милош Бајчетић од 1990.
Драго Вукосављевић од 1991.

Секретари за народну одбрану БиХ:
Екрем Дурић
Ђорђе Маран

УДК 321.728/.74:929 Тито(093.2)
316.75(497.1)"19"(093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
БЕОГРАД

ПРВИ У НИЗУ – ДОКТОРАТ ВОЈНИХ НАУКА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА

АПСТРАКТ: У раду се указује на време и околности под којима је Ј. Б. Титу додељен докторат војних наука 1976. године, чиме је постао први доктор војних наука у Југославији. Поред многих награда и признања која је добио, добијање овог доктората имало је посебан значај за унутрашњи идеолошки развој. Рад је писан је на основу грађе Архива Ј. Б. Тита и литературе.

Јосип Броз Тито, југословенски вођа, за чије се име везује постојање „друге“, социјалистичке Југославије, био је култна личност. Његово име израста на југословенском простору током Другог светског рата и тада такође излази из тих оквира, нарочито након сусрета са двојицом вођа велике антихитлеровске коалиције, Черчиллом и Стаљином. Сукоб са совјетским вођом Стаљином 1948. године избацио га је у орбиту светске политике. Запад му је, рачунајући на расцеп унутар супротстављеног блока, пружио подршку, након чега је постао познат у целом свету.

Током своје политичке и државничке каријере сусрео се са скоро свим највећим светским државницима и другим познатим личностима свога времена. Прошао је кроз све функције, био председник Владе, након увођења функције 1953. и председник Републике, а све време је био на челу партије која је имала сву власт. У соција-

листичкој Југославији нико није успевао да угрози његов ауторитет, све је почињало са њим и од Устава 1974. био је доживотни председник. Његово име било је синоним за државу на чијем се челу налазио. Говорило се да је највећи син југословенских народа и народности. Умро је 1980. године и сахрањен је у присуству најугледнијих светских политичких личности. Његов гроб постао је, до распада СФРЈ, место организованог ходочашћа.

Јосип Броз Тито је, од хвалоспева доспео до демонизације, са распадом југословенске државе. Писати о Јосипу Брозу Титу је прича о менталитетима, наравима, обичајима и навикама људи са ових простора. Прича о Титу је и прича о нама који треба да сведемо рачуне са самима собом и са својом прошлошћу, не приписујући сву кривицу само ауторитарном владару, јер како је социолог Тодор Куљих рекао, „Сваки вођа је појединачни одговор на колективну потражњу (подвукао М. Т.)“.

За време рата 1941–1945, Јосип Броз Тито је био најмаркантнија личност у Народноослободилачком покрету. У својим рукама држао је све битне функције везане за партију, војску и међународне односе и суверено је одлучивао о свим питањима. На Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу новембра 1943, на предлог делегације из Словеније, Јосипу Брозу Титу, врховном команданту НОВ и ПОЈ, додељено је звање МАРШАЛА на основу одлуке АВНОЈ-а о увођењу овог звања (чина). Одлука је образложена заслугама, за „генијално руковођење“ операцијама НОВ и ПОЈ, као и због „војничке и политичке способности и истрајности коју је показао у њеном подизању“.¹ Звање (титула) маршал мењао је током историје значај и садржај. Најпре се јавља у Француској, а потом, по узору на њу, ово звање (титула) установљава се и у другим земљама.² И данас је често највиши чин у оружаним снагама у многим земљама.

¹ Архив Јосипа Броза Тита, Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), II-5-а-1/1. У даљем тексту: Архив Ј. Б. Тита.

² У Лексикону страних речи и израза за реч *марш* (фр. *marche*) дато је објашњење: ход, ходање, корачање, уредно кретање једне војне јединице ка одређеном циљу; музички комад као пратња свечаних, нарочито војничких кретања, „војнички“, „жалосни“, „парадни“; за реч МАРШАЛ (нем. *marchal*, лат. *marescalcus*, итал. *mariscaico*, фр. *maréchal*) првобитно: коњушар, надзорник штале, а затим: врховни надзорник војске и двора неког владара, руководилац јавних свечаности; данас: највиши чин у војсци неких држава; док је за реч МАРШАЛАТ (фр. *mareschalat*) објашњење: 1. звање и надлежност маршала, 2. надлештво под надзором маршала, 3. зграда у којој се налазе канцеларије маршала и његових службеника, 4. врховна војна команда са маршалом на челу уведена у Француској 1858. године; Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1980, стр. 538.

На југословенском простору додељивање чина маршала Јосипу Броз Титу представљало је „увоз“ из СССР-а,³ где га је имало неколико високих официра. Президијум Врховног Совјета Совјетског Савеза је 26. јуна 1945. донео одлуку о установљењу највишег чина генералисимус, који је, разуме се, додељен Јосифу Висарионовичу Стаљину. Јосип није пропустио прилику да одмах честита Јосифу. На другој страни, Јосип Броз Тито у Југославији није имао потребе за нечим таквим, јер је једини поседовао чин маршала, који га је издвајао и давао му место на врху војне пирамиде. А народ далеко од центра власти, знао је у песмама запевати додељујући највише чинове и положаје, према свом виђењу заслуга: „И да демо главе дати Пеко ће се маршал звати“, мислећи на ратног команданта Пека Дапчевића. Међутим, маршал је у Југославији остао само један.

Није непозната чињеница да се на овим просторима политичарима, посебно онима на власти, дуговала беспоговорна послушност. То се за време владавине Јосипа Броза Тита исказало у пуном значењу те речи, о чему говоре масовне манифестације привржености: слетови, дочеци, љубљења са Титом, ношење штафете („секуларна литија“), слање поклона и размене дарова између Тита и народа (марице, столњаци, јастуци, зидњаци, чарапе, папуче, камиони, авиони, аутобуси, апарати за гашење пожара итд.). Тито се тако исказивао као масовна психолошка појава. То се, како неки запажају (Растко Мочник), претворило у специфичну врсту уметности, „умјетност Јосипа Броза“ кратко звану „**ТИТО**“. Графити о Титу били су на падинама планина, певани су шлагери („да имамо Тита за маршала“), неофолк („иде Тито преко Романије“), народне песме („друже Тито, љубичице плава“ итд.). Сlike Ј. Б. Тита су биле обавезно постављене у учионицама, посластичарницама, на поштанским маркама, многим местима мермерне и бронзане статуе са његовим ликом итд.⁴

На путовањима по Југославији Ј. Б. Тито је дочекиван народним шпалирима и пут му је посипан цвећем. Школе, вртићи, радници и друге установе прекидале су рад да би дочекали Тита који је долазио у посету или био на повратку са међународних путовања. Путовања по земљи су пажљиво бирана, зависно од политичког тренутка и потребе равномерног обиласка југословенског простора.

³ У Русији је овај чин увео Петар Велики и постојао је до 1917, а потом је и у СССР-у чин маршала уведен 1935. У српској војсци, према Закону из 1901, чин војводе, који је еквивалент маршалу, могао се доделити само за заслуге у рату. У југословенској војсци Законом из 1923. војвода је издвојен из генералитета. У ФНРЈ, према Закону о Југословенској народној армији из 1955, звање маршала могла је доделити Савезна народна скупштина само врховном команданту; *Vojna enciklopedija*, Beograd 1962, књ. 5, стр. 430–431.

⁴ *Vlastito iskustvo*, Beograd, 2004.

Обишао је највећи број земаља света и добио велики број домаћих и иностраних признања, одликовања и награда. Када је реч о наградама, покушао је да се 1973. домогне и оне, која носи име „краља динамита“, Алфреда Нобела – *Нобелове награде*, али безуспешно. Међутим, „као утеху“ добио је Нехруову награду, која му је додељена јануара 1974. приликом посете Индији.⁵

Тито је добио око 100 одликовања преко шездесет страних земаља.⁶ Од највећих домаћих одликовања добио је: Орден Народног хероја (три пута: 1944, 1972. и 1977), Орден за храброст (1945), Орден братства и јединства са златним венцом (1945), Орден заслуга за народ са златном звездом (1945), Орден партизанске звезде са златним венцем (1945), Орден народног ослобођења (1945), Орден слободе (1947), Орден јунака социјалистичког рада (1950), Орден југословенске велике звезде (1954), Орден ратне заставе (1954), Орден југословенске заставе са лентом (1954), Орден југословенске заставе са лаворовим венцем (1954), Орден за војне заслуге са великом звездом (1954), Орден републике са златним венцем (1960).⁷ Управо се додељивањем три Ордена Народног хероја настојала показати Титова изузетност у односу на остале.

Био је почасни члан Универзитета у Југославији (Љубљана /1969/, Загреб /1969/, Београд /1972/ и Приштина /1975/) и иностранству (Рангун /1955/, Сантијаго де Чиле /1963/, Бандунг /1958/, Алжир /1965/, Адис Абеба /1968/, Улан Батор /1968/, Најроби /1970/, Халифакс /1971/ и Варшава /1972/.⁸

Коначно, и највише научне институције у земљи дичиле су се понудама и пријемом Ј. Б. Тита у почасно чланство. Био је почасни члан Југословенске академије наука и уметности у Загребу – 1947, Српске академије наука и уметности – 1948, Словеначке академије наука и уметности – 1948, Академије наука и уметности Босне и Херцеговине – 1969, Македонске академија наука и уметности – 1970,

⁵ Milan Terzić, *Tito i Nobelova nagrada za mir*, Podgorica, 2006.

⁶ Аустрија, Авганистан, Белгија, Боливија, Бразил, Бугарска, Бурма, Централноафричка Република, Чехословачка, Чиле, Данска, Етиопија, Финска, Француска, Грчка, Гвинеја, Холандија, Индонезија, Ирак, Иран, Италија, Јапан, Јордан, Камбоџа, Камерун, Кенија, Колумбија, Конго, ДНР Кореја, Кувајт, Либериа, Либија, Луксембург, Мађарска, Мали, Мароко, Мауританија, Мексико, Монголија, ДР Немачка, СР Немачка, Непал, Норвешка, Пакистан, Панама, Пољска, Португалија, Румунија, Сан Марино, Сенегал, Сирија, Сомалија, СССР, Судан, Шведска, Того, Тунис, Уједињена Арапска Република, Велика Британија, Венецуела и Замбија; *Odlikovanja Josipa Broza Tita*, Музеј „25. мај“, Београд, 1981.

⁷ *Odlikovanja Josipa Broza Tita*, Музеј „25. мај“, Београд, 1981.

⁸ *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Београд, 1978.

Црногорске академије наука и уметности – 1977. и Академије наука и уметности Косова – 1979.⁹ Као политичару који је спојио оданост идеологији и политичком прагматизму, чији је цео живот била политика, знао је да употреби добијену подршку највиших академских институција. То се десило у, за њега, најтежој ситуацији након сукоба са Стаљином 1948. године. На ванредној скупштини 18. септембра 1948, Српска академија наука и уметности једногласно је усвојила *Изјаву* подршке Јосипу Броз Титу. На пропратном акту који је проследио председник Академије Александар Белић, Јосип Броз је парафирајући захтевао: „Изјаву дати у цјелини за штампу“.¹⁰ Подршка је добијена, али годину дана касније, 22. новембра 1949, и од Југославенске академије знаности и умјетности, коју је из Загребa упутио председник Андрија Штампар. Јосип Броз је такође захтевао: „У штампи дати у цјелини“.¹¹ Схватајући значај подршке ових институција, захтевао је да се њихове изјаве без скраћивања објаве у штампи.

Пред крај живота Јосип Броз Тито се домогао и једног доктората у области војних наука. Највиша војна школа у Југословенској народној армији била је Ратна интервидовска школа. Почела је да ради школске 1955/56, а 1971. преименована је у Школу народне одбране, што је верификовао Закон о војним школама и научноистраживачким установама 1973. године. Школовање на тој школи трајало је годину дана.¹²

Докторат војних наука уведен је и правно регулисан Законом о војним школама и научноистраживачким установама ЈНА из 1973. године, дорађен новим Законом из 1978, а ближе је регулисан подзаконским прописом – „Правилником о поступку за стицање доктората војних наука у високим војним школама“. Докторат је могло добити лице које је претходно има звање магистра или специјалисте и успешно одбрани докторску дисертацију, затим лице која нема звање магистра или специјалисте, али има објављене радове из области војне науке, као и лице које положи усмени докторски испит и одбрани докторску дисертацију. Докторат војних наука се додељивао у Центру високих војних школа ЈНА у Београду. Први, и то

---

⁹ *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd, 1978.

¹⁰ Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, II-4-а/27.

¹¹ Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, II-4-а/30.

¹² *Vojno školstvo u JNA*, knjiga 10, edicija „Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985“, Beograd 1986, str. 154. и 184. Закључно са 1963/64, школовање је трајало две године, а касније годину дана. Број слушалаца је био око 60 годишње и до 1967. овај ранг школовања завршило је преко 300 официра. Изучавана су само два предмета (стратегија и оператика). У даљем тексту: *Vojno školstvo*, н. д.

почасни докторат војних наука, додељен је врховном команданту ОС, маршалу Југославије Јосипу Броз Титу, у Центру високих војних школа ЈНА „Маршал Тито“ на свечаности уочи Дана ЈНА, 21. децембра 1976. године. Тито је почетку рада ових студија свесрдно пожелео успех: „Желим да почетак после дипломских студија и увођење доктората војних наука, буде за све припаднике центра војних школа снажан подстрек за даљи развој наше војне науке за нове успјехе у образовању старешина наших оружаних снага“.¹³

Образложење одлуке о промоцији Јосипа Броза Тита у доктора војних наука је текст од 11 куцаних страница у коме су наглашене ове заслуге:

- Народе Југославије са КПЈ подигао је на устанак и оружану борбу извојевавши „највећу победу у својој историји“.
- У НОР-у је остварио јединство национално-ослободилачких и класно-социјалистичких циљева чиме је „открио нов пут у борби за социјализам“.
- Створио је Концепцију општенародне одбране (ОНО) „као целовит идејни, политички и класни поглед на рат и одбрану земље“.
- Створио и изградио нове револуционарне оружане снаге.
- Изградио нову ратну вештину.

За Титове заслуге за устанак и Народноослободилачку борбу, Концепцију општенародне одбране, стварање револуционарне армије и ратну вештину дат је кратки преглед образложења. У том тексту елаборирана је ратна вештина и истакнути су „примарна улога човека“, офанзивност, претварање југословенског ратишта у јединствену целину, значај маневра и покретљивости у стратегијским, оперативним и тактичким размерама, наметање сопствених одлука, као и развој партизанске тактике од герилског дејства до најсложенијих „савремених бојева“. То је у целини приписано Ј. Б. Титу и означено као „стратегија победе“ – не признавање безизлазне ситуације, одлучност у одбрани земље, максимално јединство оружаних снага и обезбеђење дуготрајног рата са ослоном на властите снаге и независно од помоћи споља. По предлагачу, Титово стваралаштво „прожето је етиком чији је најпунији израз брига о човеку и дубоки хуманизам“, док је сам чин додељивања доктората представљен као „историјски тренутак“.¹⁴

Одлука о додели доктората војних наука, чији је потписник био генерал-пуковник Мирко Јовановић, председник Наставно-научног већа Центра високих војних школа, образложена је „прихва-

¹³ *Vojno školstvo*, н. д. стр. 224–225.

¹⁴ Архив Ј. Б. Тита, Канцеларија Председника Републике (КПР), II-1, год. 1976, кутија 35.

тањем најшире иницијативе“ целокупних оружаних снага и расположења целокупне јавности. По предлагачу, разлози су били: допринос развоју војне науке; ослободилачки рат; концепција ОНО; стварање револуционарне народне армије; оригинална ратна вештина; одлуке у рату и миру којима је трасирао праве путеве; лични став и хероизам. На крају је наглашена „грандиозност његовог војног дела“, достојног највишег научног признања, због чега је „осећање части и задовољства што је први докторат војних наука додељен маршалу Титу“.¹⁵ Ове одлуке су преточене у *Диплому* доктората војних наука коју су потписали председник Наставно-научног већа Центра високих војних школа, генерал-пуковник Мирко Јовановић, и председник свечаног скупа, савезни секретар за Народну одбрану, генерал армије, Никола Љубичић. У дипломи се не говори о почасном докторату, већ о додели „доктората војних наука“.¹⁶

За ову прилику, како што из једне белешке видимо, Јосип Броз Тито је спремао говор који је достављен Станету Доланцу. У овој белешци од 3. новембра 1976. године, Доланц пише: „Друже Тито, Враћам Вам говор који сте ми послали. Примедбе и сугестије ћу послати касније. Другарски поздрав“. На документу је Титов параф, што је знак да је прочитао текст.¹⁷

У првобитној радној верзији овог говора Јосипа Броза Тита, на маргинама текста је низ рукописних бележака писаних латиницом и претпостављамо, с обзиром на раније указану белешку, да их је исписивао Стане Доланц. У њима је указано на настојања да се умањи значај Народноослободилачке борбе: „Међутим, и данас има покушаја, па и тенденција, да се једнострано приказује Други светски рат. Искривљавају се чињенице о улози антифашистичке Коалиције, па се и у том склопу подржава покат – кад да се умањи значај наше НОБ.“ Као покушај да се НОР прикаже као спонтани покрет, поред текста је белешка: „У већини совјетских публикација се истиче улога КПЈ“. На констатације о непрекидном савезничком фронту у Југославији, предложено је: „Можда указати на повезаност нашег фронта и фронта у Италији“. Када је у питању изношење губитака војске у НОР-у 305000 мртвих и 425000 рањених, а губици непријатеља 450000 мртвих, предложено је: „Споменути и опште жртве, 1700000“. Међутим, у коначној верзији текста није прихваћена ова бројка, већ је остала првобитна верзија. О улози совјетске армије у

---

¹⁵ Архив Ј. Б. Тита, КПП, II-1, год. 1976, кутија 35. Исто: *Vojno školstvo*, н. д, стр. 411–412.

¹⁶ Архив Ј. Б. Тита, КПП, II-1, год. 1976, кутија 35. Исто: *Vojno školstvo*, н. д, стр. 411–413.

¹⁷ Архив Ј. Б. Тита, КПП, II-1, год. 1976, кутија 35.

ослобођењу каже: „Не само совјетска армија, ми и армије америчка и британска“. Уз део текста у коме се каже да је погрешно говорити да је Југославију ослободила Црвена армија стоји белешка: „То се званично не тврди“. У вези са прихватањем бугарског учешћа на страни савезника и да је то НОВЈ прихватила и да је о томе издат коминике, стоји: „Није добар прелаз“. Након овог првог текста, у новој верзији се указује на бугарска величања свог учешћа у рату. На крају је предложено да се делови текста, због дужине говора, изоставе приликом читања, што је прихваћено. Текст је куцан увећаним словима да би било лакши за читање.¹⁸

У говору којим се Тито захвалио поводом додељивања звања доктора војних наука истакнут је значај устанка 1941. под вођством Комунистичке партије који је имао револуционарни карактер остваривањем победе над „страним освајачима“ и „домаћим издајницима“, наглашено је да је ослобођење „наше дјело“, подвучени су југословенски карактер покрета, „перманентна оружана борба“, стварање слободних територија, проналажење најприкладнијих облика војне организације и партизанска тактика. Истакнут је југословенски допринос савезничким ратним напорима. Наглашено је да је у биткама на Неретви и Сутјесци и поред великих губитака сачувана главнина снага и настављено јачање НОВЈ. Затим, реч је и о италијанској капитулацији и јачању сопствених снага; изласку покрета на међународну сцену доласком савезничких војних мисија, англоамеричких и совјетских представника; Другом заседању АВНОЈ-а, на коме су ударени темељи „нове“ Југославије; ослобођењу Србије за коју је Черчил тврдио да није партизанска и доласку совјетских снага са истока које су тражиле дозволу за улазак на југословенску територију, победи на Сремском фронту. Указано је на преувеличавање бугарског учешћа у борбама против Немаца на југословенској територији, као и на уништавање немачке групе армија „Е“. Истакнута је сопствена улога ставом „Југословенска армија је сама ослободила своју земљу“, а такође и потреба да се брани истина о НОБ-у, која се настоји искривити неистинама и фалсификатима, али да не треба оспоравати допринос који је Совјетска армија дала ослобођењу Југославије. Указано је и на писање бугарске историографије о Другом светском рату, где се предимензионира сопствена улога. Тито је говори о сусрету са представницима Владе Отечественог фронта Бугарске у Крајови 1944. године. Такође, осврнуо се на савремене тенденције у светској политици указујући на правце југословенске одбрамбене политике: усавршавање одбране јачањем ЈНА и терито-

¹⁸ Архив Ј. Б. Тита, КПП, II-1, год. 1976, кутија 35.

ријалне одбране, јачање општенародне одбране и самозаштите у свим сегментима друштва, спремност за одбрану од спољне претње, притисака, агресије и свих врста специјалног рата, као и јачање ЈНА и територијалне одбране. На крају, истакао је да су темељи војног школства положени у Народноослободилачком рату, да треба бранити те традиције и да је потребно да се развија братство и јединство народа и народности Југославије. Овај говор је преведен на енглески, француски и руски језик.¹⁹

Тито се несумњиво исказао као неко ко је успешно руководио војним покретом који је изникао у рату и освојио власт. Владао је и опстајао на власти водећи политику на два нивоа, за спољну и унутрашњу политичку употребу. Тиме је дао практичан допринос темама рата, ратне вештине и концепцији општенародне одбране. Почасни докторат Титу имао је за циљ да разлоге и мотиве унутрашњег идеолошког развоја приказује реториком науке. Владајући ауторитарно, Тито је Југославију подређивао себи. Показало се да подвргавање држава личностима представља усуд на овим просторима, а те државе трају колико и њихови владари.

Додељивање Титу доктората војних наука широм су отворена врата за даље додељивање овог највећег научног звања. У периоду до 1985. године пријављено је око 50 докторских дисертација активних и пензионисаних старешина. Након Јосипа Броза Тита, 14 официра до 1985. године су постали доктори војних наука. Реч је о следећој структури официра (по чину): два генерал-пуковника, два капетана бојног брода, осам пуковника и два потпуковника. То су били генерали Рајко Танасковић и Михаило Апостолски, капетани бојног брода Душан Миљанић и Тоне Жабкар, пуковници: Младенко Цолић, Васо Радуловић, Миљенко Живковић, Лазар Бодрожич, Војислав Суботић, Радован Радиновић, Новак Милошевић и Ђорђе Станић и потпуковници Љубомир Бошњак и Никола Лебеда. Тематика ових дисертација била је:

1. историјски оквири обраде ратног периода 1941–1945.
2. концепција општенародне одбране.
3. ратна вештина.

Управо су *Образложење, Одлука, Диплома и Говор* Јосипа Броза Тита приликом свечаног промовисања 21. децембра 1976. године, одредили ове тематске оквири за будуће докторе војних наука.

Период рата обрађује пет тема: „*Облици рата и тактика – капитална питања НОР-а које је Тито успешно решио* – Рајко Танасковић, „*Неке карактеристике НОР-а у Југославији, а посебно у Македо-*

---

¹⁹ Архив Ј. Б. Тита, КПП, II-1, год. 1976, кутија 35.

нији“ – Михаило Апостолски, *„Операције Народноослободилачке војске Југославије 1941–1945“* – Младенко Цолић, *„Борбена дејства тактичких јединица у народноослободилачком рат 1941–1945“* – Војислав Суботић, као и *„Диверзантска дејства у народноослободилачком рату (1941–1945)“* – Љубомир Бошњак.

Концепцијом ОНО и ДСЗ, чији је део територијална одбрана,²⁰ такође се бави пет тема: „Однос оружаног и ненаоружаног супростављања агресору у ОНОР-у посебно у градовима на привремено заузетој територији“ – Душан Миљанић, „Ваудухопловна подршка снага територијалне одбране“ – Васо Радуловић, „Територијална одбрана Југославије – највећи облик оружаног опћенародног отпора“ – Миљенко Живковић, „Истраживања математичког модела и метода за оптимизацију снага РВ и ПВО по задацима ваздухопловне подршке и ПВО територије и ГОШ у систему ОНО“ – Лазар Бодрожић и „Темељне импликације концепције и доктрине ОНО на профил и обуку старешина“ – Ђорђе Станић.

Ратном вештином се баве четири теме: „Анализа ефикасности здруженог тактичког састава у боју на мору и у првој етапи противдесантне операције“ – Тоне Жабкар, „Методе ратне вештине“ – Радован Радиновић, „Проблеми истраживачког поступка у ратној вештини“ – Новак Милошевић, „Борбена ефикасност артиљеријских противоклопних средстава и одређивање односа снага у противоклопној борби“ – Никола Лебеда.²¹

Овим именима и темама настављен је низ који је почасним докторатом отворио Јосип Броз Тито. Остаје отворено питање научног нивоа ових дисертација, као и то да ли су ова највиша научна звања била одскочна даска за напредовање у војничкој хијерархији и за добијање највиших чинова. Време и моменат када је докторат додељен Ј. Б. Титу поклапа се са довршењем концепта (идеолошког, али са практичним консеквенцама) о наоружаном народу. Тај концепт ће касније (Територијална одбрана као компонента оружаних снага СФРЈ) бити „оптужен“ за национално својатање и распад оружаних снага Југославије.

Када се изговара име Јосип Броз Тито, докторат војних наука није нешто што је штрчало у низу његових титула и звања. Поставља се питање покретања ове иницијативе за добијање почасног доктората војних наука у то време, 1976. године, пред крај живота Јосипа Броза Тита. Уздизањем вође требало је да се обезбедити на-

²⁰ Законом о народној одбрани из 1969. године Територијална одбрана је дефинисана као компонента јединственог система одбране и оружане силе СФРЈ.

²¹ *Vojno školstvo*, н. д, стр. 414.

ставак политике и идеологије након његовог одласка са животне сцене. Истицање Титове улоге у рату 1941–1945, као и осмишљавање концепције општенородне одбране и ратне вештине, одредило је тематске оквире за будуће докторе војних наука. Управо су из војног естаблишмента изговорене реч: „И после Тита – Тито“, а крилатица је испевана кроз речи: „Друже Тито ми ти се кунемо да са твога пута не скренемо“. Чињеница је да је армија била ослонац његове власти и идеолошког концепта и толико томе подређена да је идеологију заговарала²² и приликом распада југословенске државе, десет година након његове смрти, што је противно поимању реалности у коме се земља нашла. Почасни доктор је отишао у историју, његов култ био је један од ретких фактора југословенске интегративне кохезије, а то је била и војска која је, као и друштво, све више пуцала по националним шавовима.²³ Држава се крваво урушила деведесетих година прошлог века, а они којима је била остављена у наслеђе, нису успели да спрече њен распад. Прича о Титовом докторату војних наука је прича и о онима који су му доделили ово почасно звање.

---

²² Miroslav Hadžić, *Sudbina partijske vojske*, Beograd, 2001.

²³ Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd, 1999.

Прилози и истраживања

УДК 355.48(431.1)"1914"(093.2)
355.02(470:430)"1914"(093.2)

Доц. др Олег Р. Ајрапетов

ИСТОРИЈСКИ ФАКУЛТЕТ МГУ „М. Ј. ЛОМОНОСОВ“
МОСКВА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА

О НЕКИМ УЗРОЦИМА ПОРАЗА РУСКЕ ВОЈСКЕ У ИСТОЧНО-ПРУСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ¹

АПСТРАКТ: У раду су истакнути сујета и интриге међу највишим руским командантима, као и сукоб између великог кнеза Николаја Николајевича Млађег и министра војног Сухомлинова, те планирање операција у складу са нацртом немачке штабне ратне игре уз игнорисање ситуације на терену, као неки од основних узрока катастрофалног пораза руске војске у источно-пруској операцији 1914. године. Текст је рађен на основу грађе из Хуверовог института, мемоара и новије литературе

Пораз у Источној Пруској имао је по руску страну несагледиве последице. Сведок рата и активни учесник у потоњим револуционарним догађајима, британски дипломата и обавештајац Брус Локарт се-

---

¹ Овај чланак представља наставак рада чија је тематика посвећена различитим аспектима проблема припреме Руске царске армије за Први светски рат, која је започета у нашим претходним радовима: *Генералы, либералы и предприниматели. Работа на фронт и на революцию (1907–1917)*, Москва 2003; Контекст одной пропагандистской акции 1914 года, *Русский сборник. Исследования по истории России XIX–XX вв*, том 1. Москва 2004, (у редакцији. М. А. Колерова, О. Р. Ајрапетова, П. Чејстија) стр. 93–134; В. А. Сухомлинов и М. В. Алексеев: эпизод предвоенного сотрудничества, *Петр Андреевич Зайончковский. Сборник статей и воспоминаний к столетию историка* (Составители Л. Г. Захарова, С. В. Мироненко, Т. Эммонс). Москва 2008. стр. 728–751. Изражавам захвалност за помоћи коју су ми указали проф Брусу Менингу (Форт Ливенворт САД) и др В. Б. Каширину (Москва).

¹ Lockhart R. H. B., *British agent*, New York 1936, стр. 98.

ћао се: „Таненберг је суштински представљао увод у руску револуцију. То је била порука наде за Лењина“.² Разлог томе биле су војничке последице догађаја, које су, ван сваке сумње, имале снажан утицај на руско руководство и самог цара. Негативни ефекти пораза били су унеколико умањени победом у Галицији, али су несретне околности које су уследиле у 1914. и 1915. години (пре свега у операцијама против Немаца) подсећале стално на то да је за Русију рат почео неславно.

Пораз Друге армије генерала А. В. Самсонова представљао је праву катастрофу. „Битка се завршила изузетно успешно – успешније него што смо и претпостављали“ – забележио је у свом дневнику 31. августа 1914. године пуковник М. Хофман. „Четири до пет руских корпуса уништено је, а имамо 50 до 60000 заробљеника, укључујући и двојицу команданата корпуса, који су већ приспели овде. С једном руском армијом смо завршили, време је да поразимо и другу“.³ Према руским изворима, било је заробљено 60000 људи.⁴ Немци су 4. септембра објавили да су заробили 92000 Руса,⁵ што је свакако било преувеличано, будући да све опкољене јединице нису бројале више од 90000 бораца.⁶ Ипак, ван сваке сумње је да је немачка победа била потпуна. Два руска корпуса избрисана су из бројног стања, а њихови команданти одведени су у заробљеништво. Врховни главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич Млађи известио је 19. августа (1. септембра) Николаја II о поразу, за који је одговорност у потпуности преузео на себе.⁷

Непосредно након тога дошао је ред и на Прву армију генерала П. К. Рененкампа. Немци су 1/14. септембра 1914. године завршили битку на Мазурским језерима. Међу њиховим трофејима било је 180 топова, а заробили су и 35000 руских војника и официра.⁸ Чувени генерал Г. фон Франсуа назвао је, у вези с тим, Рененкампа „вођом ограничених способности“.⁹ Хинденбургу је тада пошло за руком да разбије и истисне са територије Источне Пруске Прву руску

---

² Lockhart R. H. B, *British agent*, New York 1936, стр. 98.

³ Hoffman M, *War diaries and other papers*, London 1929, Vol. 1. P. 41.

⁴ *Восточно-Прусская операция*, Сборник документов мировой империалистической войн на русском фронте (1914–1917), Москва 1939, стр. 460.

⁵ Hoffman M, Op. cit. London 1929, Vol. 1. P.

⁶ Храмов Ф, *Восточно-Прусская операция 1914 г. Оперативно-стратегический очерк*, Москва 1940, стр. 69.

⁷ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 321.

⁸ Hoffman M. Op. cit. Lnd. [1929] Vol. 1. PP. 41–42.

⁹ фон Франсуа Г, Критическое исследование сражения на Мазурских озерах в сентябре 1914 г, *Война и мир. Вестник военной науки и техники*, № 12, Берлин 1924, стр. 59.

армију. Тотални губици приликом повлачења, према подацима руске Врховне команде од 9/22. септембра 1914, ишли су до 100000 људи и 150 артиљеријских оруђа.¹⁰ Само је одсуство немачке коњице спасило армију у повлачењу од много већих страдања, иако је са пристизањем прецизнијих извештаја листа губитака стално расла. Тако је 13/26. септембра директор дипломатске канцеларије врховног главнокомандујућег, кнез Н. А. Кудашев из Врховне команде извештавао Министарство иностраних послова: „Према приближним прорачунима, Рененкампф је изгубио 135000 људи од укупно 210000. Изгубљена је и огромна количина ратног материјала. Срећа је само у томе да читава армија ипак није уништена. Њен дух је и даље непоколебљив, без обзира на пораз и губитке“.¹¹

Велики кнез је 31. августа (13. септембра) преузео на себе одговорност и за тај неуспех. „Због тога сам спреман да пред Вашим величанством одговарам и животом“. – писало је у телеграму главнокомандујућег упућеном у Петроград.¹² Поход у Источну Пруску, који је започео са великим очекивањима, завршио се тако поразом. О његовим узроцима мало шта рекли су и савременици и истраживачи тих догађаја. Навешћемо овде, у вези с тим, по нашем мишљењу, два најизразитија става:

Један од најбољих немачких генерала из Првог светског рата – Вилхелм Гренер – узроке неуспеха руског напада оцењивао је на следећи начин: „Поход у Источну Пруску могао се завршити веома лоше по Немце да је командант Северозападног фронта, генерал Жилински био на висини задатка и чврстом руком обезбедио јединство команде над армијама које су му биле поверене у операцијама у Источној Прусској. Мада је још у мирнодопском периоду био начелник Генералштаба руске армије, у ратним условима уопште није испољавао способности неопходне једном вишем војном заповеднику. Слично као и Молтке Млађи, он се ослањао на процене ситуације и одлуке команданата армија и због тога није исказивао сопствену иницијативу“.¹³

Савремени британски историчар Н. Стоун износи супротно виђење основних узрока катастрофе: „Главни проблем није био у томе што трупе нису биле „припремљене“, већ у томе што је Жилински мислио да оне то јесу – што значи да уопште нису биле у стању да изврше задатке“.¹⁴

¹⁰ *Восточно-Прусская операция ...* стр. 460.

¹¹ *Ставка и министерство иностранных дел*, КА, том 1 (26), Москва – Ленинград 1928, стр. 8.

¹² *Восточно-Прусская операция ...* стр. 423.

¹³ Гренер В, *Завещание Шлиффена. Оперативные исследования по истории мировой войны*, Москва 1937, стр. 156.

¹⁴ Stone N, *The Eastern front 1914–1917*, London 1998, P. 49.

У току операција Жилински је показао доста иницијативе (истина, она се тицала само испуњавања наређења која су долазила са виших нивоа командовања) и због ње није остављао простора за самосталност у раду својих потчињених. Он се са невероватном смелошћу уплитао у командовање Првом и Другом армијом, и готово је увек то његово мешање имало тужан исход. Из тога је очигледно да је за „извршење задатка“ високо војно руководство Русије било спремно у много мањем степену од самих трупа.

За разлику од противничке стране, Немци су се добро припремили за руски напад. Командант коњичке дивизије Прве армије В. И. Гурко имао је могућност да се увери у квалитет и систематичност немачких ратних припрема: „У опште, наш први покрет у Источну Пруску уверио нас је колико су се Немци брижљиво припремили за рат. Они су о свему промислили, све предвидели, и потрошили велике своте новца на припреме“.¹⁵ Вреди приметити да за рат није било припремљено само бојиште већ и официрски кор. Довољно је рећи да је немачки Велики генералштаб још раније провео ратну игру са темом одбијања руског упада у Источну Пруску у јуну 1888. године у близини Гумбинена (у њој је, иначе, учествовао мајор Паул фон Бенекендорф унд фон Хинденбург, у улози главнокомандујућег руске војске).¹⁶

Слично искуство руска војска није имала. У чему су разлози те неприпремљености? Због чега су и руска Врховна команда и главнокомандујући армијама Северозападног фронта доследно доносили погрешне одлике у моментима који су били критични за њихове потчињене саставе? Верзије о издаји Рененкампа и о личној нетрпељивости између њега и Самсонова, које су највише изношене у неким радовима из совјетског периода, треба одбацити као општа нагађања без потврде у документима.¹⁷ Због којих разлога је пораз Прве и Друге армије постао не само могућ већ и неизбежан? Ово питање добија на важности, нарочито ако се узме у обзир чињеница да руска страна није истражила узроке недостатка информација о плановима и припремама потенцијалног противника.

---

¹⁵ Gourko B, *Memories and impressions of war and revolution in Russia 1914–1917*, London 1918, P. 32.

¹⁶ Hindenburg P, *Out of my life*, New York 1921, Vol. 1, P. 73; Bucholz A, *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning*, Oxford 1993, P. 106.

¹⁷ Треба приметити да совјетски војни историчари Првог светског рата у почетку нису ни разматрали верзију о издаји команданта Прве армије и чак су указивали на генерала Жилинског, као на правог кривца за катастрофу у Источној Прусској. Види: Радус – Зенкович Л, Отчего 1 русская армия Ренненкампа в августе 1914 г. не помогла 2 русской армии Самсонова, *Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию войны 1914–1918 гг*, Москва 1920. Вып. 4, стр. 82.

У зиму 1905. године у немачком Великом генералштабу организована је ратна игра под руководством фелдмаршала фон Шлифена, на којој су проверавани основни принципи дејстава немачких трупа у будућем рату.¹⁸ Њени резултати представљали су основу немачког плана дејстава у првој етапи будућег рата. Штабу руског Варшавског војног округа пошло је за руком да преко својих агента добије извештај о ратној игри Великог генералштаба која се тичала одбране Источне Пруске и дејстава против Француске.¹⁹ У току 1910. године документ је штампан под шифром „Поверљиво“ у Општевојном одељењу штаба Варшавског округа. Немци су предвиђали да ће главни удар нанети на Западном фронту, где је уједињеним француско-британским трупама требало да се супротстави 1,3 милиона немачких војника само из пешадије, не рачунајући остале родове оружја. За одбрану граница у Источној Прусској од руске опасности Шлифен је предвидео трупе чије су пешадијске јединице бројале 500000 бораца.²⁰

Према мишљењу Великог генералштаба, руске трупе требало је да нападну са две армије: Неманском (18 дивизија) и Наревском (14,5 дивизија). Немачки команданти имали су задатак да не допусте спајање тих армија и да их униште појединачно, или кратким крилним ударима, или усредсређивањем главнине снага против једне од њих, да би се након тога устремили на другу.²¹ Немци су на граници са Русијом изградили одбрамбени систем који је обећавао испуњење тог циља. Пре свега, били су утврђени пролази у међупростору између Мазурских језера. Језера су била међусобно повезана каналима широким око 19 метара, које је било немогуће прећи пешке. Поред железничких мостова била су изграђена бетонска утврђења намењена пешадији и артиљерији. На земљоузу најпогоднијем за пролаз у близини планине Летцен изграђено је утврђење Бојен, које се није могло заузети без употребе тешке артиљерије.²²

Још средином деведесетих година XIX века немачки војни стручњаци озбиљно су разматрали и могућност упада руске коњи-

¹⁸ Zuber T, *The German war planning, 1891–1914. Sources and interpretations*, Cambridge University Press 2004, PP. 167–173.

¹⁹ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. L. 1.

²⁰ *Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре*, Варшава 1910, стр. 2.

²¹ *Исто*, стр. 3.

²² *Крепости восточного фронта Германии. Дополнение к военно-политическому описанию (По данным к 1-му января 1914 г.)*, Главное Управление Генерального штаба, Санкт Петербург 1914, стр. 78; 80–81; 83.

це непосредно по објави рата. По њиховим проценама, Источну Пруску могло је угрозити шест коњичких дивизија, док су у правцу Шлезиије и Позена могле бити груписане две коњичке дивизије.²³ Да би отклонили ту опасност, поред канала и железничких пруга били су ископани ровови ширине 80–100 метара, у којима су на растојањима од 1200 до 1400 корака били постављени двослојни бункери од цигала. Прилазе тим бункерима штитиле су три линије жичаних препрека: 1) бодљикава жица висине преко два метра; 2) бодљикава жица висине човека, која је била појачана са два додатна дебела жичана ужета дебљине 12,252 милиметра, која се нису могла исећи обичним маказама за жицу, тако да је за њихово пробијање било потребно експлозивно пуњење; 3) ограда од обичне жице. Немачка одбрамбена утврђења омогућавала су да се за одбрану више од 110 километара фронта издвоји свега једна дивизија.²⁴ Тако се и практично у потпуности искључивала могућност пробоја Треће руске армије у Источну Пруску, која је могла да дејствује заједно са Њеманском и Варшавском армијом. „Што је мање и уже ратиште“ – гласила је руска предратна оцена утврђивања, – „то је више и јаче наглашена улога утврђења. Немачка утврђења налазе се у најтешњој вези с дејствујућим трупима на ратишту“.²⁵

Ослањајући се на тај начин изграђен систем одбране, Немци су планирали да разбију ону руску армију која отпочне напад из правца Варшаве, обухватајући њено лево крило и позадину, то јест да јој нанесу удар са запада, из дубине сопствене територије.²⁶ Баш лево крило Наревске армије Шлифен је сматрао најопаснијим због њеног правца дејства. Због тога су немачке трупе морале да нанесу пораз Другој руској армији, која је требало да наступа из правца Њемана. Основни удар тој армији требало је нанети на њеном десном крилу, које се наслањало на обалу Балтика.²⁷ У случају остварења тог плана, до 35-ог дана од почетка мобилизације опасност од упада у Источну Пруску била би ликвидирана. „Ми се морамо потрудити“ – сматрао је Шлифен – „да што брже поразимо противника и уништимо га“.²⁸ Информација о плану дејстава немачке војске није се могла игнорисати.

²³ Zuber T. Op. cit. PP. 134–135.

²⁴ *Крепости восточного фронта Германии ...* стр. 84–88.

²⁵ *Исто*, стр. 1

²⁶ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. L. 2.

²⁷ Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре. стр. 4–6.

²⁸ *Исто*, стр. 8.

У децембру 1910. године Петроград је планирао да организује стратегијску ратну игру, у којој је требало да узму учешћа команданти војних округа, то јест команданти фронтова и армија у будућем рату на западу. Осим њих, у игри је требало да учествују и начелници штабова војних округа. У почетку је игру требало организовати без присуства предвиђеног главнокомандујућег, али су у последњем моменту дошли до палијативног решења – за команданта игре назначен је велики кнез Николај Николајевич Млађи. Он је требало да игра улогу Николаја II, док је за његовог помоћника у замишљеној ситуацији био предвиђен министар војни, генерал – ађутант В. А. Сухомлинов. То није остављало ни трачак сумње у вези с питањем ко ће у случају рата бити Врховни главнокомандујући, а ко његов начелник штаба, то јест први помоћник.²⁹

Игра је била најављена изненада и многи од учесника нису били обавештени о њеном садржају све до самог почетка. Намера је била да се игра обави у Зимском дворцу 9, 11, 13, 15. и 16. децембра од 14:00 до 18:00, а да се 10. и 14. децембра, у 20:00 часова, објаве саопштења о њеним резултатима (сви датуми су по старом календару – прим О. А.). Николај Николајевич је био потпуно незадовољан.³⁰ За случај рата за њега је био предвиђен положај команданта Шесте армије, која је требала да штити Петербург и прилазе том граду. То је био иницијални задатак, који, очигледно, није одговарао ни амбицијама великог кнеза, ни његовом статусу, ни положају команданта Гарде и трупа Петербуршког војног округа, који је заузимао. У случају пораза у ратној игри, за коју није био припремљен, велики кнез више не би могао да претендује на положај врховног главнокомандујућег. Због тога је желео да игру осујети.

„Велики кнез Николај Николајевич“ – забележио је у свом дневнику од 7/20. децембра 1910. године Поливанов – „тврдоглаво је одбијао да преузме улогу главнокомандујућег у предстојећој ратној игри, правдајући се да је неприпремљен, да о много ствари мисли различито од осталих и да 12. децембра одлази у лов у Скерневици...“.³¹ И управо тако је и поступио. „Команданти трупа су се сакупили“ – сећао се Сухомлинов – „али ми је пред сам почетак игре господар послао поруку да се активности одлажу“. Затим се показало да је Николај Николајевич био против „те мудролије“, којом је „војни министар хтео да одржи лекцију командантима трупа“. Све команданте који су дошли из провинције позвао је на ручак, изостављајући мене.³²

²⁹ Данилов Ю. Н, *Великий Князь Николай Николаевич*, Париж 1930, стр. 103.

³⁰ Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки (далее ОР РГБ). Ф. 855. Карт. 2. Ед. хр. 7. ЛЛ. 27; 28.

³¹ Поливанов А. А, *Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника 1907–1916*, Москва 1924. Т.1, стр. 101.

³² Сухомлинов В. [А.], *Воспоминания*, Берлин 1924, стр. 236.

„Назначеног дана, у одговарајуће време, у просторијама Зимског дворца, у којима је требало да се одржи ратна игра, били су постављени столови на којима су лежале развијене топографске карте и остали неопходни реквизити“ – сећао се Ј. Н. Данилов. „Преостало је само да се поделе задаци, које сам ја донео у Дворац. А онда, одједном ... један телефонски разговор пред сам час отпочињања игре донео је потпуни обрт. Предложено је да се скуп трупних команданта и њихових начелника штабова искористи за уобичајено годишње већање о текућим потребама војних округа“.³³ Највише војне старешине које су се скупиле у царском дворцу ради учешћа у ратној игри биле су обавештене о њеном отказивању телефоном! То је био велики ударац за ауторитет министра војног и Главне управе Генералштаба. „У огромној збуњености враћали смо се преко трга у своје канцеларије у Главној управи Генералштаба“ – сећао се један од организатора игре.³⁴

Онемогућавање ратне игре, ван сваке сумње, одиграло је изузетно негативну улогу у припреми високих војних старешина руске војске за Први светски рат. Њено одржавање било је посебно важно за руске ратне припреме, нарочито ако се узме у обзир да је она требала да разради планове напада на Источну Пруску. Истина, постојали су планови да се игра одржи у пролеће те године,³⁵ али је тек у пролеће 1914. године министру војном пошло за руком, после велике упорности, да организује ратну игру у Кијеву, али под његовим властитим руководством и без учешћа Николаја Николајевића.³⁶ До тада је руска војна обавештајна служба прибавила још два извештаја о немачким ратним играма у вези са одбраном Источне Пруске, које су организоване 1911. и 1913. године.³⁷

Захваљујући томе, руска војна обавештајна служба била је сигурна да ће у првом периоду рата Немачка свој главни напад усмерити на Француску преко територије неутралних земаља – Белгије и Луксембурга, и у складу с тим се на својим источним границама ограничити на одбрану.

³³ Данилов Ю. Н, *Россия в Мировой войне 1914–1915 гг.*, Берлин 1924, стр. 101.

³⁴ Данилов Ю. Н, *Великий Князь Николай Николаевич*, стр. 66.

³⁵ *Падение царского режима ...* (Под ред. П. Е. Щеголева), Москва–Ленинград 1927, Том 7, стр. 198.

³⁶ Сухомлинов В. [А.], *н. д.*, стр. 238.; Данилов Ю. Н, *Россия в Мировой войне...*, стр. 102.

³⁷ Алпеев О. Е, Германские стратегические военные игры 1905–1913 гг. в документах разведки русского Генерального штаба, *Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания* (Материалы XX международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2008 г), Российский Государственный гуманитарный университет. Историко-архивный институт. Кафедра источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Москва 2008. Део 1, стр. 163.

Привремени војни аташе у Хагу и Бриселу, ротмистр, кнез Д. А. Накашидзе јављао је 23. априла (6. маја) 1914. године Општевојном одељењу Главне управе Генералштаба: „Недовољна дужина садашње француско-немачке границе, која не дозвољава стратегијски развој немачких снага у пуном обиму, а такође и обухватајући положај на самом почетку рата с Француском, који су Немци толико желели, покренули су још одавно питање о могућности преласка делова немачких трупа кроз Луксембург и Белгију. Немачка саобраћајна политика, чији је циљ био да се на овом подручју изгради што већи број железничких пруга, које нису имале никакав економски значај, већ су представљале нове правце за пребацивање трупа, потврђује претпоставку да се Немци, рачунајући на потпуну немоћ Луксембурга и слабост белгијске војске, неће устручавати да проведу своје трупе кроз те две земље“.³⁸ Непосредно пред отпочињање ратних операција, 15/28. јула 1914. године, ови ставови били су готово од речи до речи поновљени у последњем објављеном 62-ом, броју „Сборника Главного Управления Генерального штаба“.³⁹

Ратна игра, којом је руководио Сухомлинов, одржана је у Кијеву од 20. до 24. априла (од 3. до 7. маја) 1914. године, то јест три месеца пре избијања рата. Основу игре чиниле су претпоставке о стратегијском развоју, које су прихваћене 25. септембра (8. октобра) 1913. године. У игри су узели учешћа готово сви будући команданти фронтова, армија и начелници њихових штабова. Штаб Сухомлинова сачињавали су начелник Главне управе Генералштаба генерал – ађутант Н. Н. Јанушкевич, начелник Општевојног одељења генерал Ј. Н. Данилов, начелник Главне управе војног саобраћаја, генерал-лајтнант Ф. Н. Добришин и главни интендант генерал Д. С. Шувајев, док су противничку страну чинили они официри Главне управе Генералштаба који су разрађивали припрему одговарајућих фронтова.⁴⁰

Ратне игре постале су популарне међу генералштабним официрима приближно неких десетак година пре отпочињања рата.⁴¹ И поред тога, највиши војни руководиоци су у њима ретко учествовали.

³⁸ *Международные отношения в эпоху империализма*, Сер. III. 1914–1917. Москва – Ленинград 1933, Том 2. (14 марта – 13 мая 1914 г.), стр. 475.

³⁹ К вопросу о возможности нарушения германскими войсками нейтралитетов Бельгии и Люксембурга. *Сборник Главного управления Генерального Штаба*, 1914. Вып. 62, стр. 76–79.

⁴⁰ Суворов А. Н, Военная игра старших войсковых начальников в апреле 1914 года, *Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914–1918 гг*, Москва 1919, Вып. 1, стр. 9–10; 15.

⁴¹ Алпеев О. Е, Документы стратегических военных игр русского Генерального штаба 1906–1914 гг. в фондах Российского военно-исторического архива, *Отечественные архивы*, № 3, 2008. стр. 43.

Они нису волели те активности јер су се бојали да ће у њима бити на својеврсној провери. „Чак и када су се с времена на време и организовале ратне игре за високе војне руководиоце, оне су се ограничавале само на територију неког појединачног војног округа“ – сећао се Данилов. „Највећи значај ратне игре која је организована у Кијеву 1914. године био је баш у томе што су у њој учествовале готово све личности, које би након проглашења мобилизације требало да заузму високе и одговорне дужности у Оперативној војсци. Осим тога, као полазна основа за ову игру послужиле су постојеће информације о снази и намерама наших претпостављених противника – Немачке и Аустро-Угарске, вероватна политичка ситуација и наше постојеће претпоставке у случају рата с Централним силама“.⁴²

Противници Русије у овој игри били су подељени на најизвесније (Немачка и Аустро-Угарска) и потенцијалне (Румунија, Шведска, Турска), док су као сигурни савезници узете балканске државе. Према основној ситуацији, која је предложена као основа за извођење игре, Немци су одмах напали Француску, остављајући у Источној Пруској незнатне снаге. Међутим, ни могућност немачког напада на Русију није била искључена. И у једном и у другом случају, руска армија морала је да нападне Аустро-Угарску и привуче на себе што више немачких трупа. При томе се претпостављало да ће Немачка бити у могућности да пређе у напад 13-ог дана мобилизације, Аустро-Угарска, 16-ог дана, Румунија 15-ог дана ујутру, у случају стратегијског развоја снага у средњој Румунији, или 18-ог дана ујутру у случају развоја снага у северној Румунији. У исто време готовост руске војске 16-ог дана мобилизације износила је свега 50%, док се њена потпуна спремност за борбу очекивала 26-ог дана. Азијски корпуси требало је да стигну на линију Смоленск – Брјанск – Никитовка тек од 26-ог до 41-ог дана мобилизације. Одатле их је било могуће упутити у било ком правцу. На тај начин је знатна војна премоћ Русије над противницима, која је износила 1566 батаљона, 1063 коњичка и козачка ескадрона и 5708 артиљеријских оруђа, компензована заостајањем у концентрацији.⁴³

Задаци игре били су формулисани на следећи начин: Русија и Француска ступају у рат са Немачком, Аустро-Угарском и Италијом. Румунија је спровела мобилизацију, али је заузела позицију ишчекивања. Аустријска армија у Галицији – 40 пешадијских и 10 коњичких дивизија – снагама од седам корпуса наступа у рејону Седлец–Брест–Кобрин (то јест у центар система снабдевања руске Пољске), обезбеђујући се осталим снагама од могућности удара из правца Кијевског

⁴² Данилов Ю. Н, *Россия в Мировой войне ...*, стр. 101.

⁴³ Суворов А. Н, *Военная игра ...*, *Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914–1918 гг.* Москва 1919. Вып. 1, стр. 11–12.

војног округа. Немачка војска свој главни напад усмерила је на Француску, остављајући у Источној Пруској 10 позадинских и 11 активних дивизија. Из Источне Пруске се очекивало наступање у правцу средњег Немена, на сектору Гродно – Олита.⁴⁴ Овде се полазило од претпоставке да ће Аустријанци покушати да поразе руску армију још у току њене мобилизације и концентрације, док ће се Немци потрудити да им помогну да организују у пољском делу царства гигантски сусрет трупа. Ове претпоставке нису биле далеко од истине. У сваком случају, прогноза немачких дејстава била је заснована на тачним информацијама. Према плану игре отварања су се два фронта:

– Северо-западни фронт (главнокомандујући: генерал Ј. Г. Жилински – командант трупа Варшавског војног округа; начелник штаба фронта: генерал-лајтнант В. А. Орановски, начелник штаба Варшавског округа), у чији састав су улазиле Прва армија (командант: генерал-ађутант П. К. Рененкамф – командант трупа Вилнског војног округа; начелник штаба армије: генерал-лајтнант Г. Г. Милеант, начелник штаба Вилнског округа) и Друга армија (командант: генерал од кавалерије барон Е. А. Рауш фон Траубенберг – помоћник команданта трупа Варшавског војног округа; начелник штаба – начелник Општевојног одељења Варшавског војног округа генерал-мајор В. Г. Леонтјев) и

– Југозападни фронт (главнокомандујући – командант трупа Кијевског војног округа: генерал-ађутант Н. И. Иванов; начелник штаба – командант XIII армијског корпуса: генерал-лајтнант М. В. Алексејев), у чији састав су улазиле четири армије: Четврта (командант армије – командант Казанског војног округа генерал од инфантерије барон А. Е. фон Зељца, начелник штаба – генерал-мајор А. Е. Хутор, начелник штаба Казанског војног округа), Пета (командант армије – командант трупа Московског војног округа генерал П. А. Плеве, начелник штаба – генерал-мајор Е.-Л. К. Милер, начелник штаба Московског војног округа), Трећа (командант армије – командант XXI армијског корпуса генерал од инфантерије А. Е. Чурин, начелник штаба – генерал-лајтнант В. М. Драгомиров, начелник штаба Кијевског војног округа) и Осма (командант армије – помоћним команданта Кијевског војног округа генерал од инфантерије Н. В. Рузски, начелник штаба – начелник Општевојног одељења Кијевског војног округа: генерал-мајор П. Н. Ломновски).⁴⁵ Шеста армија остављена је за заштиту Петербурга, док је Седма армија развијена у правцу Румуније.

⁴⁴ Исто, стр. 10, 15–16.

⁴⁵ Исто, стр. 14–15.

Посебну пажњу привлачи чињеница да су „ударне“ армије на оба правца – Друга (на Северозападном фронту) и Осма (на Југозападном фронту) – добиле за команданте помоћнике команданата трупа Варшавског и Кијевског војног округа и начелнике Општевојних одељења поменутих округа, док је изузетно важан положај начелника штаба Југозападнoг фронта, и поред изузетно велике антипатије коју је Сухомлинов гаио према М. В. Алексејеву, припао баш њему, а не његовом наследнику В. М. Драгомирову. С друге стране, у тој ратној игри није учествовао генерал од кавалерије А. В. Самсонов, који ће се кроз нешто више од три месеца наћи на челу Друге армије која је страдала у Источној Пруској.

У току игре, без обзира на циљеве који су постављени на њеном почетку, у потпуности је дошла до изражаја занесеност Жилинског и Данилова источнопруским правцем и потпуно игнорисање проблема у вези са организацијом рада позадине. Већ тада, у Кијеву, Рененкампф је поставио питање да ли се одлука о преласку у напад његове армије у тренутку када још увек није завршила концентрацију, може сматрати исправном.⁴⁶ Можда је присуство Сухомлинова у току игре и деловало на Жилинског и Данилова да се суздрже, али су њих двојица у време када је главнокомандујући био велики кнез Николај Николајевич Млађи добили могућност да своје замисли реализују у пракси. Жилински је у складу са резултатима ратне игре морао да у позадини сваке армије обезбеди железничку пругу дужине 100 врста, ради опсаде Кенигсберга и тврђава на Висли, а након отпочињања борбених дејстава издао је наређење да се врши припрема за опсаду тих тврђава чак и након пропасти Самсоновљеве армије. Не обраћајући пажњу на чињеницу да је игра указала на опасност сувише великог удаљавања Прве и Друге армије, у току мобилизације Друга армија развијена је још више у правцу запада, због журбе – право у заобилазак линије Мазурских језера. Иванов, Алексејев и Драгомиров реферисали су по окончању штабне игре предлажући да се не жури са наступањем (у складу са претпоставкама игре, оно је требало да отпочне пре завршетка мобилизације и концентрације највећег броја јединица – не касније од 9-ог дана), и да се до 21 дана мобилизације ограничи на одбрану.⁴⁷

---

⁴⁶ Головин Н. Н, *Из истории кампании 1914 г. на русском фронте. Начало войны и операции в Восточной Пруссии*, Прага 1926, стр. 42.

⁴⁷ Суворов А. Н. Военная игра ..., *Военно-исторический сборник. Труды комиссии по исследованию и использованию опыта войны 1914 - 1918 гг*, Москва 1919. Вып. 1, стр. 16; 21–24;

Замисао игре представљала је ратни план министра војног генерала Сухомлинова, чије испуњење је неколико месеци касније поверено другој особи – Николају Николајевичу Млађем, те штабовима састављеним од људи који нису били јединствени чак ни по питању доктрине. Руски команданти делили су основну стратегијску замисао – да се постигне успех у првом периоду рата и у Галицији и у Источној Пруској. Међутим, они нису били јединствени у схватању тактичког и оперативног начела. Другим речима, Врховна команда је добро знала какав резултат је желела да постигне у првим великим операцијама, али није била сигурна на који је начин најбоље досећи циљеве које је сама себи поставила. У овоме, како се нама чини, и лежи објашњење свих оних импровизација које је предузео у првим недељама рата врховни главнокомандујући. Тешко је не приметити да је у следећим речима М. Д. Бонч-Бруевича било доста истине: „... ратни план није био разрађен, чак и концентрација трупа на границама земље није зависила само од спровођења мобилизације; највиши командни састав’ (сам подвукао Бонч-Бруевич – О. Р.А) оперативне војске није био уигран за заједничка дејства у рату“.⁴⁸

Веза између плана и операција била је нарушена на самом почетку. Мобилизација 1914. године отпочела је по плану „А“, али руско војно руководство није успело да тај план спроведе у дело. Пре првог похода у Источну Пруску велики кнез Николај Николајевич известио је о спремности да отпочне покрет на Берлин са четири армије, од којих би прве две требало да нападну Немце северно од Висле, трећа јужно од те реке и четврта у правцу Позена и Бреслава.⁴⁹ Једно од првих наређења које је велики кнез издао армији било је наређење Гардијском корпусу да се упути на Северозападни фронт, и стави под команду генерала Рененкампа.⁵⁰ И поред тога, већ 25. јула (7. августа) било је наложено Гарди, као и Првом армијском корпусу, да изађе из састава Прве армије и да се упути под Варшаву. Извештавајући главнокомандујућег Северозападног фронта генерала Ј. Г. Жилинског, о намери Николаја Николајевича Млађег, генерал Јанушкевич је тачно примећивао: „Делови трупа за напад на Немачку окупили су се на левој обали Висле. Као претходница нове армије у формирању, позадинске установе које ће се формирати наредбом врховног главнокомандујућег, укључиће се у састав трупа Северозападног фронта, али оне морају да буду под општом упра-

⁴⁸ ОР РГБ. Ф. 369. Карт. 422. Ед. хр. 8. Л. 2.

⁴⁹ Пуакаре Р, *На службе Франции. Воспоминания за девять лет*. Москва 1936, Кн. 1, стр. 62.

⁵⁰ Bezobrazov V. M, *Diary of the commander of the Russian Imperial Guard, 1914–1917*, Boynton Beach, Florida 1994, P. 7.

вом више команде, то јест у вашој непосредној надлежности, независно од команданта Друге армије. Неопходно је у овом тренутку приступити организацији позадине и снабдевања за трупе које треба да се пребаце на леву обалу Висле“.⁵¹

У току мобилизације нису само Гардијски и Први армијски корпус били изузети из састава Прве армије и упућени под Варшаву, већ је из састава Шесте армије која је штитила Петербург у састав Прве армије прешао XX, а у околину тог града пребачен је XVIII армијски корпус.⁵² Након тога су Гарда и Први армијски корпус били привремено потчињени команданту Друге армије, с тим да он није имао право да помери гардијски корпус даље од Цеханова, а Први армијски корпус даље од Солдауа. Иначе, већ 6/19. августа Гарда је поново изашла из надлежности Друге армије.⁵³ Објашњење за таква колебања било је једноставно: Гардијски, Први и Осамнаести армијски корпус требало би да чине основу Девете и Десете армије, које је врховни главнокомандујући планирао да формира.⁵⁴ Велики кнез је скупљао снаге за концентрисани напад у правцу Берлина. Крилну заштиту тог напада требало је да врше Северозападни и Југозападни фронт. Не случајно, као општепознат симбол били су изабрани и вагони за воз врховног главнокомандујућег, у којима је он становао у Барановичима – то је била бивша композиција *Nordic Express*-а, који је до рата саобраћао између Берлина и Санкт-Петербурга.⁵⁵ У сваком случају, такав избор је одлично илустровао намере штаба Николаја Николајевича.

„Нашу операцију у дубину немачке територије Врховна команда је увек“ – сећао се њен начелник Општевојног одељења – „замисљала у облику широког наступа великог броја јединица између Висле, испод Варшаве, и Судетског гробена, кроз провинције Познањ и Шлезеју. Тај операциони правац био је најкраћи пут у само срце Немачке. На његовом правцу лежале су пољске покрајине, које су у то време припадале Немачкој, и у којима смо ми рачунали на активирање ослободилачког покрета. Тиме би био заузет богати индустријски регион Горње Шлезеје, од суштинске важности за Немачку, за производњу ратног материјала. Истина, у току наступања главнине снага левом обалом Висле, наше армије наилазиле су на две немачке тврђаве – Познањ и Бреслау,

---

⁵¹ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 81.

⁵² Добророльский С. К, Стратегические планы сторон к началу мировой войны, *Военный сборник общества ревнителей военных знаний(далее ВС ОРВЗ)*, Белград 1922, Кн. 2, стр. 67.

⁵³ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 549.

⁵⁴ Храмов Ф, н. д, стр. 8.

⁵⁵ Washburn S, *Field notes from the Russian front*, London [1915], Vol. 1, P. 45.

док је њихово крило угрожавала аустријска тврђава Краков. Међутим, што је енергичнији и масовнији био наш упад у Немачку, то је било лакше заузети и те тврђаве.⁵⁶ Баш овим прорачуном се може објаснити жеља да под Варшавом буду сакупљена додатна појачања.

Руска Врховна команда суочила се, као и врховне команде њених аустроугарских и немачких противника, са проблемом избора главног правца напада.⁵⁷ Међу великим државама на почетку рата само су Француска и Енглеска биле лишене неопходности таквог избора. Велики кнез и његов штаб прешли су на припрему другог корака, а да не само да нису завршили, већ нису ни отпочели први корак. Очигледно је да руска Врховна команда није страховала за судбину Северозападнoг фронта и да је унапред сматрала да ће напад на Источну Пруску бити крунисан успехом. На потпуно парадоксалан начин план дејстава против Немачке претворио се у „скицу“ немачке ратне игре на основу које је руско војно вођство доносило одлуке.

Не чуди нас чињеница да Врховну команду и командни кадар Северозападнoг фронта није узнемиравао начин формирања штаба Друге армије. Међутим он је на њено руководство утицао веома рђаво, будући да је у Самсоновљевом штабу такође било много импровизација још од првог дана рата. Командант Друге армије стигао је у јединицу са кавкаске обале Црног Мора, где је био на породичном одмору. Начелник штаба, генерал-лајтнант П. И. Постовски позван је на дужност из Тифлиса, начелник Општевојног одељења из Петербурга, заменик начелника штаба из Ташкента, док су остали официри у штаб пристигли такође са разних страна. „Наравно“ – сећао се генерал Н. Н. Мартос – „да такав штаб није могао од првог дана да ради уиграно и без грешке, а имајући на уму узорну припрему непријатеља и извесност скорих озбиљних сукоба, све је то тишало и наводило на непријатна размишљања“.⁵⁸

Очигледно је да у штабу фронта нису разматрани постојећи предосећаји и сумњичавости. Молба Самсонова да му се за потребе Општевојног одељења армије додели један пуковник који је радио на разради плана напада на Источну Пруску била је одбијена.⁵⁹ По доласку у Варшаву командант армије је упознат са обавештајним подацима о могућим немачким дејствима, који су се заснивали на плану ратне игре немачког Великог генералштаба прибављеном

⁵⁶ Данилов Ю. Н, *Россия в Мировой войне ...*, стр. 200.

⁵⁷ Gourko B, *Op. cit.*, P. 15.

⁵⁸ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 12. Folder: Activity of the XV-th Army Corps in Oriental Prussia in 1914. L. 1.

⁵⁹ Фукс В. [К.], Краткий очерк операции Наревской армии генерала Самсонова в Восточной Пруссии в августе 1914 г, *ВС ОРВЗ*, Белград 1923, Кн. 4, стр. 126.

још у предратном периоду. Након тога, у складу са тим планом, главнокомандујући фронта почео је педантно и детаљно да усмерава дејства сопствених трупа.⁶⁰

Ни Николају Николајевичу Млађем, ни Жилинском, није пала на памет могућност да је план измењен, и да ће Немци у складу са променом ситуације променити и прилагодити предвиђене акције. У међувремену, немачки команданти разматрали су различите варијанте дејстава против руске војске која би упала у Источну Пруску, а руска војнообавештајна служба располагала је информацијом и о томе. Тако је делимично, у документима немачке ратне игре из 1911. године, разматрана могућност пребацивања три корпуса ради подршке Осмој немачкој армији и припреме контранапада на десном крилу руске „Наревске“ армије, која је наступала из правца Варшаве. Било је предвиђено да одбрану од „Неманске“ армије у том случају врши заштитни одред.⁶¹ Нешто слично се и догодило, али још пре него што су стигла појачања са Западног фронта.

Хинденбург и Лудендорф, који су стигли у штаб Осме немачке армије 23. августа, одобрили су план садејства за напад на Другу руску армију, који је још раније предложио Хофман, при чему је главни удар требало да буде задат на десном крилу Самсонова. Лудендорфа је тога дана још увек обузимала сумња да ли ће му поћи за руком да отсече Први и Седамнаести армијски корпус од Рененкампове армије.⁶² У том тренутку штаб руског Северозапног фронта био је потпуно задовољан развојем ситуације и стално је пожуривао Другу армију. „Немачке трупе“ – телеграфисао је 10/23. августа Жилински Самсонову – „после тешких бојева који су завршени победом армије генерала Рененкампа, ужурбано отступају, рушећи за собом мостове. Испред вас је, према ономе што је познато, противник оставио само незнатне снаге. Због тога, након што оставите Први корпус у Солдауу и обезбедите лево крило одговарајућим ешалоном, свим осталим корпусима енергично наступајте ка фронту Зенсбург – Аленштајн, који наређујем да заумете најкасније до уторка 12. августа. Ваш покрет има за циљ наступање усусрет непријатељу који се по-

---

⁶⁰ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. L. 2.

⁶¹ Алпеев О. Е. н. д, Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания. Материалы XX международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2008 г. Российский Государственный гуманитарный университет. Историко-архивный институт. Кафедра источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Москва 2008, Ч. 1. стр. 163.

⁶² Людендорф Э, *Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг*, Москва 1923. Т. 1, стр. 43.

влачи испред армије генерала Рененкампа, чији је задатак да пресе-че Немцима одступање ка Висли“.⁶³ У штабу фронта били су убеђени да ће Немци дејствовати у складу са планом своје предратне ратне игре⁶⁴ и усмеравали сву пажњу штаба Друге армије на њено лево, западно крило. Самсонов се једино енергично трудио да испуни наређење више команде и развлачио је своје корпусе на запад, сматрајући за свој најважнији задатак излазак на доњу Вислу. Он чак није ни размишљао о могућности повратка на североисток, где је, по његовом мишљењу, енергично дејствовао Рененкамф.⁶⁵

Међутим, обавештајни извештаји с терена готово да нису ни стизали у штаб Самсонова, јер његово Обавештајно одељење, због недостатка времена, није имало могућности да припреми сопствену мрежу агената на противничкој територији, тако да ни постојање три коњичке дивизије није могло да надокнади тај недостатак. Наиме, на терену Источне Пруске коњичке патроле нису могле да имају активно дејство. Блато, шуме и мочваре нису омогућавали стратегијски развој коњице, што је давало шансу немачким заштитним одредима да руску коњицу држе на довољној раздаљини од рејона стратегијског развоја сопствених јединица. Ваздушно осматрање и јављање такође није било могуће извести. Армијски ваздухопловни одред располагао је, наиме, апаратима чије су техничко-тактичке карактеристике искључивале могућност летова изнад непријатељске територије. Авиони су кориштени само за потребе одржавања везе са позадином.⁶⁶ Руски пилоти давали су све од себе, али су мотори њихових ваздухоплова већ одслужили своје. Премоћ у ваздуху била је потпуно на страни Немаца. Њихови пилоти били су стално у ваздуху, док Руси нису имали чиме да се боре против њих. Пушчани меци и пољска артиљерија били су неефикасни, јер је командант XV армијског корпуса једноставно забранио да се отвара ватра по немачким авионима. Њима су се ускоро придружили и „Цепелини“.⁶⁷ Захваљујући томе, противнику није било тешко да прибави потреб-

⁶³ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 263.

⁶⁴ *Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре*, стр. 4–5.

⁶⁵ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. LL. 3–4.

⁶⁶ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. PP. 4–5.; А. [натолий] Р. [озеншильд]-П. [аулин], Причины неудач II армии генерала Самсонова в Восточной Пруссии в августе 1914 г., *ВС ОРВЗ*, Белград 1923, Кн. 4, стр. 157; Фукс В.[К.] , н. д, *ВС ОРВЗ*. Белград. 1923. Кн. 4. СС. 127–128.

⁶⁷ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 12. Folder: Activity of the XV-th Army Corps in Oriental Prussia in 1914. L. 6.

не информације. Све изнето, узимајући у обзир и брзину кретања Прве армије, водило је Самсонова право у ступицу, коју му је припремао штаб немачке Осме армије. „Одлука да се уђе у битку“ – бељежи Лудендорф – „донета је јер се рачунало на оклевање руских команданата“.⁶⁸ Овде се подразумева да су оклевали са доношењем праве одлуке Врховна команда и штаб Северозападног фронта. Самсонов је наставио да ради све што је било у његовој моћи, извршавајући наређења виших команди.

Дејства Друге армије била су прилично успешна 23. и 24. августа. Петнаести армијски корпус генерала Н. Н. Мартоса је у та два дана однео озбиљне победе над 37. пешадијском дивизијом и 70. ландвер бригадом непријатеља, натеравши их на одступање у неред. Немци су том приликом претрпели губитке од 4000 погинулих и рањених и око 1000 заробљених војника и старешина.⁶⁹ Ови успеси скупо су плаћени. Код Друге армије су већ тада почели да се појављују знаци замора, а уочени су и недостаци у снабдевању, који су били неизбежни при примени импровизованих решења. „Неопходно је организовати позадину, која до сада још увек није формирана“ – извештавао је Самсонов Жилинског 10/23. августа – „земља је опустошена, коњи су већ одавно без овса, немам ни хлеба, а довоз из Остроленке је немогуће извршити“.⁷⁰ Командант армије сматрао је да је потребно да заустави покрет и осигура своје десно крило, јер је желео да прво добије потребне информације о противнику, без којих није хтео да ризикује и настави даљи продор у дубину непријатељске територије. Штаб фронта инсистирао је, међутим, на наставку покрета. Жилински је чак био непријатан и категоричан: „Кукавичлук је видети противника тамо где га нема, а кукавичлук је нешто што ја не дозвољавам чак ни генералу Самсонову и захтевам од њега наставак наступања“.⁷¹

Био је то апсолутно неоснован прекор, који је прелазио границе доброг укуса. Жилински се понашао по најгорем бирократском образцу. Пошто је сопствену каријеру градио из канцеларије, главнокомандујући фронта је у предлогу генерала-ратника видео само недозвољену самоиницијативу подређеног. Самсонов тако више није имао избора. Он је могао само да се покори и да тражи исто од својих потчињених. У 16:00 часова 11/24. августа Мартос је затражио од команданта армије дан одмора ради предаха и довођења у ред позадине, али је ње-

---

⁶⁸ Людендорф Э, н. д, Москва 1923, Т. 1, стр. 43.

⁶⁹ Храмов Ф, н. д, стр. 31–32.

⁷⁰ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 515.

⁷¹ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 15. Folder: General Postovskii's letters. June 22. 1923. L. 6.

гов захтев одбијен.⁷² Самсонов није смео да обрати пажњу ни на извештај Кљуева, који је указивао на то да пожуривање наступања може довести до веома тешких последица. „Ако наставимо са наступањем истом брзином као и до сада“ – писао је командант XIII корпуса – „у моменту судара наше трупе биће неспособне за борбу“.⁷³

Резултат дејстава вршених „по скици“ немачке ратне игре био је отужан, што ипак није сметало Жилинском да исто понови и са армијом Рененкампа. После Самсоновљевог пораза, Осма немачка армија била је ојачана XI армијским, Гардијским резервним корпусом и Осмом коњичком дивизијом. Њен састав достигао је седам и по корпуса и две коњичке дивизије. После уништења Друге руске армије официри и војници Осме немачке армије постали су самоуверени, а њен командни кадар се добро упознао са могућностима својих противника и начином њиховог руковођења. Хинденбург и Лудендорф су имали два плана акције. Први је предвиђао наношење удара у правцу Седлице, што би довело до озбиљног угрожавања позадине руског Југозападнoг фронта и пружио тако потребну помоћ аустријским савезницима. Други је предвиђао избацивање Прве руске армије из Источне Пруске. Командни кадар Осме армије прихватио је други план. Пошто су, као заштитница према остацима Друге армије остављене три дивизије, главнина немачких снага (12 пешадијских и две коњичке дивизије) била је усмерена против Прве руске армије (13,5 пешадијских и 5,5 коњичких дивизија). Снаге обе стране биле су приближно једнаке, али су Немци имали значајну предност у артиљерији (1026 оруђа насупрот 724). Ова предност била је изразита у броју лаких хаубица (150 насупрот 48) и апсолутна у тешкој артиљерији (192 оруђа насупрот ниједног код Руса). Немачке трупе развиле су се у борбени поредак 5. септембра на око 40 километара од Рененкампове армије, а од 6. до 9. септембра почеле су да долазе са њом у додир.⁷⁴ Нападу је претходио рад на обманивању руских штабова. Немци су желели да привуку пажњу противника на десно крило Прве армије, док су у исто време планирали да главни напад изведу на њеном левом крилу.

Ујутру 18/31. августа начелник штаба Прве армије, генерал-лајтант Милеант, предложио је да трупе напусте тадашње положаје, као сасвим непогодне за одбрану, нарочито на левом крилу, и да се сконцентришу у позадини, у рејону Гумбинен – Голдап да би се „веома извесно заобилажење левог крила армије преко Мазурских језера могло

⁷² *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 274.

⁷³ Фукс В. [К.], н. д, *ВС ОРВЗ*, 1923, Кн. 4, стр. 132.

⁷⁴ Храмов Ф, н. д, стр. 75; 78.

осујетити контраманевром“. Начелник штаба фронта, генерал Орановски, сложио се с тим предлогом и скренуо пажњу Милеанту на потребу да се пешадији придода и армијска коњица.⁷⁵ Међутим, већ ноћу 19. августа (1. септембра) Жилински је тражио од Редненкампа „да по сваку цену задржи положаје северно од Мазурских језера од линије Инстербург – Ангербург до линије Волковишки – Сувлаки, при чему је у дејствима армије морала да се искаже потпуна упорност...“.⁷⁶ Овде се мора приметити да су односи између начелника штаба армије и њеног команданта били далеко од идеалних. Од отпочињања ратних дејстава они су се још више искварили. Рененкампа је отворено нервирало самостално расуђивање потчињеног.⁷⁷

Након добијеног наређења од главнокомандујућег Северозапад-ног фронта погрешка Милеанта била је за Рененкампа апсолутно јасна, јер су се његови ставови размимоилазили са наређењима претпостављене команде. Командант армије бурно је одреаговао на наредбу Жилинског, схватајући је у буквалном смислу. Прва армија почела је да се укопава, припремајући се за одбрану сваког педља заузете територије. Протести Милеанта, који је био у праву када је тврдио да позиција слабог кордона на левом крилу тиме неће бити ојачана, били су игнорисани. Командант армије, по речима начелника штаба, почео је „формалну хајку“ на свог непослушног потчињеног.⁷⁸

Штаб армије фактички је престао да ради на уобичајен начин – његове препоруке биле су одбијане како су стизале, и по неколико пута на дан. Командант је час доносио одлуку да појача свој заштитни одред на десном крилу, час је од тога одустајао. Као резултат тога, несрећни XX армијски корпус је час почињао покрет од десног крила Прве армије на лево крило, час га прекидао и враћао се на старе положаје. То лудило се настављало кроз читавих седам дана.⁷⁹ Десило се управо оно на шта је 1905. године Шлифен и рачунао – угрожавање крила натераће руске команданте да делују у стилу Куропаткина, то јест да направе пометњу, узимајући јединице с центра ради појачања на крилима, што ће као коначни резултат изазвати слом руске одбране.⁸⁰

⁷⁵ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 328.

⁷⁶ *Исто*, стр. 329.

⁷⁷ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 14, Reminiscences, Officers, G. Mileant, Vospominaniia o prebyvanii v 1 armii v 1914 godu. May 1933. LL. 3–4.

⁷⁸ *Восточно-Прусская операция...*, стр. 343–344.

⁷⁹ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 14, Reminiscences, Officers, G. Mileant, Vospominaniia o prebyvanii v 1 armii v 1914 godu. May 1933. LL. 7–8.

⁸⁰ Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре. стр. 6.

Колебљивист Рененкампа била је изазвана најразличитијим чињеницама. Још на самом почетку рата руска морнаричка обавештајна служба известила је о готовости значајних снага немачке флоте (шест дреднота, шест оклопњака, један бојни брод, 10 крстарица и други бродови) да прођу кроз Килски канал у Балтичко море, и да се 50 конвоја концентрише у рејону луке Свинемунде у Источној Пруској да би превезли десантне трупе за Фландрију.⁸¹ Можда врховни главнокомандујући слична размишљања и није сматрао основаним, али су она код њега изазивала стрепњу у вези са десним крилом Прве армије. Николај Николајевич Млађи је 28. августа (5. септембра) наредио њеном команданту да обрати посебну пажњу на своје десно крило, страхујући да ће Немци извршити десант у позадини, ослањајући се на луке Источне Пруске.⁸² Због тога је у Рененкампов штаб у Инстенбургу био специјално послан капетан фрегате Бубнов. Врховна команда је чак упутила питање команданту Балтичке флоте о могућностима руских ратних бродова да се супротставе непријатељу, мада је император забранио коришћење ударне снаге флоте ван такозваног Централног или Поркалаудског положаја, који је затварао улаз у Фински залив.⁸³

„Руси су се налазили тактички у веома доброј позицији“. – запажао је генерал Гренер. „Да је 10. армија на време стигла на положаје, била би у стању да пресретне немачки обухват источно од Мазурских језера и да се супротстави напредовању Немаца кроз Лик и јужније. Међутим, Рененкамп је, неким чудом, бринуо више о свом десном крилу за које је мислио да му прети опасност од немачких дејстава кроз залив и из правца мора, него о левом“.⁸⁴ Несумњиво је да је бојазан од немачког десанта била грешка. Пред рат немачки команданти нису ни разматрали могућност било каквог десанта на Балтику док се не отклони опасност од британске флоте. Штавише, и они сами су страховали од напада руских миноносаца из рејона Либаве.⁸⁵ Концентрација конвоја у лукама Источне Пруске вршена је само ради обмањивања руског војног вођства.⁸⁶ Због тога су Немци послали путем радио-везе нешифроване депеше о покретима ка левом крилу њиховог фронта, то јест ка обали у близини које су се

⁸¹ Алексеев М, *Военная разведка. Первая Мировая война*, Москва 2001, Т. III. стр. 41–42.

⁸² *Восточно-Прусская операция...*, стр. 337.

⁸³ Бубнов А.[Д.], *В Царской Ставке. Воспоминания адмирала Бубнова*, Нью-Йорк 1955, стр. 56; Роллман Г, *Война на Балтийском море. 1915 год*. Москва 1935, стр. 333.

⁸⁴ Гренер В, н. д, стр. 168.

⁸⁵ Luntinen P, *The Imperial Russian Army and Navy in Finland 1808–1918*, Helsinki 1997. PP. 265–267.

⁸⁶ Гренер В, н. д, стр. 134.

налазили делови Гардијског резервног корпуса. Једна од тих порука била је пресретнута и њу су Рененкампф, Жилински и Орановски прихватили здраво за готово.⁸⁷ Последица тога била је да се процена ситуације руске Врховне команде поклопила са жељама немачких команданата. Свој обол успеху Немаца додао је и штаб Северозападног фронта. Наиме, и он се, као и Врховна команда, руководио елементима „скице“ – предратне информације о плановима Немаца да нанесу руским снагама удар у приморском рејону.⁸⁸

„Тај део ратне игре“ – подучавао је након њеног завршетка у децембру 1905. године своје потчињене Шлифен- „дао је могућност да се покаже да и слабија армија може поразили далеко надмоћнију. Ово ће јој тешко поћи за руком ако крене директно у напад на фронт јачег противника. У том случају она би једноставно била уништена. Насупрот томе, произилази да треба наступати у правцу који је најосетљивији за противника, потрудити се да се изврши напад на крило и његову позадину и на тај начин принудити изненађеног непријатеља да брзо мења центар фронта. Ако он то буде радио, онда ће довести себе у огромну опасност, вршећи веома ризикантну операцију, пошто би се тада његово крило и позадина такође нашли у највећој опасности. За извршење одговарајуће операције потребно је имати команданта железног карактера, који разуме свој задатак, тврдоглаву жељу за победом и трупе које све то потпуно разумеју. Ипак, све те чињенице још увек нису довољне за постизање победе. Потребно је још и то да непријатељ буде изненађен неочекиваношћу напада, упадне у већи или мањи неред и решења до којих дође без потребне анализе поквири журбом да их што пре спроведе“.⁸⁹

Већ 31. августа (13. септембра) Жилински је у телеграму упућеном врховном главнокомандујућем оптужио Рененкампфа за губитак присебности и контроле над корпусима на десном крилу његове армије. Главнокомандујући фронта је такође известио Врховну команду да је већ пружио помоћ Првој армији дејствима Десете армије и изнео своје намере да Рененкампфа на дужности смени генерал Н. А. Јепачин.⁹⁰ Николај Николајевич је о томе жучно јавио императору, додавши са своје стране: „Начин и стил којим је телеграм написан оставили су на мене осећај потиштености. За мене су савр-

---

⁸⁷ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Golovin Papers, Box 14, Reminiscences, Officers, G. Mileant, Vospominaniia o prebyvanii v 1 armii v 1914 godu. May 1933. LL. 6–7.

⁸⁸ *Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре*, стр. 6.

⁸⁹ *Отчет о веденной в ноябре и декабре 1905 г. Начальником Прусского Генерального штаба военной игре*, стр. 20.

⁹⁰ *Восточно-Прусская операция ...*, стр. 422.

шено нејасни узроци таквих закључака, и ја сам на брзу руку готов да помислим, да је генерал Жилински изгубио главу и више није способан да руководи операцијама. Ја бих њега још одавно сменио, али не постоји нико слободан ко би га заменио. Предвиђам најтеже последице, а као најглавније – немам одговарајућу представу шта ће се десити као последица чињенице да је он неспособан да се носи са ситуацијом и било шта уради”.⁹¹ Још наредног дана велики кнез је употребио фразу, чији је смисао био поражавајући: „Утисак које је ваше величанство имало о Жилинском потврђен је”.⁹²

Онемогућавање спровођења ратних игара које је фактички представљало онемогућавање припрема руских високих војних команданата за почетне операције у првом периоду рата, као и постављење на најодговорнији положај човека неспособног „...да се носи са ситуацијом и било шта уради” представљало је тек делимичан списак медвеђих услуга које је још пре рата велики кнез учинио руској армији, тако да у његовом прихватању кривице за пораз у Источној Пруској има много више истине него што је врховни главнокомандујући и био спреман да призна. Потпуно исту, ако не и већу одговорност за несрећу која се догодила носи и сам император, чије је спокојство и немешање дало могућност Николају Николајевичу Млађем да учествује у играма које нису биле само војне. Интриге у којима је победа над министром војним и његовим присталицама била много важнија од победе над непријатељем, као и протежирање безиницијативности и слепог испуњавања наређења, те покровитељство над послушницима, чија је лична оданост била важнија од професионалних квалитета (чиме се иначе одликовао и Сухомилинов)⁹³ ни најмање нису доприносили победи над непријатељем, нарочито над таквим какви су били Немци.

Са руског превео: капетан мр Далибор Денда

---

⁹¹ Исто, стр. 423.

⁹² Исто, стр. 424.

⁹³ Головин Н. Н, н. д, стр. 43.

УДК 327(497.1:73)"193"(093.2)
94(497.1)"193/194"(093.2)

Мр Наташа Милићевић, истраживач сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
БЕОГРАД

ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКИ ОДНОСИ У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

АПСТРАКТ: У раду су приказани и анализирани југословенско амерички односи у предвечерје Другог светског рата. Посебан акценат стављен је на она питања у вези којих су две владе оствариле директније контакте. То су пре свега питања економске, војне и политичке природе.

У „времену нетрпељивих“, између два светска рата дипломатија и дипломатски односи имали су велику улогу у животу сваке земље. То је важило и за Краљевину, Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевину Југославију, која се све време свог постојања налазила у вртлогу светске политике и борбе интереса великих сила. Односи Краљевине Југославије и великих сила утицали су на њену политичку судбину.

Како су се мењале политичке прилике, мењала се и важност појединих земаља у југословенској дипломатији. Прво су најважнији спољнополитички партнери Југославије били Француска и Велика Британија, а потом су све већи значај добијале Немачка и Италија. Односи са овим земљама обрађивани су у досадашњој литератури.¹ Односи Кра-

---

* Чланак је написан у оквиру пројекта *Срби и Југославија: држава, друштво и политика* (Број пројекта 147043), који је подржало Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Поменимо само неке ауторе и њихове радове: Vladimir Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd 2006; Станислав Сретеновић, *Францу-*

љевине Југославије и Сједињених Америчких Држава нису били предмет посебног истраживања, већ су посматрани као део опште спољне политике и разматрани су у вези са појединим догађајима у међународној политици тога времена. Малобројни аутори који су истраживали ово раздобље југословенско-америчких односа, углавном су своју пажњу концентрисали на период после почетка Другог светског рата и на 1941. годину, када су обе земље ступиле у рат.²

Предвечерје Другог светског рата је управо време када је започео један од најдинамичнијих периода међуратне европске и светске историје. На почетку овог периода, 1935. године, десило се неколико крупних догађаја који су најавили бурне промене у међународним односима. То су:

ска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенца 1918–1929, Београд 2008; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд 1985; Исти, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Београд 1897; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Београд 1987, итд.

² Међу аутора који су обрађивали или се дотицали односа Југославије и САД у поменутом периоду, а неки од њих били су значајни и за наш рад, наводимо следеће: Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države*, Zagreb 1975; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrečnosti (1941–1944)*, Београд 1983, Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979; Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Београд 1998; Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983; Radoje Nenadović, „Америчка јавност и 27. mart 1941. godine u Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka* 2/1987, Београд 1987, str. 53–75. Једини целовити приказ америчко-југословенских односа у времену од њиховог успостављања дао је Ранко Петковић (Ranko Petković, *Jedan vek odnosa Jugoslavije i SAD*, Београд 1992), а Адамовић, Лемпи и Прикет су у својој монографији, иако су главни акценат ставили на период после Другог светског рата, анализирали југословенско-америчке економске односе од 19. века до наших дана, (Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Београд 1990). Иако нема вредност за наше истраживање, треба поменути и зборник радова у част 125 година од успостављања дипломатских односа САД и Србије/Југославије, као покушај да се ти односи прикажу у временској перспективи дугој преко једног века (*125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, (ed. Ljubinka Trgovčević), Београд 2008). Линда Килен је обрађивала проблематику економских односа Југославије између два светска рата (Linda Kilen, „Економски интереси SAD u Jugoslaviji između dva svetska rata“, *Istorija 20. veka* 1–2/1986, Београд 1986, 43–64). А када већ помињемо радове који су пратили поједине аспекте односа Југославије/Србије и САД, а који су, као што се види, не баш бројни, неопходно је истаћи и оне који су се односили на период пре 1918. године попут радова Убавке Остојић-Фејић и Драгољуба Живојиновића (Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Београд 1994; Dragoljub Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Београд 1970).

1) увећање територијалног опсега Немачке након плебисцита којим је добила Сар (јануар),

2) увођење опште војне обавезе у Немачкој (март) и

3) избијање италијанско-етиопског сукоба (октобар).

Овим догађањима започело је рушење система међународних односа заснованих на одлукама мировне конференције у Паризу.

Те године десиле су се велике промене и у Југославији и САД. У Југославији је за председника владе постављен Милан Стојадиновић, чиме је означена промена у политичком систему земље – прелазак са диктатуре на семиауторитарни режим. То је, у складу са општим политичким кретањима, допринело промени спољне политике Југославије.

Сједињене Америчке Државе су се, у оквиру политике изолационизма, односно политике немешања у европске проблеме, оградили од европских збивања, Законом о неутралности донесеним у августу 1935. године. Исте године донесен је Џонсонов закон, којим је било забрањено кредитирање било које државе која не испуњава финансијске обавезе према Сједињеним Америчким Државама (на пример, која не плаћа ратне дугове). Током читавог међуратног периода, економска улога САД била је врло велика, а њихова улога у европској политици није одговарала економској снази. Тек почетком Другог светског рата у Европи, 1939. године, политичка улога лагано почиње да се изједначава са економском. То важи и за Краљевину Југославију. Њени односи са САД се интензивирају после 1939. године, те ће зато том периоду бити посвећена нарочита пажња.

То су, дакле, биле опште и специфичне околности односа Југославије и САД. Посебна пажња у овом истраживању посвећена је оним питањима око којих су две владе оствариле директне контакте. То су пре свега питања економске, војне и политичке природе. Питање економских односа разматрано је хронолошки еластичније, без стриктног временског огорађивања, пошто економски односи имају своју посебну динамику.³

---

³ Најважнију грађу за ову тему чини грађа похрањена у Архиву Југославије у оквиру фонда Посланства (Амбасаде) Краљевине Југославије у Вашингтону. Нема потребе посебно истицати чињеницу да истраживачи нису били у могућности да допру до америчке архивске грађе, због које је обрада ове теме извршена на основу једностранних извора, што методолошки није најбоље, али је за сада било једино могуће. Верујемо да је боље истраживати *сада и овде* све оно што је доступно, него чекати на неизвесну могућност одлазака у стране, у овом случају америчке архиве.

Питање зајмова и ратних дугова

За амерички привредни интерес Краљевина Срба Хрвата и Словенца (Краљевина СХС/Краљевина Југославија) била је маргинално тржиште. Међутим, потребе везане за њену послератну обнову чиниле су од ње „примамљиву, мада не у потпуности сагледљиву мету америчких интереса“.⁴ За Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца је 20-тих година 20. века Америка представљала главни извор инвестиција и финансијског капитала.⁵ Међутим, југословенској држави су после Првог светског рата недостајала девизна средства, посебно долари, што ју је онемогућило да враћа постојеће дугове, али и да предузме „тражење нових доларских средстава за куповину америчке робе и услуга“.⁶

Сједињене Америчке Државе су поставиле питање отплате међусавезничких дугова средином двадесетих година. Већ је тада Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала у САД закључен свој први послератни зајам. Ова два питања, питање отплате ратних дугова Краљевине СХС и питање зајмова закључених на северноамеричком тржишту, била су у међусобној вези.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је 1922. године закључила зајам са њујоршком банкарском кућом Блер (Блеров зајам). Зајам је, према договору требало да се емитује у две транше. Прва транша, тзв. „серија А“ емитована је 1922. године, али друга транша, тзв. „серија Б“ емитована је тек 1927. године. У време преговора о емитовању друге транше „серије Б“ САД су поставиле питање „отплате међусавезничких дугова и незванично условиле нове спољне зајмове савезничким државама решењем проблема ратних дугова“.⁷ Краљевина СХС регулисала је проблем отплате ратних дугова са САД уговором од 3. маја 1926. године. Према закљученом аранжману, Југославија је требало да у два наврата годишње (15. јуна и 15. децембра) исплаћује ануитете и камате на ратне дугове.⁸ Тек после њега Краљевина СХС могла је да закључи уговор о другој транши Блеровог зајма, што је и учинила 1927. године. Исте године, у априлу, Државна хипотекарна банка Краљевине СХС закључила је зајам и са банкарском кућом браће Селигман из Њујорка.⁹

⁴ L. Kilen, „Ekonomske interese SAD u Jugoslaviji između dva svetska rata“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1986, Beograd 1986, стр. 43–64.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

⁷ D. Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991, стр. 142.

⁸ Архив Југославије (АЈ), фонд Посланства (Амбасаде) Краљевине Југославије у Вашингтону (371) –14–19.

⁹ АЈ, 371–15–19.

Југославија је до 1932. године редовно отплаћивала спољне дугове и до 1932. године је поштовање међународних уговора уопште, па и уговора о зајмовима, „сматрала неприкосновеном државном обавезом“. Међутим, 1932. године настаје промена у погледу испуњавања обавезе отплате спољних дугова (и ратних дугова и спољних зајмова). Промена је настала као резултат велике економске кризе. Тада је Југославија морала да прихвати немачко обустављање исплате репарација (јула 1931), да прихвати закључење билатералних клириншких робних споразума са низом земаља које су биле најзначајнији трговински партнери. Ово је условило велико смањење девизних прихода. Уз то, јачање економске кризе онемогућавало је исељенике да шаљу у земљу исте количине новца као раније.¹⁰ Све ове промене, почетком тридесетих година, јако су смањиле прилив девизних средстава, што је условило немогућност Југославије да редовно исплаћује ратне дугове америчкој влади и америчке зајмове (два Блерова зајма и Селигманов).¹¹

По питању отплате ратног дуга слично су поступале и друге земље. Изузетак је била Финска, која га је редовно исплаћивала. Истовремено, Југославија и остале земље нису биле у могућности ни да разматрају питање преговора и њихову ревизију.¹²

Поводом отплате америчких зајмова (два Блерова и Селигманов) вођени су преговори о наставку исплате, тј о смањивању терета отплате. У том смислу извршене су конверзије зајмова са америчким портерима 1933, 1936. и 1938. године. Суштина конверзије била је у улажењу Југославије у нове зајмове (funding loan), чиме се обавеза државе у плаћању девизама незнатно повећавала, али зато је 1/3 обавеза које су доспевале била отписана.¹³

Последња конверзија са америчким портерима потписана је априла 1938. на две године (претходне две су биле на три године), односно за период од октобра 1937. до октобра 1939. године. Нове преговоре о конверзији југословенских зајмова водио је посланик Константин Фотић током 1939. и 1940. године. У преговорима са америчким партнерима посланик Фотић је износио разлоге због којих Југославија није у могућности да одговори на њихова потраживања у отплати. Међу разлозима истицао је, као најважније, нестанк самосталног аустријског тржишта, стављање Чехословачке под протекторат и под привреду немачког Рајха, систем „клиринга“ у

---

¹⁰ D. Gnjatović, *н. д.*, стр. 142, 167, 170.

¹¹ AJ, 371–14–20; *Исто*, 371–15–20; L. Kilen, *н. д.*, стр. 43–64.

¹² AJ, 371–15–20; *Исто*, 371–14–20.

¹³ *Исто*, 371–15–20; *Исто*, 371–14–20; D. Gnjatović, *н. д.*, стр. 172–174.

трговини, као и девизне издатке земље за наоружање и одбрану. Сви они су условили да Југославија пати од великог недостатка девизних прихода, што ју је онемогућавало да испуњава своје обавезе у погледу дуга на зајмове у Америци.¹⁴

Покушаји набавке наоружања

Влада Краљевине Југославије била је свесна да Европа полагано клизи у рат и настојала је да појача одбрамбене способности земље. У унутрашњој политици настојала је да реши сукоб Срба и Хрвата и у томе је привидно успела. За Америку је њихов споразум, уосталом као и остале западне демократије, био начин да Југославија лакше одржи став неутралности и ојача свој положај.¹⁵ Истовремено је покушала да ојача наоружање земље.

Кнез Павле је средином 1939. послао у Париз и Лондон генерала Петра Пешића ради консултација са француским и британским војним представницима. Мишљење Гамелина и Француске било је да Југославија неће моћи да одржи неутралност уколико Хитлер истакне своје захтеве. То је утицало на председника владе Цветковића и југословенски кабинет да донесу одлуку којом би убрзали програм наоружавања.¹⁶ Међутим, Југославија није, према Јози Томашевићу, то могла да оствари и остала је без модерног наоружања услед неразвијене економије, слабе индустријске базе, због чега није могла не само да производи у довољној количини модерно оружје већ јој је био онемогућен и увоз таквог оружја. Пред рат је покушала да побољша војну индустрију, али без већег успеха, због чега је морала да настави да купује страном оружје.¹⁷

У периоду пред избијање Другог светског рата Југославија је већи део свог наоружања црпела из чехословачке фабрике „Шкода“. Увоз оружја из Чехословачке био је редован до немачке окупације њене територије. Тада је „њена целокупна индустрија нарочито војна дошла под немачку контролу“, тако да су даље испоруке оружја Југославији зависиле од Немаца, при чему је било очигледно да Немачка неће учествовати у наоружавању земаља које нису осведочене

¹⁴ АЈ, 371–14–19. Блеров и Селигмонов зајам је, поред дванаест других зајмова Краљевине Југославије, наставила да отплаћује Федеративна Народна Република Југославија (D. Gnjatović, *н. д.*, стр. 174).

¹⁵ АЈ, 371–5–7, Шифровани телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, пов. бр. 683 од 5. септембра 1939.

¹⁶ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973, стр. 166–167.

¹⁷ J. Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, стр. 66.

ни партнери Осовине. На Британију и Француску се у погледу набавке наоружања није могло рачунати, јер су оне биле потпуно заузете производњом оружја за сопствене потребе.¹⁸

Почетком 1939. године Југославија је настојала да у преговорима са Немачком обезбеди колику-толику количину наоружања и кредита, с обзиром на то да за набавку оружја није имала средства. Договор је постигнут, али је у замену за њега Југославија морала да прода „читаву производњу бакра и цинка“. Пре него што је постигла договор са Немачком, југословенска влада је покушала да у САД добије амерички памук, противтенковске и противавионске топове и тешку артиљерију, у замену за боксит и цемент. Међутим, покушај је остао без успеха.¹⁹

Непосредно пред сам почетак Другог светског рата, југословенска влада је у тежњи да набави оружје и тиме ојача своју одбрану интензивирала контакте са САД. Она је и пре тога покушала да, упоредо са набавкама у европским земљама, своје наоружање попуни и усаврши набавкама у САД. Наиме, Министарски савет је још јануара 1936. године одобрио набавку 425 аеропланских мотора за потребе наоружања Ваздухопловне војске. План је био да се део набави од Француске, а део (155 мотора) од америчке фирме „Kurtis Rajt“ из Патерсона. Према уговору, било је предвиђено и слање стручне комисије која би контролисала израду и извршила пријем. То је била и прилика да се југословенски ваздухопловни стручњаци упознају са техничким новинама и организацијом америчког ваздухопловства „које сада стоји готово на првом месту у свету“. Комисија са мајором Душаном Лучићем на челу провела је у Америци време од маја до новембра 1936. године и била је под општим надзором југословенског посланства у Вашингтону.²⁰ Слична настојања постојала су и крајем 1937. и почетком 1938. године.²¹ По том питању, међутим, током следећих година су се водили озбиљни југословенско-амерички преговори. Југословенски посланик у Америци Константин Фотић је већ 10. августа 1939. го-

---

¹⁸ К. Фотић, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Београд 1995, стр. 21.

¹⁹ J. Hoptner, *н. д.*, стр. 174–175.

²⁰ АЈ, 371-8-11, Решење Министарског савета бр. 141 од 28. јануара 1936. – Краљевском посланству у Вашингтону; *Исто*, 371-8-11, Телеграм посланика Фотића – Председнику владе М. Стојадиновићу, пов бр. 108 од 22. 02. 1938.

²¹ Та куповина је требало да иде преко фирме „Брнер Џон“ из Њујорка, али је према сазнањима Краљевског посланства у Вашингтону и Генералног конзулата у Њујорку, та фирма није важила за фирму са којом би се закључио озбиљан посао (АЈ, 371-8-11, Телеграм посланика Фотића – Председнику владе М. Стојадиновићу, пов бр. 108 од 22. 02. 1938).

дине разговарао најпре са начелником југословенског Генералштаба, генералом Милутином Недићем. Том приликом, износи К. Фотић у мемоарима, генерал Недић је истакао уверење да Југославија може сачувати неутралност „само уколико војска буде довољно јака да се нацистима учини како ће прескупо платити напад на Југославију“. Тада је посланик Фотић добио налог да издејствује набавку оружја од америчке владе. Налогу је био придодат и списак најпотребнијег оружја у коме се као најхитније тражи 96 противавионских батерија, 144 ловачка авиона, те подједнак број бомбардера и осталих авиона.²² Првих дана септембра 1939. године југословенски посланик је разговарао о томе са замеником државног секретара Велсом (Sumner Welles) и помоћником Министра војске Џонсоном (Johnson), који су истакли да ће учинити све што је могуће да се набавка оружја спроведе што повољније. Они су чак нагостили и могућност набавке и најновијих противавионских топова. Наоружање се није могло обезбедити преко надлежних војних фактора, већ једино уз помоћ приватних фирми.²³

Југословенски захтеви, међутим, нису могли бити испуњени у одговарајућем времену (за мање од осамнаест месеци), пошто је авионска индустрија била претрпана поруџбинама америчке, француске и енглеске војске.²⁴

О противавионском наоружању Помоћник министра војске Џонсон је обавестио Фотића да је разговарао са три произвођача који би можда могли да „прихвате такав посао“, и да је само један од њих пристао да размотри услове могућег уговора и саме поруџбине. Међутим, и он је могао да испоручи југословенска потраживања тек за осамнаест месеци, а цена коју је тражио била је превисока.²⁵ Југославија је једновременно настојала да ради набавке ратног материјала издејствује код владе САД или код финансијских кругова кредите за период од најмање десет година. У том смислу је средином септембра 1939. године министар иностраних послова Цинцар-Марковић тражио од посланика Фотића да предузме потребне кораке.²⁶ Покушај да се добију кредити је остао без повољног резултата, јер је Џонсонов закон забрањивао давање кредита „у макаквој

²² К. Фотић, *н. д.*, стр. 21–22.

²³ АЈ, 371- 8-11, Телеграм посланика Фотића, стр. пов. бр. 714 од 19. септембра 1939.

²⁴ *Исто*, Телеграм посланика Фотића, стр. пов. бр. 714 од 19. септембра 1939; К. Фотић, *н. д.*, стр. 22; Ј. Нортнер, *н. д.*, стр. 175.

²⁵ К. Фотић, *н. д.*, стр. 22–23.

²⁶ АЈ, 371-8-11, Шифровани телеграм Цинцар Марковића - Посланику Фотићу, стр. пов. бр. 1936 од 17. септембра 1939.

форми државама које не плаћају ратне дугове Америци²⁷. Једино су долазили у обзир комерцијални кредити од 90 дана који су се могли и обновити за исто време за сваку наредну испоруку. Као гаранција за кредите долазили су у обзир или злато депоновано у Лондону или првокласне банкарске гаранције.²⁸ Дакле, дугорочни кредити никако се нису могли издејствовати, с обзиром на међународну ситуацију и на одредбе Џонсоновог закона.

Нови покушај да се прибаве ловачки авиони, почетком октобра 1939. године, такође је остао без повољног исхода, што због цена, што због испорука које су се могле остварити тек кроз две године.²⁹ Као и у претходним покушајима добављања наоружања у САД, рокови за извршење испорука били су од осамнаест до двадесет четири месеца, при чему су и они тренутно важили и могли су касније да буду промењени због претрпаности фабрика поруџбинама.

Југославија је покушала да појача оружану способност земље, и преко приватне фирме „American Armament Corporation“. Фирма је, наводно, радила по инструкцијама југословенске владе, а њен заступник у Београду био је извесни Прапорчетовић. То је изазвало реакцију америчког контролног одељења при Стејт Департменту, које је сматрало да наруџбине ратног материјала треба да иду преко званичних представника Југославије у Америци, а не преко приватне фирме која није ни била на списку америчког Министарства војске.³⁰ Ово је на изванредан начин био „лов у мутном“ појединих фирми које не само да би набавиле ратни материјал, већ су биле у стању да преко својих „веза“ израде кредите, које је, заправо, било немогуће добити у тадашњим приликама.

Дакле, могућности набавке наоружања у САД почетком Другог светског рата биле су изузетно мале или готово никакве. Разлози су се налазили у томе што од Првог светског рата у САД „ниједна европска држава није поручивала своје наоружање“, а САД су израђивале наоружање за своју војску у државним арсеналима који нису смели да примају поруџбине других држава. С друге стране, у САД са почетком Другог светског рата ниједна

---

²⁷ Исто, Шифровани телеграм посланика Фотића – Министру спољних послова, стр. пов. бр. 709 од 18. септембра 1939.

²⁸ Исто, Телеграм посланика Фотића – Министарству иностраних послова КЈ, стр. пов. бр. 769 од 4. октобра 1939.

²⁹ Исто, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, стр. пов. бр. 780 од 11. октобра 1939.

³⁰ Исто, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, стр. пов. бр. 951 од 28. новембра 1939.

фабрика није била оспособљена за израду оружја за потребе модерне војске, а и сама ратна индустрија се још није преоријентисала на рад за ратне потребе, већ је наставила да ради на мирнодопској основи.³¹ Услед тога америчке фабрике оружја нису биле у могућности да лиферију огромне количине наоружања, а и када су биле склопиле уговоре са европским државама о набавци оружја, они се нису могли одмах испунити, због чега су и поједине наруџбине убрзо отказиване.³² Овакве прилике у америчкој ратној индустрији, уз хронични недостатак финансијских средстава, довеле су Југославију у немогућност да набави оружје на америчком континенту. Томе нису могли да помогну, како посланик Фотић наводи у једном телеграму, ни велика предусретљивост и сарадња америчких органа у Стејт Департменту и Министарству војске.

Крајем 1939. године Штаб Ваздухопловства војске КЈ поручио је у САД 7 000 тона авионског бензина. За пријем бензина образована је комисија, у чијем саставу су били: пуковник Мирко Бурја, војни изасланик при КП у Вашингтону, инжењер-хемичар Николајевић и писар посланства Божићар Сарић.³³ Међутим, о овој поруџбини нема довољно података, па се не зна како се завршила.

Југославија је упоредо са деловањем преко званичних дипломатских канала покушала да издејствује кредите и наоружање и слањем специјалних делегата. Наиме, на изричит захтев кнеза Павла, крајем 1939. године у САД упућен је др Давид Албала. Он је требало да обезбеди подршку Америке не само за јачање положаја земље уједињењем са Бугарском, већ и да обезбеди зајам и веће количине наоружања. Мисија др Албале била је чак и за југословенског дипломатског представника К. Фотића у почетку обавијена тајновитишћу. Међутим, и она је, као и већина покушаја у том погледу, остала без успеха.³⁴

³¹ САД нису биле у рату, те је и нормално да су своју војну производњу наставиле на мирнодопској основи.

³² АЈ, 371-8-11, Телеграм посланика Фотића – Министру иностраних послова Цинцар-Марковићу, стр. пов. бр. 1018 од 26. децембра 1939.

³³ Исто, МИП обавештава посланство у Вашингтону о потреби да се састави стручна комисија за пријем бензина, 27. децембра 1939; Телеграм посланика Фотића – Басилу Русовићу, почасном конзулу у Њу Орлеансу, 18. јанура 1940. Комисија у наведеном саставу требало је да преузме бензин у Сан Розеу.

³⁴ О томе више у: АЈ, 371-5-8; Milan Koljanin, „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939-1942. godine“, *Zbornik 8, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd 2003, стр. 7-76.

Југославија је средином 1940. године успела да добије из Америке 1 000 камиона са 10% резервних делова, који су били поручени код фирме „Ценерал Моторс“.³⁵ Енглеско Министарство блокаде тражило је да брод са камионима иде из Америке директно у пристаниште (Солун). Такође, Енглези су дали дозволу за пренос ових камиона под овим условима: да они неће бити извезени из Југославије, да брод који их превози неће носити никакав други материјал и да ће пловити директно за Солун као одређено пристаниште, те да ће енглеске конзуларне власти контролисати утовар и истовар камиона.³⁶ Интересантно је напоменути да је пловидбена линија брода са камионима до Гибралтара била непозната, јер су капетани од енглеских конзула добили запечаћене инструкције. По доласку у Гибралтар капетане су чекале нове инструкције.³⁷

³⁵ АЈ, 371-8-11, Шифровани телеграм министра спољних послова Цинцар-Марковића – Краљевском посланству у Вашингтону, 2. јул 1940; Ј. Томашевић, *н. д.*, стр. 67. Према истраживањима Далибора Денде, Југославија је за набавку камиона добила, поред америчке, и понуде од европских фирми (белгијских, немачких и италијанских). Оне, међутим, због дугачких рокова испоруке, непотпуних понуда фирми (на пример, немачких које су нудиле камионе без гума) и високих цена нису могле бити прихваћене. У односу на њих, америчке фирме су нудиле повољне цене, комплетна возила и добар и издржљив материјал. Од америчких фирми најбољу понуду је дала фирма Ценерал Моторс која је понудила камионе (теретне аутомобиле) од три тоне марке Шевролет са бензинским мотором по цени од 1 465,40 \$, што је уз 10% резервних делова износило 1 611 940\$. Камиони су били су били комплетни, са каросеријом, кровом и покретним седиштима за превоз трупа. Рок испоруке био је 250 камиона недељно из Њујорка од дана поручбине. Плаћање је било у доларима у слободним девизама, путем неопозивог акредитива, код једне првокласне банке у Њујорку. Одлука о набавци је донета средином маја 1940, а потребне девизе и одобрење за увоз осигурала је југословенска Народна банка. Исплата набавке вршена је из Фонда Народне Одбране. Пошто је уговор о набавци брзо закључен, већ крајем септембра 1940. године возила су и испоручена. Прва серија од 496 камиона монтирана је у радионици аутомобилског пука Министарства војног и морнарице и била привремено до новембра 1940. године смештена и у павиљону број 3 Београдског сајмишта. Друга половина од 504 возила која је стигла крајем септембра послата је на монтажу делом у Аутомобилски пук Министарства војног и морнарице (184 возила) а делом у Војнотехнички завод у Крагујевац (320 возила). Према предлогу Главног генералштаба, камиони је требало да буду размештени у Руми, Шапцу, Славонском Броду, Крагујевцу, Ваљеву, Тузли, Бања Луци, Нишу, Краљеву, Сарајеву, Приштини (по 80 возила) и Ужичкој Пожеги (120). Возила је требало чувати искључиво за ратне потребе (Далибор Денда, *Моторизација југословенске војске 1918–1941*, (магистарски рад у рукопису), Филозофски факултет, Београд 2008, 62–63, 167–168).

³⁶ АЈ, 371–8-11, Шифровани телеграм посланика Суботића из Лондона – Краљевском посланству у Вашингтон и МИП-у КЈ у Београд, пов. бр. 1024 од 25. јуна 1940.

³⁷ Исто, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, 16. август 1940.

Претходно наведени случај и неки други показују да је за било какав транспорт из Америке, а не само ратног материјала, била потребна претходна дозвола британске власти, јер је спроводила блокаду саобраћајних комуникација. Сличан поступак спроведен је и приликом преноса ратног материјала југословенским теретним бродом „Босиљка“. Поводом тога, посланик Фотић се сећао: „Нисам имао тешкоће да добијем извозне дозволе по америчким прописима, чак ни за једанаест Линкових тренажера који су се тешко могли набавити, а још теже извести“. Када је брод требало да исплови, дозволе су повучене, али је интервенција заменика државног секретара Самнера Велса била делотворна и брод је испловио.³⁸ Брод је кренуо за Југославију 19. марта 1941. године. Поред ратног материјала, носио је и поруцбине за Двор.³⁹

После догађаја од 27. марта 1941. године, Југославија је, управо имајући њихов „кредит“ у званичним политичким круговима у Америци, поново покушала да добије наоружање из Америке. Заправо, на сам дан инвазије Краљевска влада је од САД затражила оружје. Министар иностраних послова Нинчић је списак затраженог оружја у САД доставио Краљевском посланству у Вашингтон и америчком војном изасланику у Београд.⁴⁰ До краја априла САД су одредиле малу количину оружја из постојећих резерви, „али тад је већ било прекасно“.⁴¹ То није имало значаја, јер је истог дана Немачка напала Југославију, а већ 17. априла 1941. године југословенска војска је капитулирала, док се америчко посланство 21. априла повукло из Београда у Будимпешту.⁴²

³⁸ К. Фотић, *н. д.*, стр. 44. Дозволе за полазак брода биле су повучене због неплаћених 12 000 долара за уље за одржавање железнице (АЈ, 371-9-12, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 133 од 15. марта 1941.

³⁹ АЈ, 371-9-12, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, пов. бр. 133 од 15. марта 1941. Међутим, због напада Немачке на Југославију брод није стигао у земљу већ се вратио у САД.

⁴⁰ АЈ, 371-9-12, Телеграм М. Нинчића – Краљевском посланству у Вашингтон, стр. пов. бр. 885 од 6. априла 1941. Списак је обухватао, поред наоружања: 100 тешких аеропланских бомбардера, 100 ловачких аероплана, 100 ловачких аероплана разарача, 50 извиђачких авиона сви са наоружањем, бомбама за педесет летења и резервним деловима, 240 противавионских топова по могућству моторизованих с четири хиљаде метака по топу, 600 противавионских топова од 47 mm од 400 метака по топу, 240 брдских топова, 100 тенкова од двадесет тона, три хиљаде аутомобила и петсто мотоцикала ..., опрему (одећу и обућу) за војску: милион и по шлемова, милион гас маски, и два милиона пари ципела, милион комплетних одела (шињел, блузе, чакшире, увијаче), два милиона гарнитура рубља ...), као и храну (два милиона килограма пиринча, 10 хиљада вагона брашна...).

⁴¹ Ј. Томашевић, *н. д.*, стр. 73.

⁴² Воја Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд 1998, стр. 18.

Између политичких притисака и подршке

Краљевина Југославија је, упоредо са тежњом да појача одбрамбене способности земље, настојала да своје златне резерве склони на безбеднију територију. Наиме, Југославија је у мају 1939. године, неколико месеци пред избијање Другог светског рата, пребацила знатан део својих златних резерви у Велику Британију. Пренос злата је узнемирио немачке политичке кругове, јер је то значило да је немачки утицај у Југославији ослабио, а антиосовински појачао. Према немачким обавештењима, пребацивање злата је била последица чешке кризе.⁴³ Међутим, убрзо су политичке прилике у Европи које су настале услед ширења рата, приморале Југославију да донесе одлуку о пребацивању злата из Енглеске у Америку. Преговоре о похрањивању југословенских златних резерви у САД водио је југословенски дипломатски представник у Америци посланик Фотић. Злато је стизало у појединачним пошлицама, а последња је стигла 12. јула 1940. године и оно је било депоновано у Federal Reserve Bank у Њујорку (Федерална банка за резерве). Посланик Фотић је надгледао приспеће и утврђивао тачно стање приспелих пошлица. Том приликом је прегледао и трезоре у којима је смештано југословенско злато. Злато је у банци било депоновано као „earmarked“ за рачун Народне банке Краљевине Југославије. О томе је К. Фотић оставио следећу забелешку: „...мени је то (провера садржине сандука и смештаја злата - прим. Н. М.) дало прилику да видим како изгледају ти фантастични трезори у којима је било око две милијарде долара злата које припада разним европским државама“. Фотић је гувернеру Народне банке Краљевине Југославије, скренуо пажњу и на дискусије које су се у „том тренутку“ појавиле у пословним круговима и у јавности по питању америчке политике куповине злата. Главно питање у тим дискусијама било је да ли је та куповина злата у интересу Америке или не. У „том тренутку“, средином 1940. године, Америка је поседовала двадесет милијарди долара злата, што је било 80% целокупног злата у свету (у то није урачунато злато које је „earmarked“ депоновано у Федералној банци за резерве). Посланик Фотић је, без обзира на дискусије које су се појавиле, истакао уверење да ће Америка наставити да купује злато које долази из Енглеске „јер тиме омогућава Енглеској да плаћа своје набавке и поруџбине у овој земљи“. Такође, он је веровао и да не постоји „непосредна опасност“ да ће америчка влада престати да купује злато или да ће ревидирати његову дотадашњу цену (35 долара за једну унцу).⁴⁴

---

⁴³ J. Hoptner, *н. д.*, стр. 172.

⁴⁴ АЈ, 371-6-9, Извештај посланика Фотића - Драгану Протићу, гувернеру Народне банке КЈ. Вредност југословенског злата депонованог у Америци, у Федералној банци за резерве у Њујорку износила је 47 милиона долара (J. Hoptner, *н. д.*, стр. 172).

Према Фотићевим информацијама у новембру 1940. године постојала је у званичној америчкој политици тенденција стављања општег ембарга на „злато и кредите свих европских држава у Америци, осим Енглеске“. То је значило да би за свако плаћање у САД била потребна претходна дозвола америчке владе. Тиме би се спречиле, истицао је југословенски посланик, извесне прикривене трансакције за рачун Немачке. На увођењу ембарга посебно је инсистирао министар морнарице Нокс (Frenk Knoks).⁴⁵ О тој намери америчке владе, која је почетком фебруара 1941. године била још конкретнија, министар иностраних послова КЈ Цинцар-Марковић је тражио од југословенског посланика подробнија обавештења.⁴⁶ Стављање ембарга на злато била је мера која је, према Фотићевим сазнањима, требало да буде одложена „до доношења законског предлога о помоћи Енглеској“. Фотић је сматрао, да ће после тога америчка влада највероватније донети читав низ мера у циљу потпуне контроле економских и финансијских односа Америке и европских држава. Те мере биле би допуна енглеском контролном систему, а једна од њих „била би стављање ембарга на готовину и кредите европских држава ради контроле њихових финансијских операција“.⁴⁷ Средином марта 1941. године дошло је до праве узбуне око југословенског злата депонованог у Америци. Она је била први наговештај да је југословенска политика неутралности почела да мења смер у правцу дефинитивног окретања Осовини. Заправо, са бугарским потписивањем Тројног пакта 1. марта 1941. године, Југославија се са свих страна нашла окружена земљама нацистичког блока.⁴⁸ Тада се нагло појачао притисак Немачке на Краљевину Југославију. Упоредо са њим текла је и дипломатска офанзива Америке, која је следила Велику Британију, у настојању да Југославија одоли притиску. Нешто раније, у јануару 1941. године, Југославију је у оквиру турнеје по источном Медитерану и Балкану посетио пуковник Донован (William Donovan), који је као лични изасланик председника Рузвелта (Franklin D. Roosevelt) требало да Југословенима покаже како је Америка уз њих и да ће свим земљама које се одупру Хитлеру пружити сваку помоћ изузев уласка у рат.⁴⁹ Он је

⁴⁵ AJ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, пов. бр. 560 од 20. новембра 1940.

⁴⁶ AJ, 371-6-9, Телеграм Цинцар-Марковића -- Краљевском посланству у Вашингтон, пов. бр. 46 од 9. фебруара 1941.

⁴⁷ AJ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића – МИП-у КЈ, пов. бр. 89 од 10. фебруара 1941.

⁴⁸ J. Hoptner, *н. д.*, стр. 219.

⁴⁹ К. Фотић, *н. д.*, стр. 35–37. Пуковник Донован је пре Београда посетио Анкару, Атину и Софију (В. Павловић, *н. д.*, стр. 10).

између 23. и 25. јануара 1941. године у Београду разговарао са свим важнијим личностима југословенског политичког живота и команданта свих родова југословенске војске, уверавајући их у неопходност сарадње и заједничког отпора са осталим балканским државама. Југословенски меродавни политички фактори су истицали да је стварање антинемачког балканског савеза готово немогуће, будући да је Бугарска непоуздан партнер, али да ће земља на сваки начин бранити своју независност и суверенитет. Војни врх је углавном исказивао приличан песимизам у погледу способности одбране. Нешто више оптимизма показивао је једино генерал Душан Симовић, који је био уверен да је могуће одупрети се нападу осигурањем комуникација са Солуном.⁵⁰ После мисије пуковника Донована, председник Рузвелт и државни секретар Кордел Хал (Cordell Hull) послали су 8. фебруара 1941. године поруку балканским државама да земље које нису спремне да се одупру агресији и не заслужују да буду независне, те да не могу рачунати на америчку подршку када се по завршетку рата буде мењала географска и политичка карта.⁵¹ Рузвелт је упутио 22. фебруара 1941. године нову поруку државама на Балкану, имајући пред очима Југославију, коју је нарочито желео да охрабри у отпору. Порука је била, преко америчког посланика у Београду Артур Брис-Лејна (Artuhur Bliss Lane), упућена кнезу Павлу.⁵² Артур Лејн је, у исто време, настојао да у разговорима са кнезом Павлом директније утиче на став Југославије.⁵³

У међувремену, немачка страна је после бугарског приступања Осовини позвала кнеза Павла, као најважнију југословенску личност, на разговоре у Берхтесгаден. Разговор је обављен 4. марта 1941. године. Циљ је био да се Југославија коначно привуче на страну Немачке. Тиме би Југославија, према Хитлеровом уверењу, обезбедила заштиту од Италије и Мусолинија.⁵⁴ Поводом овог разговора кнез Павле је сазвао за 6. март 1941. године састанак Крунског савета. На њему је донета одлука да се препоручи влади прихватање Пакта, али да се одлуке савета држе у тајности.⁵⁵

⁵⁰ В. Павловић, *н. д.*, стр. 9–12. Занимљиво је да је кнез Павле ради јачања спољнополитичког положаја земље већ крајем 1939. године намеравао да оживи стару идеју о уједињењу Југославије са Бугарске (О томе више у: Milan Koljanin, „Један покушај уједињења Југославије и Бугарске (1939–1940)“, *Istorija 20. veka* 1/2001, Beograd 2001, стр. 55–63).

⁵¹ К. Фотић, *н. д.*, стр. 38; В. Павловић, *н. д.*, стр. 13–14.

⁵² К. Фотић, *н. д.*, стр. 41–42. В. Павловић, *н. д.*, 15.

⁵³ J. Hoptner, *н. д.*, стр. 218.

⁵⁴ К. Фотић, *н. д.*, стр. 47–48; J. Hoptner, *н. д.*, стр. 221.

⁵⁵ J. Hoptner, *н. д.*, стр. 222–223.

Пошто је сазнао за пут кнеза Павла, посланик Фотић је, сматрајући својом дужношћу, упутио намеснику (3. марта) поруку у којој је истакао да ће југословенско приступање Осовини „несумњиво довести до распада Југославије“, што би Југославију „отуђило од Американаца југословенског порекла“ и угрозило „обнову Југославије после англосаксонске победе у рату“.⁵⁶

Половином марта 1941. године збио се догађај који је, према Фотићевим сећањима, Америци сасвим јасно указао „да југословенска влада озбиљно бави мишљу да ће можда морати да попусти пред Хитлером“. Југословенска влада је знала да ће њена средства у САД бити замрзнута уколико буде потписала Пакт, те је предузела кораке да злато и остале вредности пребаци у земље где оно неће бити подложно мерама које је примењивала америчка влада.⁵⁷ Наиме, према налогу Народне банке Федерална банка за резерве требало је да преда 22 милиона долара у злату, од чега је 11 милиона долара требало да достави бразилијској Народној банци, а других 11 милиона да остане као слободни долари. Посланика Фотића је о овом кораку југословенске владе обавестио помоћник министра Дан (Done). Он је преко Фотића упутио југословенској влади поруку америчке владе у којој се каже да САД немају намеру да замрзну кредите и да се југословенско злато „налази у пријатељским рукама и да ни у чему неће бити ометане оправдане трансакције,“ због чега моле да се налог за пренос повуче.⁵⁸

Одмах потом, посланик Фотић је доставио МИП у Београд поруку председника Рузвелта у којој се наводи да Рузвелт „има пуно поверење у југословенску владу и њену одлуку да брани независност земље, али да има утисак да југословенска влада нема поверења у пријатељство америчке владе“. Рузвелт је желео да избегне стављање ембарга на југословенске кредите, па је изразио молбу југословенској влади да повуче налог за трансфер 22 милиона долара.⁵⁹

Фотић се 18. марта 1941. године састао са државним подсекретаром Самнером Велсом, који га је обавестио да стари налог за пребацивање злата у Бразилију није повучен и да је стигао нов налог да се из југословенских златних резерви пренесе 15 милиона долара, „овог пута у Аргентину“. То је утицало да председник Рузвелт упути преко Велса и Фотића „још један лични апел Намеснику“. Порука коју

⁵⁶ К. Фотић, *н. д.*, стр. 49.

⁵⁷ *Исто*, стр. 50.

⁵⁸ АЈ, 371-6-9; Телеграм посланика Фотића пов. бр. 132 од 18. марта 1941; К. Фотић, *н. д.*, стр. 50.

⁵⁹ АЈ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића - МИП-у КЈ, пов. бр. 137 од 16. марта 1941.

је Фотић прибележио у мемоарима, гласила је: „Количина злата обухваћена овом трансакцијом сама по себи нема велики значај, али понашање југословенске владе, која изгледа не придаје особиту важност Председниковом интересовању за Југославију, представља разочарење. Председник гаји искрену наклоност према Југославији и жели да њена независност буде очувана. Али изгледа да је југословенска влада већ кренула путем који ће напослетку довести до капитулације. Ово мишљење потврђује и чињеница да је Федерална банка добила нов налог за трансфер злата у Аргентину“. Чак је Фотић, пошто је био „лично узнемирен“, предложио Велсу замрзавање југословенске имовине уколико налог не буде повучен. „Нагласио сам – сећао се он – да би та мера била у складу с интересима народа Југославије, јер би онемогућила да наше злато доспе у Хитлерове руке ако Југославија потпише Тројни пакт“.⁶⁰ Коначно, 19. марта 1941. године министар иностраних послова Цинцар-Марковић обавестио је посланика Фотића да је налог за пренос 15 милиона долара у Аргентину поништен. Повлачење налога у Стејт Департменту је, према Фотићевом обавештењу, изазвало „најбољи утисак“.⁶¹

После притиска са разних стране, с једне од Немачке и с друге од Енглеске и Америке, Југославија је коначно подлегла и 25. марта 1941. године у Бечу потписала Тројни пакт, чиме се сврстала на страну Осовине. Реакција званичне Америке, како преноси Фотић, садржана је у уздржаној изјави Самнера Велса представницима штампе „да је Америка чинила све да задржи Југославију од одлуке којом је изгубила своју независност и суверенитет“.⁶² Истовремено је влада САД, по уобичајеном поступку за потписнице Пакта, замрзнула југословенске кредите и остале вредности.⁶³ Сам Фотић је писао касније, да је као одлучан противник нове политике југословенске владе, изјавио државном подсекретару Велсу да ће да поднесе оставку, али да га је он „наговорио“ да оставку одложи док Пакт „не буде и званично потписан“.⁶⁴

Међутим, већ је 27. марта 1941. године дошло до масовних демонстрација народа који се успротивио југословенском везивању за Осовину. Америчка штампа је „на првом месту“, истиче Фотић, донела „вести о демонстрацијама целокупног српског народа, његовом једнодушном противљењу потписивању пакта са Немачком и

---

⁶⁰ К. Фотић, *н. д.*, стр. 50–51.

⁶¹ АЈ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 42 од 19. марта 1941; К. Фотић, *н. д.*, стр. 51.

⁶² АЈ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 151 од 25. марта 1941.

⁶³ Исто, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 152 од 27. марта 1941.

⁶⁴ К. Фотић, *н. д.*, стр. 57.

решеност да брани независност земље“.⁶⁵ Фотић је већ истог дана посетио Самнера Велса и замолио га да се повуче одлука о замрзавању југословенских кредита. Међутим, одлука је требало да буде повучена тек када америчка влада добије званичну изјаву о политици нове владе и уверење да ће она водити политику потпуне независности.⁶⁶ Неколико година касније, сећајући се одјека 27. марта 1941. године у Америци, Фотић каже да је вест у САД дочекана као „блесак муње који осветљава мрачан предео“. Заправо, била је то изјава „Њујорк тајмсу“ од 28. марта 1941. године. Фотић је посебно истакао да су „сви коментари у штампи и на радију хвалили дух Србије, који је у Првом светском рату изазвао дивљење целог света, а Србе као народ који је пружио пример како ваља бранити независност земље“.⁶⁷

У чланку о реаговању САД на пуч од 27. марта 1941. године Радоје Ненадовић износи исцрпне коментаре из којих се види да је јавност САД била „усхићена“ због државног удара и промене владе. Хенсон Болдвин је у чланку који је изашао у „Њујорк Тајмсу“ истакао да су Хрвати били мање одлучни у спремности да се супротставе Хитлеру него Срби. Новинар „Вашингтон Стар“ је у пучу видео „понижавајући удар“ за Хитлера. Уредница спољнополитичке рубрике „Чикаго дејли њуза“, Керол Бајднер је наглашавала да су главну улогу у побуни имали српски делови земље. Амерички листови су обратили пажњу и на Српску православну цркву и њеног поглавара Гаврила Дожића, који је обраћајући се народу стао уз нову владу и младог краља.

Истовремено се у америчкој штампи истицало да је Рузвелт обећао помоћ Југославији у њеним ратним потребама. Америчка штампа није пропустила да у догађајима од 27. марта види и утицај Америке. Чак су поједини листови тврдили да је Донованова посета у јануару 1941. године одиграла кључну улогу.⁶⁸

Дакле, сва званична и незванична јавност Америке је изразила безрезервну подршку новој влади и поздравила пут којим је заправо одбачен пакт и Југославија се окренула борби коју су већ водиле западне демократије.

⁶⁵ AJ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 149 од 27. марта 1941.

⁶⁶ AJ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића пов. бр. 152 од 27. марта 1941. Уз информације о реакцијама америчке владе и јавности, посланик Фотић је лично поздравио догађаје од 27. марта и упутио поздравни телеграм Слободану Јовановићу и Момчилу Нинчићу уверавајући их у „своју лојалну сарадњу“ (AJ, 371-6-9, Телеграм посланика Фотића - С. Јовановићу и М. Нинчићу од 27. марта 1941.

⁶⁷ К. Фотић, н. д, стр. 63-64.

⁶⁸ R. Nenadović, „Američka javnost i 27. mart 1941. godine u Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, 2/1987, Beograd 1987, стр. 53-75.

Европски сукоб 1939. године вратио је САД на политичку сцену Европе, а самим тим и повећао значај Сједињених Држава за Краљевину Југославију. Истовремено, порастао је и значај Југославије у склопу америчке политике на балканском простору, где Америка у првом тренутку није реаговала самостално, већ на сугестију Велике Британије. Временом ће самостална улога америчке дипломатије на Балкану расти, као и у целом свету.

Гледајући у историјској перспективи, занимљиво је приметити како је утицај САД на европска и светска збивања растао од краја Првог светског рата до краја 20. века. У међуратном раздобљу САД су својом изолационистичком политиком препустиле Европу Европљанима, односно главну улогу у европској политици су препустиле Француској и Великој Британији. Потом је Немачка избила међу силе које одређују европску политику. Временом је расла и улога Совјетског Савеза. Током Другог светског рата Француска је била потиснута, а убрзо и Британија (разуме се, Немачка је после 1945. године маргинализована). После Другог светског рата САД и СССР постају две главне светске силе, да би крајем 20. века, САД оствариле доминацију као највећа светска сила.

УДК 327(497.1:437)"1945/1948"(093.2)
355.02(497.1:437)"1945/1948"(093.2)

Мр Милан Совиљ, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ,
БЕОГРАД

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПОГЛЕДИ НА ЧЕХОСЛОВАЧКУ ВОЈСКУ ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Повезаност Југославије и Чехословачке после 1945. била је исказана и кроз војну сарадњу. Југословенски дипломатски представници и војни изасланици редовно су обавештавали надлежне институције у Београду о стању у чехословачкој војсци, њеним јединицама и официрском кадру. Под утицајем честог угледања на Совјетски Савез, у извештајима југословенских представника повремено су истицани негативан став и недовољан развој чехословачке војске. Уједно, то је и предмет анализе овог рада.

Као земље „народне демократије“ над којима је Совјетски Савез остварио одређени утицај, Југославија и Чехословачка су након 1945. јачале своје везе и успостављале добру сарадњу у свим областима. Основе створене у међуратном периоду послужиле су првих послератних година у обнови односа две земље. Југославија је поново отворила своја дипломатска представништва у Прагу и Братислави, док је Чехословачка то исто урадила у Београду, Загребу, Љубљани и Дарувару. Југословенско посланство у Прагу остало је у истој згради као и пре Другог светског рата, у близини Карловог моста (Mostecká 15). Од јуна 1945. го-

дине као посланик Демократске Федеративне Југославије у Прагу налазио се др Дарко Чернеј.¹ За разлику од посланства у Прагу, југословенски Генерални конзулат у Братислави почео је са радом тек на јесен 1945. када је на место генералног конзула био постављен инг. Иван Махуља.² Загреб и Љубљана били су седишта чехословачких генералних конзулата и у периоду између два светска рата,³ док је у Дарувару било отворено ново конзуларно представништво, пошто је у питању било место у НР Хрватској у коме је живео већи број Чеха.⁴ Београд је задржао ранији значај као седиште чехословачког посланства, на чијем челу је од јула 1945. био др Јозеф Корбел, бивши шеф Кабинета министра иностраних послова Чехословачке.⁵ Поред дипломатских представника, Југославија и Чехословачка су имале и своје војне изасланике. У оквиру војне мисије у Југославији маја 1945. налазио се чехословачки пуковник Франтишек Стоја, а у Прагу као војни аташе од септембра исте године пуковник Миладин Ивановић.⁶

Југословенски дипломатски представници и војни изасланици у Прагу и Братислави извештавали су Министарство иностраних послова и друге надлежне институције у Југославији о унутрашњем развоју Чехословачке и свим битним променама на њеној политичкој сцени. У прве три послератне године Чехословачка је имала вишепартијски систем, коалициону владу Народног фронта и већим делом сачувану привреду из Другог светског рата. Према званичној статистици из 1946. године у Чехословачкој је било око 12,3 милиона људи. У једном од југословенских извештаја из Чехословачке,⁷ истакнуто је да је поменути

¹ Дипломатски архив Министарства спољних послова (даље ДАМСП), фонд: Политичка архива (даље ПА), Чехословачка (даље: ЧСР), 1945, фасцикла (даље: ф.) 6, п. бр. 2087; ПА-ЧСР, 1945, ф. 6, п. бр. 2211.

² ДАМСП, ПА-ЧСР, 1946, ф. 17, п. бр. 175.

³ Генерални конзулат ЧСР у Загребу радио је од 1930. до 1939, а у Љубљани од 1920. до 1939. године.

Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky 1918–1938, díl třetí, O přežití a o život (1936–1938)*, Praha, 2003, str. 665–666.

⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, (dále: AMZV), fond: Teritoriální odbory- obyčejné 1945–1959, Jugoslávie, (dále: TO- oJ), karton (dále: k.) 1, číslo 77803/I- 1/45; Věc: Návrh na zřízení konzulárního zastoupení v Daruvaru.

⁵ ДАМСП, ПА- ЧСР, 1945, ф. 6, п. бр. 4804.

⁶ Архив Србије и Црне Горе (даље АСЦГ), фонд: Савез комуниста Југославије- Комисија за међународне односе и везе-Чехословачка (даље: број фонда 507), IX,22/III- 167, кутија (даље: к.) 13; ДАМСП, ПА- ЧСР, 1945, ф. 7, п. бр. 3940.

⁷ За извештај под називом „Чехословачка-оцена савезника у рату“ није познато ко га је написао и када тачно. Настао је после 1946. године и садржи информације о мобилизацијским могућностима у Чехословачкој, њеној војсци и распореду, као и о материјалним резервама Чехословачке у евентуалном рату.

број становника био већи за око 100 000 особа, јер је природни прираштај износио око 7%. У случају рата Чехословачка је могла да мобилише око 1 240 000 до 1 860 000 људи, односно око 35 до 53 дивизије величине 35 000 особа (15 000 у оперативном и 20 000 у територијално-позадинском делу и мобилној резерви). У ратној привреди Чехословачка би могла да ангажује, поред жена, око један милион војних обвезника, од чега би две трећине били распоређени у војну индустрију.⁸

Чехословачка војска је у мирнодопским приликама бројала око 150 000 људи. Према поменутом југословенском извештају, она је у војно-управном погледу била подељена на четири армијске области, док је врховни орган командовања копнених трупа било Министарство народне одбране са Генералштабом. Штабови четири армије-четири војне области били су подређени Министарству народне одбране. Ваздухопловство је било организовано као посебна оружана сила и такође непосредно потчињено Министарству народне одбране-Команди ваздухопловства. Прва армијска војна област обухватала је територију Северне Чешке са седиштем у Прагу и у тој области били су размештени први и други корпус. Први корпус у Литомрежицама имао је у свом саставу 1. дивизију (брза) у Прагу, и 12. пешадијску дивизију у Литомержицама,⁹ док су други корпус у Храдец Краловима чинили 13. дивизија (брза) у Младој Болеслави и 14. пешадијска дивизија у Храдец Краловима.¹⁰ На територији Прве армијске војне области било је дислоцирано и неколико корпусних јединица, које су биле непосредно потчињене штабу те области.¹¹ Друга армијска војна област налазила се у Јужној Чешкој, са цен-

⁸ Архив Јосипа Броза Тита (даље АЈБТ), фонд: Канцеларија Маршала Југославије-Спољнополитичка питања (даље КМЈ), I-3-6/181, Информације о одбрамбеним одборима за одбрану Чехословачке, мобилизацијским могућностима, чешкој армији, њеном распореду као и материјалним резервама Чехословачке у евентуалном рату (1947?).

⁹ Прву дивизију чинили су три пешадијска батаљона (5, 21, 28), 21. тенковска бригада-Праг, 51. артиљеријски пук-Ружине и 251. противтенковски артиљеријски пук-Праг, док је састав 12. пешадијске дивизије био следећи: други пешадијски пук-Дјечин, 9. пешадијски пук-Хомутов, 36. пешадијски пук-Усти над Лабом, трећи артиљеријски пук-Литомрежице, и 362. противтенковски дивизион-Литомрежице.

¹⁰ Тринаеста дивизија се састојала од три пешадијска батаљона (37, 42, 44), 13. тенковске бригаде-Миловице, батаљона аутоматичара и резервног тенковског батаљона, 50. артиљеријског пука-Колин и 263. противтенковског артиљеријског дивизиона-Ланцинг. Четринаесту дивизију чинили су 4. пешадијски пук-Храдец Кралове, 22. пешадијски пук-Јичин, 30. пешадијски пук-Либерец, четврти артиљеријски пук-Јосефов, и 264. противтенковски артиљеријски дивизион-Костелец.

¹¹ АЈБТ, фонд: КМЈ, I-3-6/181.

тром у Табору и на тој територији били су трећи корпус у Плзњу и четврти корпус у Чешким Буђејовицама. Слично корпусима Прве армијске војне области, и трећи и четврти корпус чиниле су дивизије-трећи корпус: 11. и 16. пешадијска дивизија,¹² а четврти корпус: 5. пешадијска и 15. дивизија (брза).¹³ На моравско-шлеској територији била је Трећа армијска војна област са седиштем штаба у Брну. Њена два корпуса такође су представљале четири дивизије. Пети корпус у Брну чинили су 3. дивизија (брза) у Кромњержижу и 6. пешадијска дивизија у Брну,¹⁴ док је шести корпус био у Оломоуцу и састављен од 7. пешадијске и 8. дивизије (брза).¹⁵ Четврта армијска војна област обухватала је територију Словачке и имала је свој центар у Братислави. У оквиру ове области били су дислоцирани седми и осми корпус, односно њихове дивизије. Седми корпус у Тренчину чинили су девета пешадијска и четврта дивизија (брза),¹⁶

¹² У састав 11. дивизије у Плзњу улазили су: 16. пешадијски пук, Стрибро, 18. пешадијски пук, Плзењ, 35. пешадијски пук, Клатови, 1. артиљеријски пук, Плзењ, и 201. противтенковски артиљеријски дивизион, Домажлице. Сличан број пукова био је и у оквиру 16. у Карловим Варима: 15. пешадијски пук-Пафкно, 19. пешадијски пук-Кадањ, 33. пешадијски пук-Хеб, 8. артиљеријски пук-Ракицани и 266. противтенковски артиљеријски дивизион-Клаштер Тепла.

¹³ Пета пешадијска дивизија у Чешким Буђејовицама састојала се од: 1. пешадијског пука-Чешке Буђејовице, 11. пешадијског пука-Писек, 29. пешадијског пука-Јандрихов-Родец, 5. артиљеријског пука, Чешке Буђејовице, 255. противтенковског артиљеријског дивизиона-Четири Двора (код Чешких Буђејовица), док су 15. дивизију у Колину чинили: три мото-пешадијска батаљона (38, 46, 48), 12. тенковска бригада-Чешки Крумлов, 37. артиљеријски пук-Свјетла над Сазавом и 265. противтенковски артиљеријски дивизион-Часлав.

¹⁴ Трећа дивизија (брза): три мото-пешадијска батаљона (3, 10, 27), 22. тенковска бригада, Ходоњин, 53. артиљеријски пук-Бренец и 253. противтенковски артиљеријски дивизион-Холешов. Шесту пешадијску дивизију чинили су: 6. пешадијски пук-Брно, 24. пешадијски пук-Знојмо, 3. пешадијски пук-Јихлава, 6. артиљеријски пук-Тополчани и 256. противтенковски артиљеријски дивизион-Похоржелице.

¹⁵ Састав 7. пешадијске дивизије у Оломоуцу био је: 8. пешадијски пук-Фридек, 13. пешадијски пук-Шумперц, 34. пешадијски пук-Брунтол, 6. артиљеријски пук-Оломоуц и 257. противтенковски артиљеријски дивизион-Забрзец, док су 8. дивизију у Новом Јучину представљале: три мото-пешадијска батаљона (40, 43, 47), 13. тенковска бригада-Оломоуц, 58. артиљеријски пук-Влашке Мрежици, 258. противтенковски артиљеријски дивизион-Пршеров.

¹⁶ И поред тога што се 9. пешадијска дивизија, са центром у Нитри, налазила у оквиру седмог корпуса, сви њени пукови били су размештени на територији Треће војне области у Моравској и Шлеској: 23. пешадијски пук-Знојмо, 17. пешадијски пук-Јихлава, 7. пешадијски пук-Брно, 9. артиљеријски пук-Брно и 259. противтенковски артиљеријски дивизион-Похоржелице. Четврту дивизију (брзу) у Жилини чинили су: три пешадијска батаљона (39, 41, 45), 14. тенковска бригада-Турчански Свети Мартин, 59. артиљеријски пук-Турчански Свети Мартин и 254. противтенковски артиљеријски дивизион-Жилина.

док је осми корпус у Бањској Бистрици био састављен од 2. и 10. пешадијске дивизије.¹⁷ Као што је био случај са Првом армијском војном области, и на територији преостале три, налазиле су се ванкорпусне јединице, које су биле потчињене штабовима армијских војних области.¹⁸ Такође, у саставу чехословачке војске налазиле су се самосталне јединице, под директном командом Министарства народне одбране: први тенковски корпус у Моравској Тршебови и артиљеријска дивизија у Прагу.¹⁹ Чехословачко ваздухопловство било је оформљено у оквиру четири ваздухопловна корпуса као оперативно тело, директно потчињено Министарству народне одбране-Команди ваздухопловства. Ваздухопловни корпуси имали су у свом саставу по две ваздухопловне дивизије, затим пукове и на крају ескадриле. Седишта ваздухопловних корпуса била су у Прагу, Чешким Буђејовицама, Брну и Братислави.²⁰

Чехословачка је имала своје војне школе за све родове војске. Најзначајније међу њима биле су Висока војна школа у Прагу и Војна академија у Храницама. За резервне официре постојале су посебне војне школе.²¹ Официрски кадар у Чехословачкој био је практично подељен између Истока и Запада, односно оних људи који су били наклоњенији Совјетском Савезу и официра окренутих западним земљама. После конференције у Минхену септембра 1938. у Чехословачкој је остало око 80% официра. Они су једним делом, око 30%, били неактивни у ратним годинама, 30% је сарађивало са покретом отпора, а 20% је било у јединицама. Око 30% официра је прошло кроз концентрационе логоре.²² У току Другог светског рата у окупираној Чехословачкој није било сукоба између разних крила покрета отпо-

¹⁷ Друга пешадијска дивизија у Зволему: 12 пешадијски пук-Левице, 26. пешадијски пук-Јелшава, 25. пешадијски пук-Звољем, 2. артиљеријски пук-Брезно над Храмом и 252. противтенковски артиљеријски дивизион-Бањска Бистрица, док је састав 10. пешадијске дивизије у Кошицама био следећи: 32. пешадијски пук-Кошице, 20. пешадијски пук-Прешов, 14. пешадијски пук-Левоча, 10. артиљеријски пук-Кошице и 260. противтенковски артиљеријски пук-Кошице.

¹⁸ Ту су спадале разне артиљеријске, противтенковске, минобацачке, инжињерске и коњичке бригаде.

¹⁹ Први тенковски корпус чиниле су три тенковске бригаде (Високо Мито, Свитова и Пардубице), као и батаљон тешких тенкова (Високо Мито), док су артиљеријску дивизију представљале артиљеријске бригаде у Оломоуцу (21. и 22.) и Прагу (23.), затим 52. артиљеријски пук у Јихлави, 182. и 207. артиљеријски дивизион у Храдец Краловима, односно у Дачицама, железничка бригада, пети пук за везу и друге мање јединице.

²⁰ АЈБТ, фонд: КМЈ, I- 3- 6/ 181.

²¹ Исто.

²² Исто.

ра, који је био двојаког порекла, потичући од демократских струја и комуниста. Обе групације су очекивале ослобођење уз помоћ неке друге силе, са Запада или са Истока. Након 1941. године комунисти су активније иступали и тежили стварању широког националног фронта у борби против немачке војске. Њихови погледи били су усмерени ка Совјетском Савезу и једном делом чехословачкој емиграцији која је своје уточиште нашла у Москви. Насупрот комунистима, демократске групације биле су окренуте помоћи са Запада, где је деловала чехословачка емиграција и избегличка влада на челу са Едвардом Бенешом.²³ У Лондону је остварена и одређена сарадња избегличких влада Чехословачке и Југославије.²⁴ Према већ истакнутом југословенском извештају, напоменуто је да су официри корпуса формираног у Совјетском Савезу били „поуздани део армије“, који се «већим делом налазе на одговорним положајима у армији», док су официри јединица формираних у Енглеској²⁵ имали „све особине хрђавих официра, наклоњени су корупцији и саботажи и саботирају мере за остварење армије по угледу на совјетску“.²⁶ Разлике у официрском кадру огледале су се и међу оним људима који су се у току рата борили за слободу на територији своје земље и оних официра који су деловали у иностранству.²⁷ Све веће јачање Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ) првих послератних година одразило се и на војску. Од 68 кључних позиција у војсци, скоро једну трећину у својим рукама су држали генерали одани КПЧ-у. У Министарству народне одбране и Генералштабу, 12 од 35 људи су били комунисти, двојица од четворице обласних заповедника, тројица од десеторице војних корпусних команданата и четворица од 19 дивизијских команданата. Међу образованим официри био је велики број комуниста.²⁸ Ути-

---

²³ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 289–290.

²⁴ Чехословачка и југословенска избегличка влада имале су неколико заједничких несређених питања, нарочито у погледу реакција на совјетско подстицање настанка једног свесловенског покрета, формирање федерација и конфедерација како на Балкану тако и у Средњој Европи. Важна питања за обе владе односила су се и на унутрашње уређење, националне мањине и изглед граница Чехословачке и Југославије после окончања рата.

Бранко Петрановић, „Односи југословенске и чехословачке владе у емиграцији 1941–1945. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1990, Београд, стр. 55–61.

²⁵ У питању су биле тенковске и ваздухопловне јединице.

²⁶ АЈБТ, фонд: КМЈ, I- 3-6/181.

²⁷ Josef Korbel, *Twentieth-Century Czechoslovakia: the meanings of its history (1918–1968)*, New York, 1977, p. 221.

²⁸ Исто, стр. 227.

цај комунистичке партије у војсци показао се и приликом избора за Уставотворну скупштину маја 1946. године када је за КПЧ гласало 70% појединих гарнизона.²⁹

*

Југославија се угледала на Совјетски Савез, његово уређење и руководство, па и у војску. На школовање у Совјетски Савез одлазио је већи број војних кадрова из Југославије. Све се мерило односом према Совјетском Савезу, Свесавезној комунистичкој партији-бољшевика (СКП-б) и самом Стаљину. Такав став следили су и југословенски дипломатски представници у Чехословачкој, посматрајући СССР као пример и узор који треба следити. То може да послужи и као објашњење за строге југословенске оцене чехословачке војске. Један од најбољих примера пружа извештај Миладина Поповића³⁰ из Прага, написан 1946. године: „Војска им је слаба. А шта се може друго и очекивати од војске једне капиталистичке земље која није ратовала? Војска је формирана после ослобођења. За основ је послужило оно мало војске, која

²⁹ Према резултатима избора 26. маја 1946, највећи број гласова и мандата у Уставотворној скупштини добили су Комунистичка партија (збирно у Чешкој и Словачкој) – 114, затим Народно-социјалистичка – 55, Народна (Лидова) – 46 и Демократска партија Словачке – 43 мандата. И поред највећег броја мандата, Комунистичка партија није имала неопходну већину за самосталну владу.

ДАМСП, ПА-ЧСР, 1946, ф. 16 п. бр. 6406.

³⁰ У Архиву Србије и Црне Горе, фонд Савеза комуниста Југославије- Комисија за међународне односе и везе- Чехословачка (број фонда 507), IX, 22/II, кутија 8, постоје извештаји извесног Миладина, представника једне југословенске делегације у Прагу. Сачувани су извештаји из октобра 1945. и августа 1946. године, упућени Александру Ранковићу. Треба напоменути да се писац извештаја потписао само именом- Миладин, а да је презиме- Поповић, на корицама архивских докумената написано у загради. Александар Ранковић је имао блиског пријатељ Миладина Поповића, који је био члан КПЈ од 1932. а у току Другог светског рата налазио се у Албанији, где је радио на стварању КП Албаније. Миладин Поповић је на јесен 1944. године постао секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Писац извештаја из Прага највероватније није био Миладин Поповић, истакнути функционер КПЈ, јер је погинуо 1945. године на Косову, док су извештаји из Прага писани на јесен 1945. и лето 1946. године. У Прагу је од септембра 1945. боравио као војни изасланик ФНРЈ пуковник Миладин Ивановић. Није искључена могућност да је управо он писац извештаја, али је то немогуће потврдити. С обзиром на то, да је у извештајима, истакнуто име писца- Миладин и презиме у загради- Поповић, у тексту је исто тако преузето наведено име и презиме.

АСЦГ, 507, IX,22/II-2, к. 8; 507, IX,22/II-4, к. 8; 507, IX,22/III-167, к. 13, ДАМСП, ПА-ЧСР, 1945, ф. 7, п. бр. 3940. Видети: *Мала енциклопедија Просвета*, I–III, Београд, 1978, стр. II/878, (одредница под именом Миладин Поповић).

је дошла из СССР а која је тамо била формирана у току рата. Такође, и нешто мало некаквих партизана. Остало је све, а то је скоро све мобилисано после рата“.³¹ У погледу размештаја чехословачке војске (16 дивизија сврстане у осам корпуса и дислоциране у оквиру четири корпусне области у Чешкој, Моравској и Словачкој), извештај Миладина (Поповића) подударао се са већ представљеним југословенским извештајем „Чехословачка- оцена савезника у рату“.

Према речима Миладина (Поповића) утицај комунистичке партије у војсци није био велики. У појединим штабовима био је мањи број совјетских инструктора, док у самој војсци није било комесара, већ један број просветних официра, који су се старали о просветно-културном раду међу војницима. Одређене несугласице у војсци биле су нарочито присутне код официра- симпатизера Истока, с једне, и симпатизера Запада с друге стране. Совјетски Савез и његову политику подржавали су они официри, који су у тој земљи провели највећи део рата, затим официри који су били у партизанима и један мањи број људи који је био у логорима. Миладин (Поповић) нарочито је истакао да је за Чехословачку и њену војску сигурнији ослонац био Совјетски Савез, и иако је један број официра, који је био у Енглеској у току рата или у земљи у време окупације, сматрао да оријентација чехословачке војске треба да буде ка Западу. Једна од карактеристика чехословачког официрског кадра, по Миладину (Поповићу) огледала се у корумпираности, похлепи ка јелу, пићу и дувану. Позитиван став Миладин (Поповић) исказао је о министру Народне одбране дивизијском генералу Лудвику Свободи и начелнику Генералштаба генералу Боцеку, због њихових симпатија према СССР- у и боравка у тој држави у току рата. Међутим, то су били људи који политички још увек нису били „одређени“ и „изграђени“. Генерала Свободу је Миладин (Поповић) означио и као „војничину“ и „стручњака“, али у исто време и као „политички врло глупог“, који се „навија према ветру“ и за кога је вођа Комунистичке партије Чехословачке Клемент Готвалд истакао да „мора да му поправља главу“.³² Миладин (Поповић) истакао је и проблем малобројности чехословачке војске, наводећи да је било пукова са свега 200 војника. Према ономе што је југословенски дипломатски представник видео у Чехословачкој, војска је била „уопште у развоју тј. повоју“.³³

³¹ АСЦГ, 507, IX, 22/II-4, к. 8. Извештај из Прага Миладина (Поповића), (август) 1946.

Део извештаја Миладина Поповића из Прага објављен је у Мирослав Перишић, „Послератни Праг-слика за поређење. Чехословачка средина и југословенски студенти – стипендисти од 1945. године до објављивања Резолуције ИБ“, *Токови историје*, 1-2/2006, Београд, 2006, стр. 82-112.

³² АСЦГ, 507, IX, 22/II-4, к. 8.

³³ Исто.

Углед југословенске армије и Комунистичке партије Југославије (КПЈ) временом је постајао све већи у очима других војски и комунистичких партија држава „народних демократија“. У Чехословачкој је постојало одређено дивљење према Југославији и њеној „храброј југословенској армији“, према маршалу Титу и његовом „историјском раду на остварењу братске сарадње свих словенских народа“.³⁴ Јосип Броз Тито је у Чехословачкој посматран као јунак, борац против нацизма и предводник велике војске.³⁵ То се показало и приликом посете југословенског маршала Чехословачкој марта 1946. године.³⁶ У току посете било је планирано да се Јосип Броз Тито састане са најистакнутијим представницима Чехословачке и да појединим пријемима присуствују и висока војна лица, као и да се одликују заслужни чехословачки држављани и генерали. Министарство народне одбране и Министарство унутрашњих послова Чехословачке упутили су писма 18. односно 21. марта 1946. војном аташеу југословенског посланства у Прагу, Новоселу, са списковима особа за одликовање. У питању је било више од 80 чехословачких држављана, од којих је било десет генерала, већи број војних лица (петоро је требало одликовати постхумно), затим ратни војни инвалиди, али и посланици и државници.³⁷ Другог дана посете, 22. марта 1946. маршал Тито присуствовао је дефилеу трупа на Масариковом стадиону у Прагу. Уочи дефилеа, генерал Слобода одликовао је 36 југословенских бораца за њихову храброст у част ослобођења Југославије и Чехословачке.³⁸ Истог дана, председник Чехословачке, др Едвард Бенеш одликовао је Јосипа Броза Тита највишим чехословачким ордењем: Белим лавом, Ратним крстом и Звездом за победу.³⁹ Најављену предају одликовања чехословачким војним лицима, маршал Тито је извршио 23. марта 1946. Четвородневна Титова посета Прагу и Братислави имала је велики значај за чвршће повезивање Југославије и Чехословачке, али је показала још један од облика подела у чехословачкој војсци. Официри словачке нацио-

³⁴ АСЦГ, 507, IX, 22/I-3, к. 1; 507, IX, 22/III-167, к. 13.

³⁵ Karel Kaplan, *Československo v poválečné Evropě*, Praha, 2004, str. 227.

³⁶ Видети: Милан Сивиљ, „Посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој марта 1946. године“, *Токови историје*, 1–2/2007, Београд, 2007, стр. 133–153.

³⁷ АЈБТ, фонд: КМЈ, I-1/6, Писма Министарства народне одбране Чехословачке војном аташеу југословенског посланства (Праг, 18. и 21. март 1946.); Писмо Министарства унутрашњих послова Чехословачке са пописима личности које маршал Југославије треба да одликује за време посете Чехословачкој (Праг, 21. март 1946).

³⁸ *Slovanský přehled, Časopis pro poznávání politického, sociálního a kulturního života slovanských národů a statů*, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 200.

³⁹ Исто, стр. 200–201.

налности били су незадовољни што је одликовано свега пет Словака, а велики број Чеха војних лица и припадника народне безбедности. У својој жалби упућеној југословенском генералном конзулу у Братислави, словачки официри су истакли: „Осећа се међу словачким официрима члановима војске и НБ нека врста запостављености и са неке стране се чак сматра као намерно дело Чеха, који су дали предлог за одликовања“.⁴⁰ Питање односа чешког и словачког народа у послератној Чехословачкој и даље је било без федералне организације.⁴¹

Поред највиших државника Југославије, Чехословачку су посећивале и војне делегације. Марта 1947. године у Прагу су боравили представници југословенске војске, на челу са генерал-мајором Павлом Јакшићем, како би водили поверљиве разговоре у вези испоруке чехословачког материјала за Министарство народне одбране ФНРЈ.⁴² Југословенску делегацију примили су 13. марта 1947. заступник Министарства народне одбране ЧСР генерал Касалицки и представници чехословачке индустрије. Југославији је била неопходна опрема у фабрикама за производњу пешадијског оружја, муниције за пешадију и артиљерију. Због тога су тим преговорима присуствовали и заступници чехословачких фабрика: Шкодини Заводи, Фабрике оружја и муниције у Брну и Страконицама.⁴³ По мишљењу начелника Генералштаба, генерала Бочека, предлози југословенске делегације нису били јасно формулисани, тако да је преговоре требало наставити и у наредном периоду.⁴⁴

Исте године, када су трајали преговори око испоруке опреме за југословенске фабрике, у Чехословачкој је боравио и генерал Коча Поповић, начелник Генералштаба ЈНА. Након повратка у Бео-

⁴⁰ АЈБТ, фонд: КМЈ, I-1/6, Писмо Министарства иностраних послова-Министарству народне одбране/ Београд, 3. октобар 1946.

⁴¹ Још у току Другог светског рата Едвард Бенеш је поздрављао Југословене и њихову борбу, али се прибојавао идеја које је са собом носила југословенска концепција федерације и њеног утицаја на унутрашње уређење послератне Чехословачке.

Бранко Петрановић-Сава Даутовић, *Југославија, Велике силе и балканске земље 1945–1948, (Искусство «народне демократије» као партијске државе)*, Београд, 1994, стр. 12.

⁴² Уз генерал-мајора Павла Јакшића, југословенску делегацију чинили су: генерал-мајор Миладин Ивановић, пуковник Никола Величковић, потпуковник Миодраг Крстић, мајор Душан Војновић, мајор Ненад Радошевић, мајор Михајло Кокољевић и инжењери Рудолф Степановић, Милан Буља и Светомир Миловановић.

⁴³ AMZV, fond: Generalni sekretariat 1945–1954, (dále: GS), k. 156, číslo 63006/A, Věc: Delegation jugoslávské armády v Praze-O podepsání smlouvy.

⁴⁴ Исто.

град, новембра 1947, Коча Поповић је у разговору са чехословачким амбасадором Јозефом Корбелом истакао забринутост због ниског морала војске у Чехословачкој и њеног ангажовања у тренуцима кризе. Разматрајући међународну ситуацију, Коча Поповић је изразио убеђење да је рат између Истока и Запада неизбежан и да је Чехословачка неодлучна у својој оријентацији: „Наслућујем да су ваше политичке прилике несрећне. Велики број партија узима учешћа у политичком животу. У међународној политици, ви нисте одлучили да ли ћете ићи са Западом или са нама, и у вашој штампи не постоји кампања мржње према западном империјализму, са чиме би сте систематски упознали народ на неизбежност рата...“.⁴⁵ Образовни људи у Чехословачкој, одани идејама комунизма, такође су истицали да је ситуација у војсци „замршена и осетљива“ и да у наступајућем периоду великих промена у политичком животу Чехословачке, КПЧ не може у потпуности да се ослони на улогу војске.⁴⁶

*

Дешавања из фебруара 1948. године у Чехословачкој показала су снажљивост и снагу комунистичке партије, али и њену тежњу и спремност ка освајању власти. Од завршетка Другог светског рата, КПЧ је све више јачала и повећањем броја чланова, продирала у све друштвене структуре.⁴⁷ До јануара 1948. године партија је имала чак 1,3 милиона чланова, више него све друге странке заједно.⁴⁸ Несугласице и непремостив јаз између Комунистичке партије Чехословачке и грађанских странака, доприносили су да влада све теже функционише. Криза је продубљена 20. фебруара 1948, подношењем оставки два наест министара из Народно-социјалистичке, Лидове и Демократске

⁴⁵ Josef Korběl, *n. d.*, str. 228.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Комунистичка партија Чехословачке је два месеца после ослобођења земље имала 475 000, на јесен 1945. године – 712 000, а марта 1946. један милион чланова. Након избора за Уставотворну скупштину маја 1946. чешким и словачким комунистима припало је 114 мандата, од укупно 300. До фебруара 1948. чехословачка влада-влада Народног фронта је била коалициона, састављена од странака леве оријентације: чешких и словачких комуниста, као и Социјал-демократске партије, и странака десне оријентације: Народно-социјалистичке, Лидове (Народне) странке и Демократске партије Словачке. На месту председника Владе од лета 1946. био је вођа КПЧ Клемент Готвалд, док су остали комунистички министри држали у својим рукама најзначајнија министарства.

ДАМСП, ПА-ЧСР, 1946, ф. 16, п. бр. 6406; ПА-ЧСР, 1946, ф. 16, п. бр. 7869; Josef Korběl, *n. d.*, str. 223.

⁴⁸ Josef Korběl, *n. d.*, str. 223–225.

партије Словачке. У току неколико дана кризе владе, Комунистичка партија Чехословачке је показала своју јачину и покренула велики број радника и чланова синдиката, организовала митинге подршке председнику КПЧ Клементу Готвалду и извршила притисак на председника Републике Едварда Бенеша да прихвати оставке 12 министара.⁴⁹ Криза владе решена је 25. фебруара 1948. на начин какав су прижељкивали водећи људи КПЧ. Едвард Бенеш је прихватио оставке министара из грађанских странака и мандат за састав нове владе поново поверио Клементу Готвалду, тако да је комунистичка партија постала најутицајнија странка у држави.⁵⁰ Југословенски амбасадор у Прагу, др Дарко Чернеј, извештавао је Министарство иностраних послова у Београду о кризи владе и њеном расплету, истичући да је „искључена могућност да би војска узела учешће у евентуалном конфликту на страни реакције“. Поред министра народне одбране, генерала Слободе, комунистичка партија је рачунала и на подршку преко 38 генерала и великог броја војника. Ипак, немешање војске, по мишљењу амбасадора Чернеја, могле су да прекрше поједине јединице, које би се „ангажовале за реакцију“.⁵¹ Ипак, до тога није дошло, јер је према изјави генерала Слободе на немешање војске утицао и један догађај из јануара 1948, када је на главном тргу у Плзењу протествовало око 200 до 300 војника, тражећи скраћење кадровског рока и укидање радне обавезе за војску. Према речима амбасадора Чернеја, у позадини демонстрација у Плзењу били су локални фактори Народно-социјалистичке и Лидове странке. С обзиром на то да су се слични протести војника очекивали и у другим местима, као што се „наслућивало да су демонстрације у вези са иностраним и то америчким агентима“, генерал Слобода је предложио влади да се енергично реагује против демонстрација у војсци. Пред окружним војним судом у Плзењу одржан је 13. фебруара процес против једног официра и пет подофицира. Због војничке побуне сви су били осуђени на казне од два до три месеца затвора и на деградацију, што је утицало и на неангажовање јединица у време кризе владе на страни грађанских странака. Амбасадор Чернеј је такође истакао и понашање самог генерала Слободе у току неколико кризних дана. Према уверавањима добро информисаних руководиоца комунистичке партије, генерал Слобода је „од самог почетка заузимао став сасвим у складу са ставом комунистичке партије“.⁵²

---

⁴⁹ АЈБТ, фонд: КМЈ, I-3-6/186, Месечни извештај за фебруар 1948. (Праг, 3. март 1948); ДАМСП, ПА-ЧСР, 1948, ф. 30, п. бр. 47364; Josef Korbel, *n. d.*, str. 247.

⁵⁰ АЈБТ, фонд: КМЈ, I-3-6/186, Месечни извештај за фебруар 1948 (Праг, 3. март 1948).

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

Последице фебруарских промена показале су се врло брзо. Комунистичка партија је све више јачала а њен утицај у чехословачком друштву постајао је све присутнији. Након формирања нове владе крајем фебруара 1948. спроводило се „чишћење“, настајале су листе „неповерљивих лица и познатих реакционара“, „непожељне особе“ су слате у пензију, на одсуства и једним делом „у јасним случајевима“ отпуштане.⁵³ Према депеши југословенске амбасаде у Прагу и у Служби народне безбедности предвиђало се „избацивање осам официра“, међу којима је био и пуковник Мичулка.⁵⁴ Утицај КПЧ повећао се и у чехословачкој војсци, док је војна сарадња Југославије и Чехословачке, као и сваки други облик повезивања две земље наилазио на препреке од лета 1948. са доношењем Резолуције Информбироа.

---

⁵³ Исто.

⁵⁴ АСЦГ, 507, IX, 22/II-18, к. 8; Деша о политичкој ситуацији у Чехословачкој (25. фебруара 1948).

Summary

Slavica Ratković-Kostić, PhD

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH
BELGRADE

**THE IMPACT OF THE SERBIAN ARMED FORCES'
EUROPEANIZATION ON THE PROCESSES OF
MODERNIZATION IN THE STATE AND SOCIETY
AT THE END OF THE 19 CENTURY
(SUPPLEMENT TO SOCIAL HISTORY STUDY)**

During the final two decades of the 19th century and the first decade of the 20th century, the Kingdom of Serbia tried to modernize and Europeanize the Serbian Army in order to organize it in a modern way. As changes in society influenced the Army, changes in the military sector also influenced Serbian society. The role of the Army in the general social modernization and Europeanization of Serbian society is indisputable, though the military aspect was not always apparent. It was partly visible and partly hidden, due to the nature of this institution. In order to carry out modernization, it was necessary to develop military industry, as well as to develop branches of the economy that were useful to the military, to organize transportation (railways, public transport, telegraph and telephone lines) and to improve the general cultural and health levels of the country. Development of industrial production began in the interest of society and domestic trade. New communications were established and the old ones revived, especially those of strategic importance. Officers were the elite of the society and made the improvements possible. They were well educated in their specific fields, but also in general. They were among the most educated Serbs at the time and initiated many activities. They spread European culture among the people.

Alexey Timofeev M.A.

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA , BELGRADE

PREPARATIONS OF THE SOVIET MILITARY AND SECURITY INSTITUTIONS FOR THE PARTISAN WARFARE BEFORE THE WORLD WAR II

Before the Second World War European states have launched different preparations for the unconventional warfare and particularly guerilla warfare. Partisan warfare has attained a special attention in the USSR. Russia has its own deeply rooted history of organized guerilla warfare since Peter I. Widely spread and military organized partisan operations took place during the war against Napoleon in 1812–1813 (Davydow, Seslavin, Figner etc). Theoretical approaches to the partisan warfare based by D.Davydow were developed by the later generations of imperial Russian officers.

After the October revolution of 1917 Bolsheviks immediately launched a partisan war in Russia. They had got an assistance of several General Staff officers specialized in guerilla warfare: general V.E.Borisow, general V.N.Klembovsky, Colonel P.P.Karatygin etc. Soviet military leader M.Frunze stressed the role of partisan warfare in the struggle of poorly armed but ideologically motivated masses against foreign invaders or "domestic exploitators". The theory of small war was analyzed in the monographic studies of P.P.Karatygin and M.A.Drobov. During 1924–1936 special military schools and courses prepared a big number of partisan instructors for the domestic use in case of foreign intervention and to "set ablaze" Europe and Asia. After the strengthening of Stalin's authoritarian regime military and state security schools for partisan preparations were closed. Military opposition in Red army looked dangerous for Stalin till the net of specially trained and totally anonymous subversive and guerrilla experts supported it. Last pre-war full-scale action of soviet partisan experts took place in Spain in 1936–1938.

Only after the fall of the USSR soviet partisan military preparations lost the "top secret" status. The beginning of this process was based on the interviews and articles of I.Starinov (1900–2000) – one of the founders of "specnaz" and soviet subversive schools' trainer from the Civil war till late years of USSR.

Captain Miljan Milkić

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

ESTABLISHMENT AND ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV MILITARY ADMINISTRATION IN THE FREE TERRITORY OF TRIESTE 1947–1954

The Free Territory of Trieste was formed after the Paris Peace Agreement and it was an independent state under the protectorate of the UN Security Council. However, the Free Territory of Trieste was divided into territories under the supervision of the Anglo-American military administration (Zone A) and the Yugoslav military administration (Zone B). The Yugoslav military administration was an armed force through which the Federative People's Republic of Yugoslavia conducted its mandate in Zone B. During its existence (1947–1954), the Yugoslav military administration relied completely on state bodies, especially the Ministry of People's Defense, Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Finance. The importance of the Yugoslav military administration for Yugoslav international affairs was determined by the international context and local circumstances. The presence of Yugoslav state bodies on territory under the international protectorate was the best way to organize and influence the Yugoslav military administration.

Mile Bjelajac, PhD

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

THE YUGOSLAV EXPERIENCE WITH A MULTIETHNIC ARMY, PARTICULARLY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

During the last two decades, this issue has been frequently discussed and written about, both in academic articles and in the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in The Hague. Experts in the prosecutors' and defense office as well as historians discussed it. Even though many claimed that "The Great Serbia" project started at the beginning of the 1980s through perfidious cooperation between the Serbian political elite and the Yugoslav Peoples Army (YPA) and led to war and destruction, the ICTY itself gave up on that part of President Milosevic's indictment on August 25, 2005 due to evidence that proved the opposite. Yugoslavia's breakdown and subsequent wars enabled the natural development of a historiography related to civil-military relations within Yugoslav history and an examination of the interaction between the Army and society. Historians remain divided. One side has tried to prove that Yugoslavia was a bad experience for "their" people, while the other, under pressure not to be labeled as "unacceptable", continued to objectively perceive the reality of the state which lasted for 73 years.

Under the united state, all citizens of Bosnia and Herzegovina were equally involved in all segments of defense. The most powerful Territorial Defense formation in Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRY) was established in this republic during the 1970s. Bosnia and Herzegovina evolved from an undeveloped Turkish and Austro-Hungarian province to become the central strategic zone in the new state and that fact had specific consequences for development in general. As many new roads were built and railways extended in the Kingdom of Yugoslavia before the war as after 1945. Heavy industry rose in Zenica, capacities were extended in Vareš, mines were opened, and electrical power plants built. One of the largest military industrial complexes to produce ammunition and top gun pipes was built near Sarajevo just before WWII;

it also produced clothes and other military products. After 1945 factories in Sarajevo were renovated and expanded, with new ones built in Bugojno, Goražde, Konjic, Vitez, Travnik, Banja Luka, Mostar etc. Part of the production was transferred from Serbia to Bosnia in 1945. The YPA and its construction firms built airports, 11 housing areas for 10,000 workers, schools, administrative buildings and institutions. In B&H there were 11,000 employees in 1949. By 1985 130,000 apartments were built. The YPA was active in the construction of a water supply system in many cities and settlements. During the 1980s, 23.83% of B&H's income on average was foreign currency income that came from industrial military exports (or \$1.131 billion in the period 1986-1990). The military medical and veterinarian service was actively involved in monitoring dangerous endemic contagious diseases.

As far as we know, shortly before the civil war and while planning a military coup d'état as a solution for the crisis, the YPA acted alone, independent of nationally-oriented parties. It wanted to cooperate with and guide Nijaz Duraković's reformed communists. They hesitated and, ultimately, refused the offer. The YPA was unprepared for Yugoslavia's breakdown and the consequences of the Western countries' recognition of B&H's independence. The most important losses were installed industrial capacities and individual strategic infrastructure, as well as war reserves' storehouses. The most important military industrial firms and war storehouses were based in territories where Muslims and Croats were in the majority, so were completely or partially surrounded and under the control of paramilitary formations of these two nations. At the time of the breakup, all finished products in the factories were worth \$704 million, together with reserves of \$1.650 mil. The Headquarters' order to withdraw that capital came late. The Presidency of the SFRY (rump Presidency) decided that Serbian, Montenegrin and Macedonian officers and soldiers of the YPA should be withdrawn from Bosnia and Herzegovina and that its citizens, mainly Serbs, should return to their native republic. At the end, after the recognition of B&H's independence, the YPA's units and institutions included only 15% of members from other republics of the former SFRY.

Milan Terzić, PhD

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

THE FIRST IN LINE – JOSIP BROZ TITO’S PHD IN MILITARY SCIENCE

Josip Broz Tito was the charismatic Yugoslav leader and the existence of the “second” Yugoslavia is connected to him. He was rewarded many times with different decorations and awards. He was a member of the Academy of Sciences, University and held an honorary PhD in military science. The idea to honor him with the title PhD of Military Science was initiated at the end of his life and he was awarded the degree in 1976. This was done in order to secure continuity of policy and ideology after his death. General subjects for future PhDs in military science were determined by pointing out Tito’s role in WWII and with the establishment of peoples’ defense and war arts’ concepts. Slogans like: “And after Tito – Tito” initially originated from the military surroundings, and the slogan was rhymed through: “Comrade Tito we swear to you we will never astray from your path.” It is a fact that the Army was the base of his power and ideological thinking and it was dedicated to those things. The honorary PhD ultimately had little effect on history – Tito’s cult was one of few factors giving Yugoslavia integrative cohesion, and so was the Army, which was falling apart together with the society. The state disintegrated in bloody battles during the 1990s and those who had inherited it did not succeed in preventing its disintegration. The story about Tito and his PhD in military science is also a story about those who gave him this honorable title.

OLEG R. AIRAPETOV PhD,

FACULTY OF HISTORY, „M.Y.LOMONOSOV“ MOSCOW STATE UNIVERSITY,
RUSSIAN FEDERATION

ON THE REASONS OF THE RUSSIAN ARMY DEFEAT IN THE EASTERN PRUSSIA OPERATION

The article, based on the documents of the Hoover Institution on War, Revolution and Peace, the manuscript department of the Russian State library, memoirs, published documents and contemporary studies, deals with the problem of the North-Western front defeat in 1914, in the very beginning of the World War 1. Whilst the Russian military intelligence (and first of all – the intelligence department of the Warsaw Military district staff) was able to supply its command with the detailed information on the German military planning documents, including the famous Schlieffen plan, German war games in 1906–1912, the fortifying system of eastern frontiers of Germany, the Russian High command couldn't effectively use that information. Intrigues and conflicts between the head of the War ministry general V.A. Sukhomlinov and Grand Duke Nicholas Nicholasovich the Junior led to the fatal stoppage of the high rank military leaders of the Imperial Russian army training via military games in 1910–1914 period. The only war game was held in the spring of 1914, which was too late to introduce any changes. Thus in the August of 1914 neither the Supreme Headquarter, nor the North-Western front staff and its commander were fully prepared for their mission, the plans they had, were not properly tested. The 2-nd Army commander general A.V. Samsonov faced much more complicated problem: a) he didn't know the terrain of his future offensive; b) he didn't like the idea of it; c) he had “an improvised staff”, not yet prepared for that mission. All that Samsonov could do was to obey the commands, that pushed him forward.

Quite paradoxically the pre-war intelligence information became the skeleton of Zhilinsky and Grand Duke Nicholas actions. Both seemed to forget the axiom „no plan survives initial contact“, both seemed to neglect the possibility of the changes in the enemy's plans, both actively opposed their subordinates' commanders initiative. The result was inevitably disastrous.

Nataša Milićević, MA

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS ON THE EVE OF WWII

Relations between Yugoslavia and America were of low intensity between the two world wars. Although they were developing continuously, they were mainly focused on economic issues. Those relations were the result of Yugoslavia's focus on its role as a regional actor and America's policy of isolation. On the eve of WWII, relations became more intense and diverse. That was the period when the problem of war debts and Yugoslav loans signed in America (the loan of Blear and Seligman) were dominating (just as before 1935), as well as negotiations about Yugoslav debt conversion. The Kingdom of Yugoslavia wanted to purchase armament in order to strengthen the state's defense capability and that was its main interest in America. Yugoslav interest grew as the war moved closer to its boundaries. Numerous attempts to purchase equipment through various canals were unsuccessful, except the purchase of 1,000 trucks. Reasons for the lack of trade lay in American administrative, legal and political limitations and Yugoslavia's chronic lack of money. When the war started and all formal limitations were gone, the inability of American factories to fulfill Yugoslav needs due to their overload with British and French orders became the new limitation. Contacts between the two countries became more intensive after 1939, when American interest in Yugoslavia grew. America wanted Yugoslavia to maintain its neutrality and to resist German influence, so those relations were something between political pressure and support. That is visible through President's Roosevelt speeches, as well as through some activities, like controlling financial flows, i.e. freezing Yugoslav money and gold in America until Colonel Donovan visited in 1941. In any case, WWII brought America back onto the European scene and increased the importance of the US for the Kingdom of Yugoslavia. For American policy on the Balkan Peninsula, where the USA did not act alone, but at the suggestion of Great Britain, the importance of Yugoslavia grew. In time, an independent American diplomatic role in the Balkans would grow, as it did around the world.

Milan Sovilj, MA

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

YUGOSLAV VIEW ON CZECHOSLOVAKIAN ARMED FORCES DURING THE FIRST YEARS AFTER THE WWII

The first years after WWII brought Yugoslavia and Czechoslovakia together and developed various kinds of cooperation between these two countries. Yugoslav diplomatic representatives in Prague and Bratislava and defense attaches regularly reported to Belgrade on the situation in Czechoslovakia, its domestic development and military status. Those reports often contained harsh evaluations of equipment, and the number and expertise of Czechoslovakian Armed Forces (CAF), but also some data on disagreements among officers. The occupation of Czechoslovakia lasted for years and influenced the lives of many officers who were partly in emigration, in the national resistance or inactive back home. Misunderstandings were also present among those officers who were abroad during the war, in the USSR or in England. Czechoslovakian and CAF's foreign policy was not completely determined right after the war because one side of statesmen and military elite thought that the role model to follow should be the USSR and the other side – the West. Yugoslav diplomatic representatives were under the influence of the USSR, so they supported those Czechoslovakian officers and political and military elite who worked in favor of the USSR.

Осврти

УДК 94(497.11)"18/20"(049.3)
930.85(497.11)"18/20"(049.3)

Др Венцеслав Глишић

**Holms Sundhauzen,
GESCHICHTE SERBIEN 19–21 JAHRHUNDERT,
BOHLAU VERLAG, WIEN-KOLN-WEIMAR, 2007.**

Последњих година, а нарочито после ратова 90-тих година прошлог века, на просторима бивше Југославије, у свету је порастао интерес за историју Србије. Поред четири објављене историје Срба и Србије на енглеском језику почетком 21. века, прошле године је објављена „Историја Србије 19–21 века“ на немачком језику, Холма Сундхаузена (Holm Sundhauzen), професора Слободног универзитета из Берлина и специјалисте за историју Балкана. У тој књизи Сундхаузен је покушао да свеобухватно прикаже српску историју у последња два века, од почетка Првог српског устанка до 2004. године. Не посматра историју Срба и Србије у том периоду само као политичку и догађајну. За разлику од других аутора, он је знатно више простора у књизи посветио друштвеној, културној и привредној историји, тако да оне заједно чине једну симбиозу. Са посебном пажњом је обрадио културна питања, односно расцепљеност српског друштва између традиције и иновације.

У тумачењу српске историје пошао је од расправе каква је у њој улога мита, колико је он утиснут у њену историју и колико се критичка српска историографија одвојила од легенди, односно како се може писати историја Србије. У основном садржају књиге, према Хобсбаумовој периодизацији светске историје, приказао је развој српске државе и нације у „дугом“ 19. веку и њихово утапање у Југославију у „кратком“ 20. веку, до поновног постављања српског националног питања и покушаја његовог решавања у ратовима 90-тих година прошлог века.

Дуги 19. век поделио је на пет већих глава претежно на основу хронолошке периодизације: „Оснивање државе и почетак велике трансформације 1804–1858“ (стр. 65–81); „Оснивање нације и национални пројекат“ (стр. 81–126); „Србија и балканско питање 1858–1878.“ (стр. 126–143); „Између постојећег и модерног друштва“ (стр. 143–189); „Национална иредента и тријумф“ (стр. 189–231). У уводном делу књиге, између осталог, укратко се осврнуо на период турске владавине, за који закључује да су у Османском царству локалне заједнице дуго времена уживале висок степен аутономије, што је посебно било карактеристично за сегментарна друштва у тешко приступачним брдима Црне Горе и северне Албаније (стр. 44). Срби су услед наметнутих историјских околности били принуђени на унутрашње и спољне миграције, или како сликовито пише, на лутање између разних простора и култура (стр. 46).

У својој историји Србије Сундхаузен је поставио низ питања за која је мислио да у историографији нису решена на најбољи начин или да им српски историчари нису приступали критички на адекватан начин. Једно од првих таквих питања је било: Да ли су хајдуци и ускоци били претходници борбе за слободу или разбојници и пљачкаши? Служећи се цитатима из дела Хобсбаума и Бродела, који су ову појаву оцењивали око Медитерана и неких муслиманских историчара, као Фикрета Адемира, извео је закључак да су пре били разбојници него борци за слободу (стр. 61). Очигледно је да је у питању недовољно познавање појаве хајдука у Србији, јер није повучена разлика између хајдука који су из заседа нападали Турке и унутрашње хајдучије која се током 19. века у Србији сводила на обимно разбојништво и пљачку. Уосталом, и вође Првог српског устанка претходно су били хајдуци. Описујући укратко Први и Други српски устанак, поставио је и питање: Да ли је Први српски устанак био револуција, како га је назвао Ранке, или сељачки устанак? Према Сундхаузену, ако се упореде са циљевима француске буржоаске револуције, основним преображајем друштва, српски устаници су, са својим рестауративним друштвеним идеалима, најмање буржоаска револуција, јер социјални састав устаника, актери и њихови циљеви имали су карактер сељачких устанака (стр. 68). Без обзира на то што су учесници и вође Првог српског устанка били сељаци, они су својим резултатима омогућили укидање феудалног система и степени прелаз у грађанско друштво.

Сундхаузен паралелно прати раст српске државе и нације у 19. веку и раст српског национализма у другој половини истог века и његов тријумф у балканским ратовима и Првом светском рату. Према његовом схватању, најпре је основана држава у Првом и Другом

српском устанку, па се потом почело долазити до свести да су Срби посебна нација. За време прве владавине Милоша Обреновића српски национализам није имао никакву улогу. Он се почео остваривати за време Уставобранитеља, односно од 1840. године, када је започео процес у Србији, као и „повратак Европи“. Тај процес је неминовно довео до конфликта између оних политичких снага које су заступале становиште да би се уз елиминацију исламског наслеђа требало истовремено разграничити са западном Европом и другима који су заступали приближавање политичким, правним, привредним и културним стандардима западне и средње Европе. За време двадесетогодишње владавине Уставобранитеља уводи се, према европском узору, оријентисана реорганизација државне организационе структуре и врши се прелаз ка једној модерној бирократској владавини, коју су савременици назвали чиновничком земљом, не због броја чиновника него више због целокупног страног система у једном традиционално затвореном сељачком друштву. Тај мукотрпни трансформациони процес био је јако заоштрен јер се нису могли лако остварити захтеви да се створи савремена државна управа услед недостатка правно и технички школованог чиновништва. Истовремено са осавремењивањем државне управе започело је модернизовање српског правног система према нормама римског права, па је, према Сундхаузену, владавина Уставобранитеља подсећала на модернизовану диктатуру. Сукоби између Државног савета и кнеза Александра Карађорђевића, као и привредно-социјална стагнантна криза, довели су до Светоандрејске скупштине 1858. године и повратка на престо у Србији династије Обреновића.

Као зачетнике формулисања српског националног питања у првој половини 19. века Сундхаузен наводи Доситеја Обрадовића, Вука Караџића и Петра Петровића Његоша – Они су се повели за Хердеровом идејом о нацији у којој човек као социјално и политичко биће живи у широј заједници, која говори истим језиком. Језик и култура су основни квалитети једне нације, а тиме и државе насупрот Османског и Хабсбуршког царства. Једини критеријум за Вука приликом дефинисања Срба као нације је језик, док са жаљењем пише о религиозној подељености Срба на православне, католике, муслимане и друге вере и о томе да је религија поделила Србе и Хрвате (стр. 92). Према Сундхаузену, Вук није био националиста у савременом смислу те речи кад је писао чланак „Срби сви и свуда“, јер је још било нејасно шта и ко припада српској нацији, а и нормирање језика на основу Вуковог модела уведено је у Србији тек 1869. године. У Вукове заслуге убраја и прикупљање и објављивање народних епских песама посебно о Косовском боју, чиме је допринео проши-

рењу легенде о том боју, уз напомену да се видовдански култ у Србији слави тек од краја 19. века. Главни јунаци косовског мита су браћа Југовићи и Милош Обилић, за кога, поводећи се за Малкомом и његовом недавно објављеном књигом о Косову, наводи да је пореклом био Мађар.

Ако је Вук народни језик уздигао до националног језика, Његош је увео сећање на Косово у настајућу националну културу. Као хришћански верник био је свестан проблема које доноси религиозни рат као сукоб цивилизација, а његов „Горски вијенац“ могао је бити величанствена песма да у подтексту не садржи поруке о истрази потурица у екстремној форми. Мит о Косовском боју уграђен је у дугогодишњи национални програм постотоманске Србије, кроз свој политички месијанизам и кроз повећање популарног староте-стаментарног императива освете (стр. 115).

Друга фаза стварања српске нације започиње са Гарашаниновим тајним програмом „Начертанијем“, који се ослања на план Чеха Франтишека Заха и пољског кнеза Адама Чарторијског, у коме су замишљали да Србију и уједињене Јужне Словене супротставе Аустрији и Русији. Гарашанин је убеђен у крај Отоманског рајха, па ће Балкан поделити Русија и Аустрија или ће се балканске земље саме ослободити. У покретању процеса ослобођења и уједињења балканских земаља Србија би требало да има водећу улогу. Средњовековна државна идеја која је почела да се остварује са царем Душаном биће језгро будућег српског царства. Али, није помињао границе тог реституираног српског царства обраћајући посебну пажњу на Босну и Херцеговину. Сундхаузен напомиње да се фантазија Гарашанина о Србији као великој сили и језички национализам Вука не смеју извучити из контекста њиховог времена—То је било карактеристично и за друге балканске народе—Грке, Бугаре, Хрвате и дуге. Српска нација, како нам се у контурама приказује половином 19. века, није се пробудила из дубоког сна, нити се пронашла. Она је била амалгам старог и новог, статике и процеса, традиције и промене. Она се није пробудила, јер није постојала и није пронашла, јер њени саставни делови, као језик, етничка сродност, митови или сећања на златна времена, постали су доступни тек у 19. веку (стр. 126). Најважнији спајајући део настајуће нације – национална свест – била резултат једног процеса, који је трајао деценијама до краја 19. века. Ново је спајано са традиционалним елементима и није обновљена традиција, него је откривен етнички и религиозни ексклузивитет.

У другој половини 19. века кнез Михаило, заједно са Гарашанином, динамизирао је српску балканску политику. Бизмарк Балкана, како Сундхаузен назива Гарашанина, реактивирао је мрежу агената

и ковао планове за општи устанак хришћана против турске тираније (стр. 121). Остварење Гарашаниновог програма морало је пре или касније доћи у сукоб са принципом самоопредељења народа и историјским правом других балканских народа. Истовремено се појавио први свесрпски покрет – Уједињена омладина српска, чији су оснивачи били: Владимир Јовановић, Светозар Милетић и заступник раног социјализма Светозар Марковић. Овај покрет је допринео јачању националне свести по угледу на италијански покрет Ризорђименто или грчку Хетерију, приређујући разне приредбе на којима су држани патриотски говори, а хорови певали народне песме и композиције. Није било јединственог става на који начин извршити уједињење Срба, да ли на еволутиван или револуционарни начин, тако да се преплитао културни рад са конспиративним акцијама. Иако су либерали на Светоандрејској скупштини 1858. водили главну реч са својим ставовима о обезбеђењу грађанских слобода, проширењу компетенција скупштина, о уједињењу свих Срба у једну националну државу и за потпуну независност кнежевине Србије, нису успели са својим концепцијама, јер су Милош и Михаило били апсолутисти.

У другој половини 19. века наметнуло се решавање источног питања уз конкурентске борбе балканских нација. Периодичне оријенталне кризе биле су повезане са постепеним потискивањем Османског царства из Европе. У првој фази тих криза створене су Србија и Грчка. Друга фаза започела је великом оријенталном кризом и ратовима 1875–1878, који су се завршили Берлинским конгресом, којим је удео Турске на Балкану сведен са 80 на 44 одсто. На том конгресу су добиле независност четири балканске државе: Србија, Грчка, Бугарска и Црна Гора, док је Босна и Херцеговина препуштена на управу Аустро-Угарској. Берлински конгрес је био један од најважнијих догађаја унутрашњег и међународног развоја Европе између Француске револуције и Бечког конгреса, на једној, и Првог светског рата, на другој страни. Са Берлинским конгресом нису решени конфликти на Балкану. Задовољавањем бугарских захтева искључивани су српски, и обратно – испуњавање српских, грчких и црногорских захтева било је неспојиво са програмом албанске Призренске лиге, а на решавање македонског питања рефлектирале су све суседне државе – Србија, Грчка, Бугарска и млади албански национални покрет. Уколико се повећавао број националних покрета утолико је била оштрија борба око националне дефиниције становништва и поделе балканског простора. Национална и територијална подела била је бесмислена игра: што је један добио, други је морао изгубити. Посебно је дошло до огорчене црквене и културне

борбе око становништва у македонском простору између Србије, Грчке и Бугарске, па су се језик и религија као основна обележја нације показали недовољним. Такође, остали су затегнути односи између великих сила због утицаја на балканске државице, тако да је Балкан остао „једно нерасплетено клупко, које је претило да експлодира“ (стр. 142). Са признавањем независности Србија се обавезала на поштовање слободе вероисповести, односно заштиту религиозних мањина. Према Сундхаузену, ову обавезу Србија није поштовала, јер су муслимани чији је језик био албански протерани из четири новоослобођена округа, где су чинили трећину становништва. Посебно напада Васу Чубриловића, кога проглашава за специјалисту за прогон албанског становништва, који је објашњавао да је етничко чишћење срезова Топлице и Косанице извршено још за време рата, због самовољних акција са обеју страна и да је зато било свеобухватно.

Објашњавајући развој српског националног питања, Сундхаузен полази од тезе да су Срби стално били у раскораку између историјског права у Гарашаниновом Начертанију и права на самоопредељење дајући предност историјском праву. Као пример навео је однос Срба према Албанцима од српско-турског рата 1876–1878, када су се Срби огрешили о Албанце, јер су их протерали из Топлице и Косанице, те да је то непоштовање права на самоопредељење Албанаца кулиминирало у освајачким балканским ратовима и да траје до наших дана. Страни историчари који су се бавили албанском историјом неће да схвате да су се Албанци борили на страни Турске, да су са повлачењем турских трупа разбежали као претходно Срби испред Турака. Такође избегавају да дубље уђу у историју сукоба Срба и Албанаца, који су започели преласком Албанаца на ислам, када су отпочели са прогоном Срба постепено насељавајући просторе које су Срби услед прогона напустили.

Најбоље обрађена питања у овој историји Србије су о развоју српског друштва у 19. веку (стр. 143–189). То друштво је било оштро подељено на скоро 90 одсто сеоског аналфabetског становништва са малим поседом и затвореном привредом у којој се мало шта мењало током 19. века, на једној страни, и бивших сељака који су се населили по градовима као трговци, занатлије и чиновници, који су се у почетку, до половине века, разликовали од сељака само по одевању, да би се крајем 19. века по занимању и начину живота мало разликовали од грађана Беча и Париза, на другој страни, што је довело до још већих супротности између града и села. Структура становништва кретала се између два пола, конзервирања и регенерирања старог балканског начина живота, на једној, и радног и функционално регули-

саног комплексног друштва на основу „увезених“ норми, на другој страни, што је неминовно водило сукобу између самозадовољства и затворености према отворености друштва, између континуитета и иновације, традиције и модернизма (стр. 143).

Посебна пажња је посвећена традиционалном начину живота на селу у патријархалној кућној задрузи као антиподу западном индивидуализму. Тај начин живота у задрузи посебно су негативно приказивали хрватски и словеначки социолози 90-тих година, међу њима и Аленка Пухар, која је покушала да успостави везу између трауматичних доживљаја из детињства у задрузи и осветничких фантазија и насилних активности Срба у ратовима 90-тих година прошлог века у Југославији. Сундхаузен не пише да су њихове тезе погрешне, него да су за једног историчара проблематичне, јер фактор времена и промена у њиховој аргументацији не играју никакву улогу и да се на основу савремених истраживања не може утврдити да ли је у задругама било репресије према деци. Стање у српском друштву у 19. веку могао је успешно да прикаже захваљујући вештом коришћењу података српске статистике, која је пре других балканских земаља прихватила међународне стандарде вођења статистике.

После детаљног описа српског друштва у 19. веку, Сундхаузен је приказао историју Србије од Берлинског конгреса до завршетка Првог светског рата 1918. године, као развој националне иреденте и њеног триумфа у балканским ратовима и Првом светском рату. Према њему, национализам је крајем 19. века добијао све експлозивније форме на балканском простору. Да би заштитила Србе у Босни и Херцеговини, Македонији, Косову и Метохији, Србија оснива друштво Свети Сава 1886. године, подиже цркве, школе, објављује књиге о Косову и Метохији и уводи Видован као национални празник, што све изазива националну еуфорију. Том месијанизму, мистицизму, култу српске романтике, панславизму и успостављању Душановог царства супротставио се књижени критичар Јован Скерлић, критикујући противнике „трулог Запада“, који величају српску и словенску културу. Наведене су његове речи да за Србе постоји једино здраво средство на Западу и да би његовим идејама требало што шире отворити врата. У историографији, Иларион Руварац почео је критичко преиспитивање романтичарске школе пре свега косовског мита о издаји Вука Бранковића (стр. 190). Уз историографију напредовале су још антропологија и етнологија, које су усмериле истраживања на село, задругу, српску традицију и обичаје, те одиграле кључну улогу при менталном устројству нације и легитимизацији територијалних захтева нарочито око спорних области Босне и Херцеговине, Македоније, Косова и Метохије и разграничења

са Бугарском. Значајну улогу у том погледу одиграо је географ и етногеограф Јован Цвијић, заједно са Вуком Караџићем и политичким визионаром Гарашанином. То су били велики људи, који су оформили српску националну свест са југословенски препакованом великосрпском идеологијом, хвалећи расне особине Динараца Срба, увек спремних за борбу, најпре за српске интересе, а затим и за југословенске територијалне захтеве.

Српско друштво је било подељено на западњаке и њихове противнике, односно европејце и панслависте. Популисти су хтели да, по њиховом мишљењу, најчистији део српског народа – сељаштво – конзервирају од претећег европејства, јер је народ са својом традицијом супротан глобализујућој цивилизацији, која разбија народ. За њих је српски народ имао друго значење од схватања Доситеја Обрадовића, који је хтео да га приближи западној цивилизацији. Ту је одиграла одређену улогу и Српска православна црква, која је од 1879. године добила потпуну самосталност, а њен први патријарх Михаило био је русофил. Међутим, склапањем Тајне конвенције са Аустроугарском Србија се званично окренула западној и средњој Европи. При том се морала одрећи претензија на Босну и Херцеговину и своје територијалне захтеве усмерити према Македонији и Косову и Метохији. Од оснивања 1881. године, Радикална странка је за кратко време постала најјача странка у Србији заступајући сељачку демократију у форми лојалне самоуправе уз резерву према бирократији и држави. Мало је имала везе са цивилним друштвом. Њени чланови су претежно били русофили и мало су имали разумевања за концепт правне државе по пруском моделу, који је заступао Јован Ристић.

Златна времена српске демократије наступила су са нестанком династије Обреновића са престола у Србији 1903. године и доласком Карађорђевића у периоду од 1903. до 1914. године. За то време успостављена је либерална уставна држава са парламентарном демократијом, уз окретање Србије ка Русији и јако динамизирање националног одушевљења, тако да је национална еуфорија достигла свој врхунац уочи балканских ратова. Српски патриоти су тврдили да су у тим ратовима Македонија, Косово и Метохија и Санџак ослобођени, без обзира на то како се осећало становништво на тим територијама после анексије 7. септембра 1913. године. У току балканских ратова дошло је до етничког чишћења, у великом стилу у историји 20. века, и то само после пет година од усвајања Хашке конвенције. У духу класичне колонијалне аргументације, наводило се у једном меморандуму, који је Србија упутила великим силама 1913. године, да Албанци морају да претходно буду цивилизовани. Међутим, није пропуштено да се помене да је са Косова и Метохије

током последњих 20 година 19. века протерано 60000 Срба, али да је тој ескалацији терора Албанаца допринело претходно протеривање Албанаца из јужне Србије. Са освајањима у балканским ратовима Србија се претворила у вишенационалну државу са 25 одсто становника који нису били Срби. Тим освајањима је српска политика пробила етнонационалне оквире, а није била прихваћена заштита мањина на конференцији у Букурешту 1913. године. У току Првог светског рата Србија је изгубила 1200000 својих грађана или 28 одсто целокупног становништва и имала је око 260000 инвалида. У привредном погледу, бачена је десетину година уназад, али је после рата уживала висок углед међу великим савезницима.

Док је историја Србије у 19. веку успешније обрађена, са изузетком претераних критика српског национализма и српских освајања, у „кратком“ 20. веку било је тешко издвојити Србе из Југославије и шта је Србија, па је њена историја приказана као део југословенске историје, уз објашњења зашто југословенство није могло да се укорени ни у првој ни у другој Југославији. Сам наслов за историју Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а од 1929. године Краљевине Југославије, „Државна и национална криза и катастрофа 1918–1941“ (стр. 231–306), сугерише да је новонастала вишенационална држава од оснивања запала у поменуте кризе и да је на крају претрпела катастрофу у краткотрајном априлском рату 1941. године. Срби су себе сматрали државотворним народом, па су нову сложену државу покушали да обликују према својим идејама. Видовданским уставом из 1921. године обезбеђен је државни централизам, уз јак отпор против такве организације државе, пре свих Хрватске сељачке странке. Једну деценију касније краљ Александар Карађорђевић, 1929. године, покушао је диктатуром да оствари интегрално југословенство под паролом „један народ, једна држава, један краљ“, али је та концепција после његовог убиства 1934. године претрпела неуспех. Пропао је и покушај да се преко школа и других институција изврши србизирање Македонаца и муслимана и уочи Другог светског рата је било јасно да су Стара и Јужна Србија за српску нацију изгубљене.

Иако су Срби у почетку били задовољни новом државом, јер су се сви нашли у једној држави, у којој су доминирали у политици, управи и војсци, убрзо су српски патриоти почели да схватају да је за њих стварање Југославије био корак назад. Српско национално питање, које је изгледало као решено 1918. године, поново је избило на светлост дана уочи Другог светског рата. Целокупна нестабилна политичка ситуација и заоштравање међунационалних односа изазивали су код Срба бес и несигурност и расла је сумња у лојалност Хрвата Краљевине Југославији. У описивању политичке ситуације

ције у Србији Сундхаузен је тежиште усмерио, уместо на либералне политичке снаге, на десне снаге, као што су била разна четничка удружења и југословенски национални покрет „Збор“, за који пише да је пандан усташком покрету, иако помиње да се залагао за јаку Југославију. Такође, доста простора је дао уједињењу српских православних цркава и њиховом односу према држави, као и светослављу владике Николаја Велимировића. Приближавању православне цркве и српског друштва допринела је Николајева организација „Богомољци“, антизападна национална организација, уско повезана са Збором Љотића и наклонена антисемитизму.

Пишући о периоду између два рата, посебно је обрадио однос Срба према Албанцима и навео да није путем колонизације успело србизирање Косова. У склопу објашњавања тог питања, опширно је критички коментарисао предавање Васе Чубриловића „Проблем унутрашње колонизације у јужној Србији“ у српском Културном клубу 1937. године. – У том предавању указује се на проблеме које има Краљевина Југославије са Албанцима. Суштина његовог предлога је била да држава систематски организује исељавање Албанаца у Турску и Албанију и да их одмакне од границе са Албанијом „док има времена да спроведемо коректуру, јер у случају једног светског конфликта доћи ће у питање наш целокупан посед на југу“ (стр. 300).

Због ратних губитака у људству и привреди били су успорени модернизација и интеграциони процеси српског друштва између два светска рата. Томе је допринео и слаб раст привреде, јер је Југославија спадала у најсиромашније земље Европе. Велика економска криза посебно је погодила аграрне земље, као што је била Југославија, а Србија је због ратних разарања све више заостајала за Хрватском и Словенијом.

У делу под насловом „Србија и Срби у Другом светском рату 1941–1945“ (стр. 306–339) укратко је обрађено учешће Србије и Срба у том рату. У Хитлеровом концепту немачког животног простора, Балкан није играо никакву улогу. После аншлуса Аустрије, Средоземно и Јадранско море је признао као италијанску интересну зону – Као што је Дуче незаинтересован за питање Чешке, тако смо ми незаинтересовани за хрватско питање, изјављивао је Хитлер, као и да се интересује само за привреду Југославије. Сундхаузен, насупрот наших историчара, негативно оцењује демонстрације 27. марта и тврди да априлски рат Немачке против Југославије није одложио напад на Совјетски Савез, штавише да ду због брзе капитулације Југославије били олакшани освајање Грчке и почетак операције „Барбароса“ против Совјетског Савеза. Судбина Србије остала је нејасна, јер Хитлер о њој није донео било какву одлуку и због те нејасне будућности Србије, мере одмазде које је немачка окупациона власт у

њој примењивала, иако су биле најоштрије, ипак су имале друкчији карактер него планирана екстерминација у источним областима Европе. Немачки окупатори у Србији су се поделили на србофобе и србофиле. Сви предлози за једно политичко решење односа према Србима, појачање владе Недића, сарадња са покретом Драже Михаиловића и уклањање усташког режима пропали су због србофобије зато што је Хитлер игнорисања тај проблем од (стр. 328). Приказани су, између осталог, терор и злочини над Србима у НДХ, уз навођење да је у НДХ у току њеног трајања уништено око 320000 Срба, а у Јасеновцу од 50000 до 80000 логораша.

Сматра да је у српској националној идеологији 19. и 20. века кључни појам „освета“, позивајући се на Његошев „Горски вијенац“ и роман „Ускон“ Симе Матавуља, и да је (освета) која је служила за поновно успостављање части, правичности и чистоће. Освета је била битан део четничке идеологије. Велика Србија, српска хегемонија на Балкану, српски васкрс и освета, сачињавали су најважније лајтмотиве у четничкој идеологији. Последице такве идеологије довеле су до заостравања националних супротности између Срба, Хрвата и босанских муслимана. Овде су помешани узроци и последице. Најмање су Срби, па били они и четници, били заинтересовани за заостравање националних супротности у НДХ, већ су били принуђени да се бране од уништења. Борба између партизана и четника Драже Михаиловића за власт од почетка је играла одлучујућу улогу. Било је мало простора за компромис између четника и партизана, као између револуције и рестаурације, републике и монархије, федерализма и унитаризма. У току окупације вођене су три врсте рата на просторима Југославије: рат између окупационих снага и покрета отпора, рат између идеолошки мотивисаних комуниста и антикомуниста (што се не може прихватити, јер је и сам аутор претходно навео да су многи приступали Народноослободилачком покрету због немачког терора, а не из идеолошких побуда), и етничко-национални рат између Срба, Хрвата и босанских муслимана (стр. 329). Што се тиче револуционарног терора непосредно после ослобођења Србије, цитирају се подаци из прочетничких новина: да је било 150000 необележених гробова, али се напомиње да се тај број истраживањем ни приближно није могао утврдити. (стр. 336).

У посебној глави – „Србија и Срби у другој Југославији 1945–1980“ (стр. 339–379) – описује се развој нове Југославије од њеног стварања до Титове смрти. Из приказивања развоја нове Југославије многи су стекли утисак, који се учврстио после њеног распада, да у њој никада није било заједничке југословенске солидарности, да се заједница одржавала на основу репресије комунистичког система и

да су се потиснуте атавистичке националне супротности поново ослободиле, односно да потиснути национализам није био побеђен него је доживео час поновног рођења. Према Сундхаузеневом тумачењу, ово је једна постфакт аргументација. Етничка дистанца између разних нација у Југославији била је, без сумње, мање изражена него у неким развијеним земљама. Једини изузетак је био однос Срба, Македонаца и Црногораца, с једне, и Албанаца, са друге стране. Етничке напетости нису узрок него последица распада Југославије.

Нова Југославија је била правни наследник Краљевине Југославије, али њен темељ је била и остала антифашистичка борба и КПЈ као стваралац државе, која је настала активношћу КПЈ и са њом нестала. У суштини стаљинистичка партија, КПЈ се од 1948. почела одвајати од стаљинизма тражећи посебан, југословенски пут у социјализам. Све до Стаљинове смрти односи са Совјетским Савезом остали су на нивоу политичког акта којим је Југославија из дефанзиве прешла у офанзиву отпуњујући Стаљина да је напустио прави пут социјализма и да је један мали бирократски слој у Совјетском Савезу преузео не само политичку него и економску власт. Југославија је изабрала самоуправљање као сопствени пут у социјализам, односно трећи пут, између капитализма и реалсоцијализма. До почетка 60-тих година Југославија је извршила привредни, социјални и културни преображај. Генерације 60-тих година знале су о рату не само из књига већ и из прича очев. Тих година у Југославију су продрли културни утицаји Запада преко литературе, филмова, музике и моде, који су променили свакодневни стил живота, који је имао мало везе са партизанским култом и социјалистичким догматизмом.

Самоуправљање је тешко давало одговор на економске захтеве са којима се суочила Југославија. Нису успели најављена социјалистичка тржишна привреда ни покушаји привредних реформи. Расли су незапосленост и одлив радне снаге у иностранство, инфлација и задуживање у иностранству. Продубљивао се јаз између развијених и неразвијених република. Бруто продукт у Словенији 1970. био је дупло већи од југословенског просека, док је Србија била негде на нивоу тог просека. Са Осмим конгресом 1964. отворено је потиснуто национално питање и најављена је борба против унитаризма и догматизма, са којом је до тада доминирајућа југословенска свест отишла у позадину. На рачун југословенства појачаван је значај самоуправљања на југословенском нивоу. Одлучујућа победа реформиста над Ранковићем ослабила је централистичко догматско крило Партије, али је СКЈ остао и даље недемократска кадровска партија. Преуређењем федерације Уставним амандманима и Уставом 1974. Србија је изгубила сваку контролу над Аутономним Покрајинама Војводином и Косово и Метохија.

Претпоследње поглавље – „Саморазарање Србије“ (стр. 379–451) – обухвата период од Титове смрти до 2000. Године, односно до пада Милошевића са власти. За мото овог поглавља искористио је речи Богдана Богдановића: „Србија је уморна од своје историје, уморна од себе, од својих провинцијалних разарања, саморазарања, самоуништења у политичком страху пред другим и од других.“ Овај период српске историје започет је побуном Албанаца на Косову и Метохији 1981. године. Уместо да смирују српски интелектуалци су доливали уље на ватру, пре свих Добрица Ћосић, Вук Драшковић, Јован Радуловић и други својим романима, драмама, песмама и разним написима. Срби су први започели са виктимизацијом својих жртава из Другог светског рата, затим је дошао случај Ђорђа Мартиновића, па петиција 2016 Срба и Црногораца за заштиту српског и црногорског становништва на Косову 1985, објављивање књиге о Косову Димитрија Богдановића и петиција 216 српских интелектуалаца да Срби поново не буду жртва геноцида. Посебно је анализиран Меморандум Српске академије наука и уметности, који је указивао на кризу у привреди, политици и друштву у Југославији. За други део Меморандума, у коме се пише о положају Срба и српског народа у Југославији, наводи се да је националистички памфлет у коме је нарочито драматизована подела Србије на три дела и да је српски народ доживео политички, психички, правни и културни геноцид, и да се у том тексту залаже за поновно успостављање пуног схватања са Меморандумом, нарочито његовим другим делом развијала се Академија уместо једног ненаучног канонизирања српских жртава и антисрпских теорија завере. Према њему, Меморандум не садржи захтеве за етничко чишћење, али је испоручио аргументе којима се објашњавало етничко чишћење. У Меморандуму нема ниједне речи о предисторији косовског конфликта 1913. године, недостатку албанских мањинских права, о српској колонизацији после Првог светског рата, о српској асимилационој политици, о првом и другом меморандуму Васе Чубриловића у којима је захтевао протеривање Албанаца и о исељавању Албанаца у другој Југославији због притисака до 1966. године. Упоредјујући колаборацију Албанаца са немачким окупатором са четничком колаборацијом, наводи да су се у суштини мало разликовале. Све што је о српском-албанским односима написано у овој историји показује да се Сундхаузен необјективно нагнуо на албанску страну као писац кратке историје Албаније.

Мало пише о српским политичарима пре Милошевића, али зато опширно даје његову биографију наводећи Богдановићево мишљење „о малом и младом комунистичком монструму, који је још у политичкој младости имао јасне представе о чишћењима и начину како се спроводе“. Објашњавајући Милошевићеву политику, Сунд-

хаузен не потврђује овај цитат. Упоредјујући Милошевића са Туђманом, пише да није био велики националистички комуникатор, колико је имао изражен инстинкт за власт и недостатак осећања, наводећи да је у почетку водио идеолошку офанзиву против медија, удружења писаца, социолога и филозофа. Међутим, духовни, привредни и уметнички предводници српског национализма пронашли су у њему вођу и он им је био главни инструмент, па су уследили рехабилитовање Академије и масовни митинзи у Војводини и Црној Гори 1988, смена претходне власти и разна догађања у народу. Била је то противречна мешавина националистичких, псеудорелигиозних, комунистичких и фолклорних елемената, при чему је култура сећања извршила велики утицај. Одузета је аутономија Косову и тиме је изгубљен вето на промену српског Устава и Косово је престало да буде конститутивни елемент федерације.

Не знам где је пронашао да је Туђман пре почетка ратова деведесетих година у Југославији обећавао Србима културну и локалну аутономију у Хрватској. Напротив, поставио је своју полицију у крајеве које су Срби насељавали и није било слуха са хрватске стране за било какву аутономију, коју је предлагао Јован Рашковић, па су Срби реаговали оружаним устанком у децембру 1990. године. Сам аутор је упадао у противречне замке. С једне стране наводи да се СПС 1990. изјашњавао против националиста и да српски Устав није имао мање националистичких атрибута од основних закона Хрватске и Словеније, а с друге стране, да је утолико Милошевић тежио реализовању великосрпске државе, уколико је бивала нереалнија децентрализација, односно да је он пореметио баланс у политичком и државном систему Југославије помоћу одозго инсценираног национализма. То је извршено тако што је посао подељен између регуларне војске и парамилитарних банди, које су обављале његов прљавији део. У парадржавни картел убраја црвене беретке, френкибојс, „патриотске“ добровољце, отпуштене криминалце, ратне профитере и босове мафије, који су вршили етничко чишћење на подручју Хрватске. Нетачно је да су Срби заузели Вуковар, кад и деца знају да је то урадила ЈНА, која у то време није била једнонационална. Познато је и сва су наша истраживања показала да Милошевић није имао национални програм, а поготову не за велику Србију, како се навелико у иностранству пише. До последњег тренутка борио се да сачува ако не целу Југославију оно бар њен и мањи део и због тога је забранио да српске интелектуалне снаге израде српски национални програм, као што су урадили Словенци, па се догодило да су Срби залутали на странпутицу историје. И сам Сундхаузен помиње сведочење војника Стевана Ковачевића да су му старешине говориле да се ЈНА не бори за велику Србију, него за очување Југославије.

Паралелно са кризом државе и њеног система дошло је до де-монтаже културе сећања и историографије. Уместо хероја ослободилачког рата, наступили су јунаци Косова и четничког покрета. Тријумфално је рехабилитован Николај Велимировић и наступила је четничка ренесанса. Користила се музика ради мобилисања нације, па су рок истиснули турбофолк и српска етномузика. Што је Милошевић био у политици, то је на музичкој сцени била атрактивна и за политику незаинтересована народна певачица Светлана Ражнатовић-Цеца, која није била сексуални објект него „српска сестра“.

Иако нису етничка чишћења предмет ове историје, ипак их је споменуо служећи се написима стране штампе (Рој Гатман и други), посебно у Босни и Херцеговини, и углавном наводећи српске злочине према цивилном становништву. У почетку, међународна заједница је била неодлучна, да би коначно, крајем маја 1992. године, увела санкције Србији и Црној Гори. После Дејтонског споразума 1995, међународна заједница је интензивирала своју политику према Косову и догађај у Рачку је искористила као изговор за напад НАТО на Савезну Републику Југославију. Успут се спомиње и лажни план „Потковица“, према коме је, наводно, планирано етничко чишћење Албанаца на Косову. Овај тобожњи план доставила је бугарска министарка спољних послова немачком војном министру Рудолфу Шарпингу, који га је користио у пропагандној кампањи током рата НАТО против Србије.

У овој историји се расправља и о тези да ли су то били ратови посебно у Босни и Херцеговини, српских села против муслиманских градова, што се пориче, јер у тим парамилитарним јединицама нису били заостали сељани, него мале групе које су дошле из градова и инсценирале силу, која је убрзо добила сопствену динамику. Националистички артикулисана сила разбила је мултикултурне средине средствима националне солидарности. У почетку су грађани били шокирани чекајући објашњење, а онда је уследило поларизовање на националним основама – на четнике, усташе и исламисте како су се међусобно називали. Атмосферу за сукобе стварали су духовници, писци, научници, новинари и други заводећи велике делове српског друштва, подсећајући га на геноцид који је извршен над Србима у Другом светском рату, претећим сценаријима, који се Србима могу поновити, и теоријама завере, терајући народ у масовну хистерију. Од писаца који су то радили, подстицали националну мржњу, споменуо је Милорада Павића, Матију Бећковића, Добрицу Ћосића и Петера Хандкеа са својих путовања по Србији.

Кризна ситуација се манифестовала на антрополошкој, социјалпсихолошкој и културној равни. Антрополошки, људи на Балкану су способни да примене силу у ненормалним условима. Као соци-

јална бића, људи траже наслон, било да је реч о нацији или банди. На културној равни, сви су били убеђени да воде одбрамбени рат. Полазећи од тезе да су сви криви, једино изузима од кривице Алију Изетбеговића и Ибрахима Ругову.

Кад је реч о духовно моралној одговорности, инструментализована је и религија. За Србе религија није била покретачка снага национализма, јер је религија била слабо заступљена код Срба и секуларизам је био доста унапредовао, а и Милошевић је отерао цркву на маргину. За Србе није била важна православна вера, него религија противника и отуда је произашла опасност од стварања антисрпске завере Ватикана, геноцидног католицизма Хрвата и исламског фундаментализма босанских и албанских муслимана.

Постављање српског националног питања у другој половини 80-тих година и период владавине Милошевића непотпуно су обрађени, иако им је посвећено знатно простора у овој књизи, јер је аутор био под утицајем огромне пропагандне литературе и медија на страним језицима, који су Србе приказивали у крајње негативном светлу пре и у току ратова на југословенском простору, што се провлачи и до наших дана. На основу те литературе дошао је до закључка да је Србија извршила саморазарање (себе) и да је малте не једина одговорна за ратове 90-тих година на југословенском простору.

На крају, у посебном поглављу, под насловом „Филозофија паланке или отворено друштво“ (стр. 451–467) обрађује се кратак транзициони период кроз који је прошла Србија до 2004. године и даје се нека врста погледа у будућност са питањем да ли ће Србија остати затворена паланка или ће се претворити у отворено друштво.

Моја намера је била да на што краћи начин прикажем основни садржај историје Србије у 19. и 20. веку како је види један савремени немачки историчар, који је своју каријеру посветио историји Балкана. Циљ је био да се са њом упознају наши историчари, а и шира публика, зато што је на нека питања из српске историје покушао да пружи оригиналне одговоре, који се разликују од резултата до којих је дошла наша историографија. На неке његове закључке покушао сам да одговорим, колико сам знао, али како се истовремено код нас појавила историја Срба од 1492. до 1992. под насловом „Дуго кретање између клања и орања“, академика Милорада Екмечића, корисно би било организовати дискусију у неком од историјских института или написати расправу упоређујући ове две историје да бисмо сазнали како други а како ми видимо своју историју.

Критике и прикази

Christopher Clark

**IRON KINGDOM, RISE AND DOWNFALL
OF PRUSSIA 1600–1947,
THE BELKNAP PRESS OF HARVARD
UNIVERSITY PRESS OF CAMBRIDGE,
MASSACHUSETTS, 2006, 750 PP.**

Професор Кристофер Кларк, еминентни стручњак за модерну историју Европе и предавач на Колеџу св. Катарине, одељењу Универзитета у Кембриџу (*St. Catharine's College, University of Cambridge*), понудио нам је изванредан синтетички приказ историје Пруске државе. Немачки превод дела о коме је реч налази се на листи најпродаванијих књига за 2007. годину. Поред овога, проф. Кларк је овим делом освојио неколико награда, од којих треба поменути *Wolfson History Prize*, *Queensland Premier's Literary Awards*, *New South Wales Premier's History Award*, (све за 2007. годину). Поред овог, Кристофер Кларк је аутор и следећих дела: *Missionary Protestantism and Jews in Prussia 1728–1941*, *Kaiser Wilhelm II*, *Culture Wars: Catholic-Secular Conflict in Nineteenth-Century Europe*.¹ „Гвоздено краљевство“

представља богату синтезу испричану на 750 страна. Има седамнаест поглавља која се нижу следећим редом: *The Hohenzollern of Brandenburg*, *Devastation*, *An Extraordinary light In Germany*, *Majesty*, *Protestants*, *Powers in the land*, *Struggle for Mastery*, *Dare to know! Hubris and nemesis 1789–1806.*, *The world that bureaucrats made*, *A time of iron*, *God's march through history*, *Escalation*, *Splendour and misery of the Prussian revolution*, *Four wars*, *Merged into Germany*, *Endings*. Иначе, дело обилује мапама и илустрацијама, за које је дат детаљан садржај на почетку.

Обимно дело проф. Кларка је плод мукотрпног рада у мору

Jews in Prussia, 1728–1941; Oxford: Oxford University Press, 1995); биографија последњег пруског цара (*Kaiser Wilhelm II*; Harlow: Longman, 2000, series "Profiles in Power"), а коедитор је на издању (*Culture Wars. Catholic-Secular Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

---

¹ Chris. Clark (*The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the*

извора и литературе. На почетку аутор наводи основни подстрек свог дела, а то је „Велика пруска изложба“, отворена у Берлину 1981. Он каже да је она колико структурално толико и инспиративно деловала на њега, отварајући нове хоризонте и поља његовог истраживања. Изложба која је производ преданог рада професора и студената, представља богату ретроспективу класичне и модерне пруске историје. Ту је аутор, на једном месту, нашао велики број историјских извора који су му послужили као основ за писање синтезе која обухвата готово пола миленијума поступног развоја једне кнежевине у царство. Овде је професор Кларк наишао на: мапе, планове, породична стабла угледних племићких породица, слике из обичног живота и слике из великих битака и ратова. Њему је била интересантна порука коју је изложба носила са собом и какав је циљ заправо имала. Преношење престонице из католичког, „западног“ Бона у протестантски, „источног“ Берлин дало је нову ноту старој и неизбледелој културној и политичкој прошлости пруске државе. Аутор није случајно почео дело баш описом Берлина ограђеног бодљикавом жицом. Наиме, његов циљ, као и циљ аутора изложбе из 1981, јесте да се покажу сва дубина и контрадикторност историјског процеса који је трајао готово три века.

Угао из ког аутор жели да нас спроведе кроз живот „Гвозденог краљевства“ засењује својом ширином. На то нас, између осталог, упућују литература и извори које је Кристофер Кларк користио. Посебну пажњу заслужују обимне биографије које верно приказују покретаче политичког живота, монархе (или изборнике) у једној апсолутистичкој, ауторитативној и милитантој држави. Од ових извора и литературе, мемоарског и биографског типа, издвојамо: Фридрих II, *Mémoires pour servir à l'Histoire de la maison de Brandebourg, I-II, London 1767*; Samuel Pufendorf, *Des rebus gestis Frederici Wilhelmi Magni Electoris Brandenburgici commentarium*, књига 19, Берлин 1695; Johann Gustav Droysen, *Geschichte der Preussischen politik, I-XIV, Berlin 1855-6* (из овог дела аутор највише користи трећи том под насловом *Der Staat der Grossen Kurfürsten*). Ту су и дела која се баве најразличитијим темама као нпр: Е. М. Hucko, *The Democratic Tradition. Four German constitutions, Leamington Spa, Hamburg, New York 2000*; Christopher Bayly, *The Birth of the Modern World, Oxford 2004*; Michael Rowe, *From Raich to State. The Rhineland in the Revolutionary Age, 1780-1830 Cambridge 2003*. Литература која на најбољи начин осветљава морнаричке и колонијалне планове Великог изборника Фридриха Вилхелма, а која је коришћена у овом делу јесте: Ernst Opgenoorth, *Friedrich*

*Wilhelm der gross Kurfürst von Brandenburg, Göttingen 1971–8; Leonarde Blussè, Femme Gastra, Companies and Trade. Essays on European Trading Companies During the Anciene Regime Leiden 1981*². Једина замерка иде на рачун издавача који је фусноте штампао на крају књиге, тако да немало пута се деси да концентрација бива прекидана листањем и потрагом за истима. Поред ове литературе, аутор је користио велике синтезе пруске историје, као и велики број информација које је оставила штампа (нпр. *Frankfurter allgemeine zeitung...*). Значајан корпус извора чине: приватна преписка из личних архива, писма, правни акти, уредбе и наређења која су некад цитирана као оригинали. Аутор неретко користи одломке из песама, који на свој начин снажно и сликовито одсликавају дух времена и расположење народа. Међу песмама које је народ смишљао и певао како би у одсутним тренуцима усмерио емоције на прави колосек, појављују се и песме познатих мислилаца, уметника и песника попут Шилера и Хајнеа. Професор Кларк је на овај начин желео да код читалаца створи што ширу слику историјског процеса указујући на друштвене, културне и социолошке карактеристике пруског друштва.

² Овде смо издвојили изворе и литературу коју је проф. Кларк највише користио и која се по насловима чинила значајном да буде споменута.

„Немачка није остварење пруског сна“ каже професор Кларк. Објашњење ове мисли је циљ дела. Аутор жели да подвуче разлику између Пруске и Немачке, која је, некада из политичких а некада из чисто прагматичних и идеолошких потреба, занемаривана. Идеја да је пруски милитаризам и ауторитаризам главни кривац за појаву тоталитаризма и зла које је оно нанело човечанству, великим делом је заснована на фикцији. Професор Кристофер Кларк настоји да реалност, као нижи тас на ваги, јаче оптерети тешким бременом истине. Наравно, тешко је разумети једну појаву у прошлости без темељног познавања њених узрока. Из ових побуда он је приступио детаљној ретроспективи пруске историје. Аутор као главне карактеристике успона Пруске види војну еволуцију, административни систем и бирократију, верску толеранцију и културну разноликост.

Прву тематску целину чини период када је Бранденбург још велика изборна кнежевина. Године 1417. породица Хоенцолерн је за 400 000 угарских златника купила кнежевину Бранденбург. Увод својим већим делом чине опис конфигурације тла и биљног омотача и поделу на покрајине. Примање протестантизма аутор приписује у заслугу Елизабети Данској, жени великог изборника Јоакима I

(1499–1535). Основне поставке и проблеми разматрани у првој целини су последице Тридесетогодишњег рата. По мишљењу Кристофера Кларка, овај рат, односно његове последице, биле су основа развоја пруског милитаризма. Наиме, за време овог рата, Бранденбург је био ефемерна политичка фигура. Захваљујући слабости њене војне организације, кнез изборник Џорџ Вилхелм одлучио је да игра на карту неутралности у сукобу готово свих његових суседа. Управо у политичкој неутралности, проф. Кларк види узрок свих недаћа које су погодиле Бранденбург јер је постао слободан терен за разрачунавање великих сила. Бранденбург је платио високу цену своје пасивности. Аутор сматра да је Бранденбург потпуне катастрофе спасла промена на трону. Велики изборни кнез постаје Фридрих Вилхелм I. Аутор, износећи темељну биографију овог владара, жели да нагласи значај личности и ауторитета у еволуцији пруске државе. Тактички описи битака, где је кнез својим генијем често успевао да победи снажније противничке војске, доминирају овим делом књиге. Захваљујући административним реформама, војној реорганизацији и тактичкој иновацији, у окружењу се више није могло рачунати без Бранденбурга. Начин регрутовања и стварања резервних састава који су сваке године позива-

ни на тромесечну обуку, као и систем територијалне регрутације, сматра аутор, имају несасгледив значај за успон Бранденбурга. Фридрих Вилхелм I је зачетник пруског милитаризма.

Друга целина почиње трансформацијом кнежевине Бранденбург у краљевство. Ово јесте период када пруски милитаризам сија у свом пуном сјају. Захваљујући Фридриху Вилхелму I и његовом сину Фридриху II Великом, Пруска је постала значајан фактор европске политике. Однос оца и сина је изложен на десетак страница и представља веома интересантну целину, која много говори о карактерима обе личности. Отац као суров, ауторитативан војник који од сина тражи послушност до граница фанатичности, немало пута је био разочаран другачијим карактером његовог сина. Са друге стране, аутор подвлачи префињеност, интелигенцију и толерантност Фридриха II, пријатеља филозофије, историје и уметности, али исто тако непогрешивог стратега и правичног судије. Аутор види хомосексуалност Фридриха II у строгом, спартанском (можда нема места анахронизму), пруском васпитању које је његов отац енергично заступао. Ипак, за време овог монарха пруски двор је уживао све благодети епохе просвећености, а његови пријатељи били су бројни филозофи и уметници, а међу њима и сам Волтер. Сва

снага пруског оружја се показала у биткама Седмогодишњег рата (1756–1763). Континуитет државне политике који је трајао скоро век и по, јесте тема на којој је проф. Кларк највише инсистирао. Он у томе види снагу Пруске, која ће бити пољуљана епохом револуција, чиме почиње нова тематска целина.

Доба револуција представља прекретницу у даљем развоју политичког система, као и његово сазревање. Мир у Тилзиту 1807, када је Пруску понизио Наполеон и када је територијално значајно умањена, аутор представља као већ виђени сценарио и ненаучену лекцију из Тридесетогодишњег рата. Битке код Лајпцига и Ватерлоа представљене су као иницијалне каписле каснијег уједињења Немачке. Бечки конгрес је виђен као половичан успех дипломатије. Он јој није донео оно што је она хтела, али јој је дао много од онога што она није хтела. Наиме територије које су јој додељене, нарочито оне на десној обали Рајне, биле су заражене национализмом и либерализмом, тако да су пруској донеле више штете него користи. Са ових територија су кренуле идеје које су ударале у темељ државног система.

Последња целина се бави уједињењем Немачке и иде до пада Трећег рајха. Интересантно је виђење проф. Кларка да је Пруска кроз рат са Аустријом 1866. године водила једну антинацио-

налистичку политику пре него националистичку. Изражавајући мишљење да је стварањем Рајха она пре била апсорбована у Немачку него што је Немачка апсорбована у Пруску, аутор даје сасвим нов угао посматрања овог догађаја. Ово представља новост у проучавању међусобних односа немачких конститутивних јединица. Исказана поставка добија на снази када се фокусирамо на године које ће уследити после пада Бизмарка. Период светских ратова није представљен као фактографско набрајање војних операција, формирање фронтова и констелације међународних односа. Аутор је желео да читаоцу представи улогу Пруске у овим сукобима. После абдикације последњег Хоенцолерна долази период Вајмарске републике који је окарактерисан као најближи пруском историјском бићу, управо због његове демократске и либералне посебности. Ипак, трајао је кратко и под суровим ударцима нацистичке струје брзо је срушен. Хитлер је настојао да искористи континуитет пруске државности и милитаризма ради што успешније пропаганде. Аутор наглашава улогу савезника у формирању јавног мишљења, које ће Пруску негативно оценити као земљу јаке милитантности, што је један од узрока настанка тоталитаризма. Кристофер Кларк истиче запажену улогу Черчила и Рузвелта у формирању овакве идеје. Образла-

жући перцепције Пруске, настале после Другог светског рата, аутор истиче да је једино Стаљин заговарао јаку Пруску око које ће се окупити остале државе, и на тај начин штитити интересе Совјетског Савеза. Генерални секретар је ценио достигнућа Петра Великог чији је идол био Фридрих Вилхелм, Велики изборни кнез, тако да аутор назире емоције према Пруској и са стране идолопоклонства. Аутор наглашава да је велика одговорност на јужним немачким државама за дугу и сурову власт национал-социјалиста.

На крају се питање само намеће: „Да ли Пруска и данас постоји, или су то само остаци про-

шлости?“ Оно што је ново и због чега што пре треба потражити књигу *Iron Kingdom*, јесте начин посматрања једног историјског процеса који је трајао готово три века. Дубина, ширина историјске перспективе, нови и неутрални закључци, али и остављање истих вољи читалаца, јесу разлози који ово дело чине посебним и веома важним. Држава пуна противуречности: апсолутистичких стега и религиозне слободе, демократског духа и конзервативне политике, индустријског процвата и владавине земљорадника заслужује озбиљну студију. Управо дело *Iron Kingdom* одговара овом опису.

Вељко Вилимоновић

Исидор Ђуковић

АУТРОУГАРСКИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У СРБИЈИ 1914–1915, БЕОГРАД, 2008, 211.

Исидор Ђуковић, аутор бројних наслова којима је српску историографију обогатио делима о Првом светском рату, писаним на основу историјских извора, првог реда и литературе, спада у зналце судбина српских ратника и жртава. Своја истраживања уобличио је у књигама: *Нађмеђер – аустроугарски логор за Србе, Тифус у Србији 1914–1915* и другим.

Књига *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915* документовано говори о томе да је Краљевина Србија, иако је у Првом светском рату била изложена агресији Аустроугарске 1914, а затим Немачке и Бугарске 1915, после великих победа 1914. и заробљавања десетине хиљада аустроугарских војника, према њима примењивала све међународне ратне конвенције. И поред страшних злочина аустроугарске војске над цивилним српским становништвом, српски народ се према ратним заробљеницима није понашао као према непријатељској војсци, већ као према сапатницима, показујући хуманост и солидарност.

Аутор у овом делу приказује статус аустроугарских ратних заробљеника у Србији и српских заробљеника и интернираних цивила у Аустроугарској, упоређује њихов положај и однос према њима.

У рату Аустроугарске и Србије сукобиле су се две државе са два супротна циља, две културе, две вере, два национална менталитета. Аустроугарска војска је била део система државних, политичких, војних и верских институција Аустроугарске – државе која се припремала за напад, терор, пљачке и убиства. Ова војска није припремана за витешки рат по начелима међународних конвенција, чији је и сама била потписник.

Аустроугарски генералштаб, команде армија и команде корпуса наређивали су у наредбама и заповестима за војне операције вршење злочина над цивилима Србије. За злочине над Србима нико није одговарао нити су предузимане мере да се злочини спрече, а злочинци су добијали признања и унапређења.

Српски војници су васпитавани у другачијем духу. Пореклом из патријархалних породица, под утицајем Српске православне цркве, учени су да свим средствима бране слободу, породицу и отаџбину, али и да буду хумани и не чине другима оно што не желе да други чине њима. Ниједна српска команда ни старешина никада нису наређили или одобрили вршење злочина над аустроугарским заробљеницима и грађанима. Увек су наређивали хуман однос према аустроугарским заробљеницима, упркос чињеници да су многи од њих вршили ратне злочине над њиховим породицама, сународницима и заробљеним војницима.

Извршиоци злочина међу заробљеницима били су познати српским командама, али их нико није саслушавао и изводио пред суд ни кажњавао ни у рату ни после његовог завршетка. После рата око 4500 аустроугарских официра примљено је у војску новостворене Краљевине СХС, без провере да ли је неко од њих вршио злочине над српским цивилима и заробљеницима. После пријема у војску СХС неки злочинци су откривени. О њима су писала браћа Цицварићи у листу *Балкан*.

Аустроугарска је пре Првог светског рата потписала међународне конвенције о ратном праву, али их у рату против Србије није поштовала. Године 1914. године заробила је 19000 српских војни-

ка, а преко 10000 српских цивила (стараца, жена и деце) заједно са заробљеницима спровела у заробљеничке логоре, што према међународним конвенцијама није било дозвољено. Аустроугарска је била уверена да ће брзо добити рат, тако да није подигла логоре за заробљенике и интерниране цивиле. Држала их је под ведрим небом, на мочварном земљишту ограђеном високим оградама од бодљикаве жице, без услова за нормалан живот, па су копали земунце и у њима становали до изградње барака. Тек пред зиму подигла је дрвене бараке за српске ратне заробљенике и интерниране цивиле. Поред лошег смештаја и тортуре, они су изгладњивани, при чему су често добијали халуцинације или су умирали.

Српска војска је у 1914. години заробила 75000 аустроугарских војника, подофицира и официра. Аустроугарски грађани које је рат затекао у Србији одмах су преко Бугарске упућени у Аустроугарску, па их није било у српским логорима.

Аустроугарски заробљеници су од августа до децембра 1914. спровођени у заробљеничку команду у Нишу, а одатле су премештени у гарнизоне Битољ, Прилеп, Велес, Прешево и Нови Пазар. Од дела заробљеника формирани су заробљенички одреди дивизијских области који су упућени у Ваљево, Београд, Зајечар и Ниш. Однос према аустроугарским заробљеницима у Србији био

је врло хуман. Њих су спроводили и чували српски војници III пози- ва које су заробљеници звали „на- ше чичице“. Положај заробљени- ка био је регулисан правилници- ма, уредбама и наредбама којима је успостављен систем командо- вања, надлежности, узајамних ду- жности и обавеза. Смештани су у касарне српске војске која је била на фронту, а кад су оне попуњене, у адаптиране зграде, бараке и под шаторе, али увек на сувом земљи- шу. Нису гладовали, осим при- ликом евакуације преко Албани- је. Над њима није вршена ника- ква тортура. Са дозволама су из- лазили у град у којем је био логор и комуницирали са мештанима. Тројица заробљеника у Нишу су без знања логорских власти ра- дила у америчком конзулату.

У логорима заробљеници су се бавили спортом, читали књиге из логорске библиотеке и бавили се сликарством. У Нишу су прире- дили сликарску изложбу. Прире- ђивали су и културне приредбе, једном приликом чак и пред пре- столонаследником Александром Карађорђевићем.

У аустроугарским логорима за Србе током 1915/16. године владала је велика епидемија ти- фуса. Аустроугарска је са зака- шњењем изградила бараке, по- бољшала смештајне и друге усло- ве и спасла српске логораше од масовних страдања. Да би се оправдала пред јавношћу, позвала је шпанског амбасадора, који је за- ступао српске интересе у Аустроу-

гарској, и показала му новоизгра- ђене бараке у настојању да те ло- горе представи као санаторијуме. Да се у јавности не би лансирала вест о масовном умирању Срба у њеним логорима, Аустроугарска је предложила америчком по- сланику у Румунији да са међу- народном комисијом посети ло- горе аустроугарских заробљени- ка у Србији и оцени да ли се са њима поступа по међународним конвенцијама о ратном праву. Ср- бија је прихватила предлог тако да је комисија у јуну 1915. обишла логоре. У исцрпном извештају од 40 куцаних страна закључено је да је Србија испуњавала све обавезе према ратним заробљеницима по међународним конвенцијама и да им је дала већа права и слободе од оних на које су је обавезивале те конвенције. Србија је афирмисала своју хуманост, а Аустроугарска је сакрила масовна умирања Срба у својим логорима.

Приликом евакуације пре- ко Албаније 1915. године Србија је прво збринула ратне заробље- нике па своју војску и избеглице. Ратни заробљеници су у Ал- банији укрцани у италијанске бродове и превезени на Сарди- нију. Српска војска и избеглице су седам недеља непотребно за- држани у Албанији, што је пове- ћало њихове патње и губитке.

Књига *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915* по- дељена је на поглавља која хро- нолошки прате догађања и дају примере хуманог односа Срба

према аустроугарским заробљеницима. У оквиру сваког поглавља тематски су обрађене одређене теме:

1. *Заробљеничка команда, прикупљање, смештај и положај заробљеника*: Формирање заробљеничке команде и распоред заробљеника; Прикупљање аустроугарских ратних заробљеника; Смештај заробљеника у логорима; Регулисање њиховог положаја у Србији; Логор аустроугарских официра у Нишу.

2. *Однос Србије и Аустроугарске према грађанима непријатељске земље*: Заробљеничка пошта – писма, новчане уплатнице и пакети; Слободе заробљеника, злоупотребе слобода и аустроугарска пропаганда; Однос српских војника према аустроугарским ратним заробљеницима; Злоупотребе права и слобода од стране заробљеника; Аустроугарска, хрватска и римокатоличка пропаганда и заробљеници; Др Виктор Кен: Аустроугарски ратни заробљеници у Србији; Др Џејмс Бери о аустроугарским заробљеницима у Србији; Епидемија пегавог тифуса међу ратним заробљеницима;

3. *Међународна комисија – заробљеници*;

4. *На јавним радовима и у доброволцима*: Међународна комисија о положају аустроугарских заробљеника у Србији; Ангажовање ратних заробљеника на радовима; Аустроугарски заробљеници – доброволци српске војске; Сталне аустроугарске претње одмаздама и репресалијама; Национално-политички рад међу заробљеницима;

5. *Повлачење заробљеника и евакуација преко Албаније и Црне Горе*: Припреме заробљеничког одреда официра за повлачење из Србије; Повлачење аустроугарских заробљеника до црногорско – албанске границе; Евакуација заробљеника преко Албаније и Црне Горе; Тежак прелаз преко беспутних и снегом завејаних планина;

6. *Предаја аустроугарских заробљеника Италијанима и Французима – размена заробљеника*: Предаја заробљеника из Србије Италијанима; Аустроугарски заробљеници на острву Асинари и у Француској; Размена заробљеника, тешких рањеника, болесника и инвалида.

Књига је обogaћена изводи-ма из писама аустроугарских заробљеника породицама, блоком фотографија, изворима и литературом.

Нада М. Петровић

Момчило Павловић

**ЗА ТИТА ИЛИ ЗА КРАЉА, ИЗБОР ЗА
УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ
1. НОВЕМБРА 1945, ИНСТИТУТ
ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
БЕОГРАД 2007, 423**

Мада се у наслову књиге Момчила Павловића сугерише сукоб две личности, а у поднаслову наводе један догађај и један датум, тема је много шира и проблеми са којима се аутор суочио много су обухватнији и комплекснији. Питање које се у наслову поставља, „за Тита или за краља“, представља једно од кључних питања новије српске историје, које је постављано и на које су нуђени одговори током Другог светског рата и на које је формално дат одговор на изборима 11. новембра 1945. Реч је о догађају који је не само закључио један период историје, већ и о догађају који је уграђен у темељ даљег политичког и друштвено-економског историјског развоја у Србији и Југославији током 2/2 половине 20. века. Дилема „за Тита или за краља“ не представља само избор личности, владаоца, политичког вође, па ни партије или покрета, већ и погледа на свет, начина жи-

вота, схватања политике, економије, друштва и културе. Изборима од 11. новембра 1945. и њиховим непосредним последицама – проглашењем ФНРЈ 29. новембра 1945. и доношењем првог после-ратног југословенског устава 31. јануара 1946. – завршена је револуционарна смена власти започета током рата, окончан сукоб супротстављених страна у грађанском рату и изабран пут којим су се неколико наредних деценија кретали југословенска држава и друштво, па стога и Србија и српски народ. Посматрајући саме изборе, њихову припрему, ток, резултате и непосредне последице као централну тему, аутор, у ствари, посматра целокупна политичка кретања од октобра 1944. до новембра 1945. године као финале развоја унутрашњополитичких и спољнополитичких прилика и сукоба током Другог светског рата у Југославији и Србији и око њих.

Књига је утемељена на чврстој изворној подлози. Поред Public Record Office у Лондону и National Archives у Вашингтону, коришћена је грађа из 21-ог фонда Архива Југославије, Архива Србије, Архива Хрватске и Архива Института за историју радничког покрета Хрватске, међу којима су фондови државних органа, КПЈ, друштвених организација и личне збирке. Поред тога, коришћено је и 18 листова и часописа (почев од „Борбе“ и „Политике“, преко „Вјесника“ и „Ослобођења“, до „Комуниста“ и „Архива за правне и друштвене науке“) и преко 50 историографских и правних монографија, чланака и политичко-пропагандних брошура.

Аутор после *Предговора* (9–16), у којем представља тему, циљ, приступ и изворну подлогу рада, у *Уводу* (17–42) полази од политичке и економске стварности на крају рата и промена у друштвено-економској структури земље, стављајући акценат на последице рата, жртве, сиромаштво, освету победника, хапшења, егзекуције без суда, деловање ОЗН-е, сукобе са преосталим јединицама четника и усташа, свакодневни живот у страху. На једном месту, Павловић пише: „Улазећи у градове и села, а посебно у Београд, опијена славом победе, али и осећањем мржње, беса и освете, нова партизанска власт уносила је истовремено и радост и жалост, страх и наду, несигурност и неизвесност“ (17–18). У Уводу се гово-

ри и о организацији комунистичке власти и друштвено-економским мерама, почетку обнове, обавезном откуп, сузбијању шпекулације, експропријацији буржоазије, конфискацији, аграрној реформи, колонизацији, и другим мерама које су утицале на политичку атмосферу и на саме изборе.

У глави *Краљ без моћи* (43–96) говори се о „тихом потискивању“ краља Петра кроз политичке аранжмане Јосипа Броза Тита и Ивана Шубашића, под надзором Велике Британије, САД и СССР-а. На основу докумената из Лондона и Вашингтона и других извора, Павловић приказује ток „трансфера власти“, процес давања легитимности револуционарној влади, током којег је краљ Петар игнорисан и истиснут, лишен подршке и од самог намесништва. Велике силе су умирене формирањем привремене владе марта 1945, проширењем АВНОЈ-а августа 1945. и обећањима о слободним изборима за Уставотворну скупштину, док су комунисти суверено руководили ситуацијом и незауствљиво ишли ка потврђивању у рату и револуцији освојене власти.

За време регулисања међународног положаја нове државе, комунисти су потпуно контролисали стање и атмосферу у земљи и преко својих трансмисија, Народног фронта, прогона и застрашивања неистомисљеника и остатака грађанских партија, спроводили *Затирање политич-*

ког плурализма у земљи (97–140). У овој глави су приказани политичка делатност КПЈ, организација, смисао и рад Народног фронта, утапање странака у Фронт, као и оштра пропагандна хајка против „непријатеља“. Дат је и преглед деловања предратних политичких странака, како оних које су ушле у Фронт и прихватиле његов програм (Републиканска странка, Народна сељачка странка, Земљорадничка странка, итд.), тако и Мачекове Хрватске сељачке странке и Гролове Демократске странке, као основаца опозиционог деловања и главних мета пропагандних напада и притиска Партије и њене полиције. Међутим, како аутор констатује, разједињене, неактивне, сведене на страначка руководства, без базе у народу, страначке инфраструктуре и могућности деловања, очију упртих у иностранство, опозиционе странке су критиковале неслободу, терор и поједине потезе револуционарне власти те указивале на долазећу диктатуру, али нису имале снаге да ишта учине и полако су се повлачиле.

Пошто је дао слику политичког и друштвено-економског стања у земљи, аутор прелази на саме изборе, износећи прво у глави *Изборни систем* (141–201) детаљне информације о изборним правним нормама и процедури. Представљени су садржина изборних закона донетих августа 1945 (о бирачким списковима, о Уставотворној скупштини и о избору

народних посланика), добијање бирачког права, начин одређивања изборних јединица (на 40000 становника), формирање и надлежности изборних комисија (од савезне до месних), начин кандидовања и истицања кандидатских листа и прављења бирачких списка, процедура гласања, утврђивања и проглашења изборних резултата и расподеле мандата (комбиновање већинског и пропорционалног система). Требало је да избори буду општи, слободни, тајни, непосредни, а гласано је глуменим куглицама, због великог броја неписмених. У центар пажње је стављено давање права гласа женама, омладини од 18 година и војницима, чиме је бирачко тело скоро дуплирано, и то пре свега слојевима становништва блиским НОП-у, али и одузимање права гласа предратним министрима и припадницима организација и војних формација и осталим појединцима који су се током рата на било који начин борили против НОП-а. Формално-правно, изборна процедура је била демократска, али постављано је питање њеног нарушавања, намерног или нехотичног. Опозиција је указивала на произвољност у формирању бирачких списка, могућност лажних оптужаба и одузимања права гласа, могућност да одређене групе гласају више пута, фаворизовање Народног фронта, одсуство слободног политичког живота, атмосферу страха, итд.

У глави *Припреме за изборе* (203–290) аутор прати активно-сти Комунистичке партије и Народног фронта уочи избора, указујући на чињеницу да, упркос предности и неравноправности борбе, ништа није препуштано случају. Требало је потврдити победу у рату и предстојећим изборима дати карактер манифестације народне воље, те су одмах по заказивању избора крајем августа започеле живе политичке и организационо-техничке припреме. Преко Народног фронта, масовних организација, народних одбора, војске и полиције вршен је свакодневни агитационо-пропагандни рад, спровођена је жуистра кампања заснована на пропагирању тековина НОБ-а, демократске федеративне републике, равноправности, братства и јединства, а непомирљиво усмерена против монархије, опозиције и свих који се нису слагали са програмом Народног фронта, а који су аутоматски проглашавани за „реакцију“, „издајнике“ и „непријатеље народа“. Свакодневно су одржаване конференције, зборови и митинзи, на којима је захтеван излазак на изборе, истицана њихова важност, представљан програм Фронта, стварана легенда од Јосипа Броза, носиоца фронтотске листе, нападани краљ и опозиција, објављивани су чланци у штампи и издавани прогласи и брошуре са истом садржином. Паралелно су текле организационо-техничке припреме, формирале су се изборне комисије,

пријављивале кандидатске листе, израђивао се и делио изборни материјал, израда бирачких спискова, одузимање права гласа (у почетку понегде и преко 10%, а касније до 4%), итд. Цео ток припрема био је под руководством и контролом Комунистичке партије, а у раду на терену су најревноснији били омладинци и скојевци.

Друга страна предизборног периода дата је у глави *Опозиција и избори* (291–352). Противници револуције, присталице краља и припадници опозиционих грађанских странака, окупљени око Гролове демократске странке и ХСС-а, били су изложени сталном пропагандном притиску, нападима, страху од полиције, лишени могућности организовања и деловања на терену. Протестовали су, жалили се на атмосферу и терор ОЗН-е, тражили „слободу од страха“. Поред тога, исписиване су паролe, ширена је паника, појачано је деловање преосталих четника, крижара, цркве, политичке и економске емиграције. После оставки М. Грола, Ј. Шутеја и И. Шубашића, представника краљевске владе у Привременој влади ДФЈ, опозиција је сматрала споразум Тито–Шубашић раскинутим и уздала се у одлагање избора и интервенцију западних држава. Западним силама је постајало све јасније да нема услова за слободне изборе, указивано је на армију од 600000 људи у рукама КПЈ, на узавреле страсти, терор

ОЗН-е, одсуство политичких слобода, итд., али нису налажене могућности да се у датим условима осујети спровођење избора и победа Народног фронта. Последњи покушај опозиције да покаже недемократичност избора и да омете увођење комунистичке диктатуре, био је позив на апстиненцију 20. септембра, на шта је власт одговорила увођењем кутије без листе, да би показала да и присталице опозиције имају могућност избора.

У глави *Победа на изборима* (353–394) аутор анализира резултате избора који су показали огромну излазност и донели очекивану убедљиву победу Народном фронту. На изборе за Скупштину народа изашло је 88% гласача, а 90% гласало је за Фронт, док је на изборе за Савезну скупштину изашло 88% гласача, а од тога 88% гласало за Фронт. Преко табела су приказани и резултати у појединим републикама. Потом је указано на изборне неправилности, на ревност и атмосферу на биралиштима, пресију и страх у једном, а одушевљење и еуфоричност у другом делу бирачког тела, на међународни значај избора и критичке извештаје западних дипломата. На крају су дата имена посланика изабраних у Београду и Србији за оба скупштинска дома, указано је на социјалну структуру и сликом верификације мандата и проглашењем ФНРЈ заокружена је прича о смени власти у Југославији 1945. године.

У *Фотодокументацији* (395–402) аутор даје две фотографије краља Петра, фотографију са предизборног скупа са транспарентом „Нећемо краља, хоћемо Тита, народ се пита“, фотографију са гласачког места, слике потписивања Декларације о проглашењу Републике 29. новембра и прославе која је одржана испред Савезне скупштине и 14 предизборних плаката на којима су сликовито и концизно пренета обећања и ставови Народног фронта и позив за излазак на изборе. Тако је представљена слика неких од кључних момената описаних у тексту. После *Закључка* на српском (403–412) и *Сажетка* на енглеском језику (413–416), на крају књиге налази се *Списак извора и литературе* (417–421), *Скраћенице* (422) и *Белешка о аутору* (423).

Прецизно одабрана и представљена тема, изворна утемељеност, одмереност, разложност, концизност у излагању, јасна и разуђена структура, обиље података и чести цитати основних сукобљених ставова и порука чине ову књигу корисном за историчаре, али и приступачном и допадљивом и за шири круг читалаца. Тема смене власти у Југославији 1945. тиме није исцрпљена, али је на извештај начин заокружена и допуњена бројним сазнањима, подацима, објашњењима и оценама.

Мр Драгомир Бонџић

Документи

УДК

Капетан мр Далибор Денда

ТАЈНИ РАПОРТ ПУКОВНИКА ДАМЈАНА ВЛАЈИЋА ИЗ 1907. ГОДИНЕ О НАОРУЖАЊУ И ОПРЕМИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Питање модернизације српске војске крајем XIX и почетком XX века заокупљало је пажњу многих посленика историјске науке.¹ Решавање овог питање било је полазна основа за очување националне безбедности и испуњење мисије народног ослобођења. Велике реформе у организацији и модернизацији војске и њеној припреми за изнете задатке започео је још краљ Милан Обреновић, нарочито од момента када се 1897. године нашао на челу Команде Активне војске. Период Милановог командовања Активном војском, који је трајао до 1900. године, значио је и њену убрзану и до тада незапамћену модернизацију. Трошкови те модернизације били су изузетно

---

¹ О томе видети: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I (1889–1897), Београд 1929; II (1897–1903), Београд 1931; Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936; Милан Ж. Живановић, *Пукотник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог проучавању политичке историје Србије 1903–1918*, Београд 1955; *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1959; Љиљана Алексић – Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1966; Mihajlo Vojvodić, *Finansije Srbije i naoružanje vojske – Dva značajna pitanja iz programa vlade Stojana Novakovića (1895–1896)*, IČ XXIX – XXX, Београд 1982–1983, стр. 427–436; Mile Bjelajac, *Slučaj tajnog raporta pukovnika Aleksandra Mašina kralju Petru I i ministru vojnom 1906. godine*, VIG 1/1997, стр. 55–79; Драга Вуксановић Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање*, Београд 1993; Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006; Далибор Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, Београд 2008.

високи. Тако су војни издаци у Србији, заједно са ванредним кредитима, 1897. достигли цифру од 36,86%, 1898. године 22,57%, 1899. захватили 29,08%, а 1900. чинили чак 44,33% укупног државног буџета.² Све изнето само сведочи о огромним напорима које је српски народ поднео ради изградње једне модерне и способне армије. Ипак, брзе промене које је доносио развој војне технике нису ишле наруку напорима српске државе и захтевале су од земље нова напрезања да би се држао корак са модерним светским армијама.

Крај XIX и почетак XX века је и период у коме долази до значајног усавршавања брзометних пушака – репетирки или магацинки³ (француска *Lebel M.1886/93*, немачка *Mauser M.1898*,⁴ аустроугарска *Mannlicher M.95*) и митраљеа⁵ (*Maxim, Schwartzlose, St. Etienne*). Тада се јављају и настојања да се калибар митраљеа изједначи са пушчаним. Значајан напредак доживела је и олучна и остраганска артиљерија.⁶ Изолучена оруђа допуштала су увођење цилиндричних зрна са шиљатим врхом која су имала бољу пробојну моћ. Новина у артиљерији биле су три врсте зрна: граната, шрапнел и картеч. Увођење малодимног барута у употребу је повећало балистичке особине оруђа, брзину дејства и разорност зрна и довело до конструкције брзометне артиљерије. Проналаском угломера (1893) омогућени су посредно нишањење и посредно гађање. Појавила се потреба и за убацним оруђима (хаубицама) јачих калибра за борбу против непријатељске артиљерије на већим одстојањима, против отпорнијих објеката, па и против објеката сталне фортификације. Осим ватреног оружја, напредовала је и друга ратна техника, па се тако, поред усавршавања жичане телеграфије, појављују и телефон, радиотелеграфија и телефонија, аутомобили и авиони.⁷

² Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2006, стр. 390.

³ Пушке репетирке биле су са малодимним барутом и доносиле многе нове карактеристике: мањи калибар, мању тежину, већу почетну брзину и већи домет. Већина репетирки које су усвојиле европске војске биле су петометне.

⁴ Ову пушку калибра 7,9 mm немачка војска је у свом наоружању задржала све до 1945. године.

⁵ Од 1884, када је Хајрем Максим конструисао једноцевни митраљез на основу дејства повратног удара са воденим хлађењем цеви, на том систему су у многим армијама конструисане ове справе са воденим или ваздушним хлађењем.

⁶ Употреба малодимног барута који је давао већу почетну брзину повећала је домет, али и трзање артиљеријских оруђа. Брзина гађања се могла повећати само неутрализацијом повратног удара. Проблем је решен повратком цеви, уместо оруђа, а њен се покрет кочио хидраулично да би се затим вратила у првобитни положај помоћу ваздушног или опружног повратника. На тој основи су Французи топом М.1897 постигли изванредне карактеристике: домет 8000 метара, почетна брзина 588 m/s, брзина гађања 10 метака у минути.

⁷ Више информација у: Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968, стр. 514–522.

Да би се и српска војска снабдела најнужнијим борбеним потребама у складу са захтевима савременог рата и економским могућностима земље у Главном генералштабу је крајем 1904. образована једна специјална комисија стручњака, чији је задатак био да предложи програм наоружања. Та комисија је завршила рад почетком 1905. године. Комисија је предложила да се целокупна пешадија Првог и Другог позива наоружа брзометним пушкама Маузер М.99 калибра 7mm, а Трећи позив Берданком⁸ или Маузер-Коком М.80. За артиљерију је требало набавити 264 нова брзометна пољска топа, 60 брдских брзометних топова и 36 брзометних хаубица, то јест укупно 90 батерија. Градска и опсадна артиљерија требало је да се попуне са 38 дугачких топова калибра 120 mm, шест дугачких топова од 150 mm и 12 мерзера од 200 до 220 mm. Једно од кључних питања за успешно преоружавање српске војске било је прибављање страних кредита за наоружање и решавање такозваног топовског питања, које је имало и своју политичку тежину, и коначно решено крајем 1906. године опредељењем за брзометне топове француског произвођача, фирме Шнајдер.⁹ По питању набавке наоружања и опреме, међутим, ништа значајније није урађено све до периода од 1908. до 1912. године, када се српска војска почела ужурбаном спремати за рат са Турском.¹⁰

У периоду до 1908. године, значајан утицај на то да се што пре отпочне са модернизацијом војске имао је тајни рапорт из 1906. пуковника Александра Машина краљу Петру I Карађорђевићу и министру војном, генералу Радомиру Путнику, у коме је стање обучености и опремљености српске војске оцењено као веома лоше. Рапорт је до априла 1907. процурио и у јавност.¹¹ Тада је бечки лист *Ноје фраје пресе* (а убрзо након тога и бугарски лист *Вечерња пошта*) почео објављивати серију написа о српској војсци. Изречене оцене у овим написима биле су врло неповољне по српску војску и, како се касније показало, темељиле су се баш на овом Машиновом тајном рапорту.¹² Рапорт је због тога био предмет жучних расправа, изази-

⁸ Око 75.000 пушака Бердан М 1870 добијено је као поклон из Русије 1890. године, пошто су Руси почели да уводе у наоружање нови модел Мошин-Наган М 1891 (М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, стр. 61–62; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, стр. 291).

⁹ О томе опширније: Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1966.

¹⁰ О томе видети: *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1959, стр. 225–227.

¹¹ О томе видети: Mile Bjelajac, *Slučaj tajnog raporta pukovnika Aleksandra Mašina kralju Petru I i ministru vojnom 1906. godine*, *Vojnoistorijski glasnik (VIG)*, 1/1997, Beograd 1997, стр. 55–79.

¹² Васа Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац 1997, стр. 69.

вајући забринутост у широким круговима српског друштва. Све изнето створило је у српској јавности својеврстан консензуз да се проблем модернизације војске што пре реши.

Поред тога, по нашем мишљењу, за техничку страну остваривања плана попуне наоружања и опреме и његову модификацију пресудан је био тајни рапорт који је пуковник Дамјан Влајић,¹³ у то-

¹³ Артиљеријско-технички пуковник Дамјан Влајић рођен је 1/13. јуна 1854. године у селу Љубичевцу, округ Крагујевачки. По завршеном четвртом разреду гимназије у Крагујевцу ступио је у Артиљеријску школу у Београду (претеча Војне академије) 31. октобра 1871. године. Школовање је завршио 22. августа 1875, када је произведен у чин артиљеријског потпоручника. У чин артиљеријског поручника унапређен је октобра 1876, капетана II класе 1881, капетана I класе 1885, мајора 1887, потпуковника 1893. и артиљеријско-техничког пуковника 1898. године. Прва дужност била му је дужност командира вода у 4. батерији 2. артиљеријског пука од септембра 1875. до априла 1876, након чега је постављен за ордонанс-официра Тимочке дивизије, а убрзо за тим и ађутанта Пожаревачке бригаде II класе. Командир вода у 2. батерији Дунавског артиљеријског пука био је од новембра 1876. до априла 1877, после чега је премештен на службу у Барутану у Страгарима. Почетком августа 1877. поново је командир вода, али сада у 4. батерији Дунавског артиљеријског пука. На том положају остаје до септембра 1877, после чега је постављен за ађутанта Црноречке бригаде II класе. На том положају остаје до октобра 1878. У току српско-турског рата 1876–1878 учествовао је у борбама на Зајечару, Великом Извору и Белој Реци. Од октобра 1878. до септембра 1879. био је ађутант Артиљеријске бригаде, након чега одлази на виши артиљеријски курс у Беч. По окончању курса, од августа 1881. до септембра 1882. наставља усавршавање на бечкој Политехници. По окончаном усавршавању распоређен је на службу у Артиљеријско-техничком одељењу Министарства војног, где се налазио до јуна 1888. Био је члан комисије за пријем топова М.85 у Француској од 20. августа 1885. до 1. јуна 1886. Начелник Техничког одсека постао је 20. јуна 1888. и на тој дужности остао до 15. јуна 1893. године. Управник Војно-техничког завода у Крагујевцу био је од фебруара 1894. до средине новембра 1897. У том својству, као потпуковник боравио је крајем септембра 1897. у Паризу да утаничи техничке услове пријема опсадних топова које је Србија требало да набави у Француској. Од новембра 1897. налазио се на челу Артиљеријског одељења Министарства војног. Био је и председник стручне техничке комисије српског Артиљеријског комитета која је у току 1906, у време решавања такозваног *топовског питања*, обилазела произвођаче, испитивала моделе топова и предност дала француском топу у односу на аустроугарски топ. Предавао је као хонорарни и редовни професор *Науку о оружју с теоријом гађања и Артиљерију са балистиком* на Војној академији од 1. (13) септембра 1882. до 25. јануара (6. фебруара) 1894. и од 22. децембра 1899 (3. јануар 1900) до 31. августа (12. септембра) 1900. године, након тога поново, од 27. октобра (9. новембра) 1901. до јесени 1910. године. У јулу 1910. био је ухапшен заједно са пуковником Михајлом Рашићем, као одговорно лице за пријем артиљеријске муниције купљене у иностранству због једне веће афере у снабдевању војске, због које је и тадашњи министар војни Степа Степановић био приморан да поднесе оставку. Пензионисан је 12/25. 02. 1911. године. У његовом досијеу нема трагова одговорности по наведеној афери. Као хонорарни професор предавао је већ поменуте предмете и на Војној академији Краљевине СХС поново након Првог светског рата, од 18. октобра 1920. Аутор је књиге *Наука о*

ку 1907. године, дакле баш у време објављивања Машиновог реферата, упутио министру војном.¹⁴ Пуковник Д. Влајић је као начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног, у току 1906. био председник комисије која је у име српског Артиљеријског комитета обилазила фабрике које су производеле нове топове. Овај високи официр је самоиницијативно сачинио један шири реферат који се тицао потребе допуне наоружања и модернизације српске војске, као и начина и техничких услова које је требало задовољити. Рапорт садржи (у оригиналу) 19 страна руком писаног текста. Чува се у Војном архиву у Београду, у Пописнику 2 (кутија 2, фасцикла 2, регистарски број 32/4). Сама чињеница да се докуменат чува у пописнику архивске грађе из балканских ратова указује на његову примену и у том периоду. Овај рапорт, који најбоље сведочи како о стању наоружања и опреме српске војске до предузимања нових набавки тако и о напредној војној мисли која је владала међу њеним високим официрима, доносимо у целини.

***

„Познато је да успех рата зависи (накнадно унето– Д. Д) до материјалне и државне или, како се у нас каже, моралне спреме војске. У материјалну спрему долази у првом реду убојна спрема: оружје, муниција и сва друга спрема, која омогућава и олакшава употребу оружја. Морална пак спрема моћи ће успешно да цвета и да се развија тек онда, када војска зна да јој је материјална спрема добра, а нарочито да јој је оружје и убојна спрема ако не боља, а оно бар равна противничкој. Без тога ће и најбољи морал војске, основан на другим елементима, поклекнути чим војска сазна да јој је спрема лошија.

Мале државе и мале војске, опкољене већим државама, морају се нарочито старати да им спрема буде увек добра, и да тиме дигну каквоћу војске, како би се успешно могле мерити са већим војскама.

Од све спреме војскине, оружана је спрема најважнија и најскупља; она се мора на време набавити, добро чувати, често и дуго време; она се мора непрестано усавршавати користећи и примењујући на њу све научне и техничке проналаске и напретке. Наука и техника међутим тако су сада усавршене и таквом брзином напредују да су потреб-

---

оружју (Београд 1930). Био је ожењен Зорком, кћерком државног саветника Радивоја Милојковића, са којом је имао једног сина и две кћерке. Преминуо је у Београду 27. 01. 1944. године. (Према: АВИИ, ДПП, К-1966/466, Влајић С. Дамјан; Васа Казимиrowић, *Црна рука*, Крагујевац 1997, стр. 176; *Споменица седамдесетпето годишнице Војне академије*, Београд 1925, стр. 226.

¹⁴ Министар војни био је такође генерал Радомир Путник.

на нарочита лица, која ће са великом вољом, спремом и искуством одати се на штудију, те да могу научне резултате одабрати и применити на војну спрему. Студија мора бити не само теоријска но и практична, основана на огледима, јер се скоро ништа не може без испитивања и модификације применити на војску онакву, каква је.

Због тога у свима војскама па и у оним државама, у којима је војна спрема јако развијена приватним предузећима, постоје нарочите установе, у којима се налазе спремна и искусна лица, која се само брину о усавршавању убојне спреме.

У Немачкој постоји једна стална комисија за испитивање и усавршавање пушака, а друга за усавршавање топова, поред тога што имају свога Маузера, Крупа, Дутенхофера и. т.д. који усавршавају оружје својим приватним предузећима. Увиђајући важност примене технике на војску, Немачка је у прошлој години основала нарочиту војно-техничку школу, и Министар је војни при подношењу предлога парламенту за оснивање ове школе рекао: „да она управа војске која за своје циљеве искористи технику на најсавршенији начин има такву превагу над војском, која то пренебрегне, да се та превага тешко надокнађује“.

У Русији, Аустрији и Француској постоје комитети, који се деле на секције ради студије топова, пушака, барута, муниције, подвозних средстава и. т.д.

Слично томе постоји и у другим државама, као у: Италији, Белгији, Швајцарској и. д.

Задатак је тим установама не само да испитују ново оружје, кад се држава преоружава, него да непрестано раде на усавршавању убојне спреме, на изналажењу најбољег начина за чување наоружања и на примени свију проналазака на пољу науке и технике. Резултати радова и испитивања тих комисија и комитета користе се и уносе у правила и прописе дотичне војске, али већина остаје тајна за друге државе. Аустријски комитет саопштава извод неких само својих радова у журналу: *Mittheilungen über Artillerie und Genie Wesens*; руски комитет у артиљеријском журналу. Неке државе издају сваке године по једну поверљиву књигу, као што Белгија н. пр. издаје књигу *Resumé de Travaux d' Artillerie*, која се даје само њиховим официрима као поверљива на реверс. Из тих публикација и поверљивих саопштења вуку корист сви официри дотичних држава.

И код нас је у тој намери успостављен артиљер. комитет још пре 25 г.¹⁵ и у његовој уредби чл. 1. гласи: „Да би се техничка војна питања што боље и што свестраније претрести и испитати могла, а уједно

---

¹⁵ Артиљеријски комитет основан је *Законом о устројству Министарства војног* из 1883. године (С. Ратковић-Костић, н. д, стр. 126–127).

да би се и њихова примена на нашу војску према савременом развићу ратне вештине и војне технике што корисније решавати могла, устројавају се специјални комитет за артиљерију и инжињерију.“

Наш артиљеријски комитет радио је у почетку обилно и резултате својих испитивања штампао је у „Ратнику“. Доцније је радио врло мало и то готово само онда, када се војска преоружавала. Последњи му је већи рад био на огледима ради избора пушке М.99 пре девет година,¹⁶ па и то је радила нарочита комисија. Зимус је почео нешто да ради на питању о брзометним топовима, а у новије време, као што чујемо, и на питању о преправци наших пушака М.80 на малокалиб(арске – Д. Д.).

Поглавити узрок овом нераду комитета био је тај, што не само да није имао своје сталне чланове, него није имао ни сталног председника ни деловођу. Често по неколико година није нико постављен ни да врши дужност председника. Чланови пак комитета имали су друге редовне службе тако, да нису могли ни да раде на предметима, који долазе у круг комитета, пошто се питања техничке природе, као што сам напред напоменуо, не могу радити узгред, него свако питање захтева дубоку студију, и често опширне погледе, па тек да се може повољно решити. И докле год буде стање комитета такво као што је сада, не може бити ни говора о озбиљној студији свију питања, која се тичу спреме војске.

У нас међутим има врло много и врло битних питања о убојној спреми, која чекају на решење и која треба брзо решавати, тим да останемо колико толико на савременој висини.

Ради прегледности ја ћу цео материјал поделити на групе, и то:

I Чување садањег убојног материјала

Како треба чувати пушке, револвере, сабље, топове, разне возове и запрежни материјал, прописано је правилима и прописима. Али и то је подложно промени и техника показује све нова и нова средства за чување, подмазивање и одржавање материјала, па да буде добро, корисно и јевтино за државу. Зато треба та средства испитивати и прописе мењати и допуњавати.

Ну што се тиче чувања и одржавања муниције ту има доста да се ради. Свака муниција стајањем губи од свог квалитета и онда, ка-

¹⁶ Проучавање различитих система пушака отпочело је јануара 1898, да би крајем маја те године министар војни пуковник Драгомир Вучковић предложио куповину Маузеровог модела М.99 калибра 7 mm (М. Милићевић, *н. д*, стр. 65; С. Ратковић-Костић, *н. д*, стр. 301).

да се најбоље чува, а када се још не чува како треба и не предузимају мере да се квар на време одклони, онда ће се још брже кварити. Ми смо то већ искусили: муниција М.80 знатно је попустила, и због тога су се морале велике количине шкартирати. Тако исто велики је део перкусионих упаљача покварен.

Нова муниција са малодимним барутом још је знатно осетљивија. Муницију за пушке М.99 требало би стручно прегледати у извесним периодима времена, и ако би се показао какав квар, тражити средства да се то одклони. У многим државама већ се појављивао случај да се пушчана муниција квари тиме што чауре почну да прскају на споју са куршумом, и то саме од себе. Неке су државе морале због тога знатне количине муниције да шкартирају, као што сам о томе јављао Г(осподину) М(инистру) војном у своје време. То је једно врло важно питање за нас, јер спремљена муниција за пушке М.99 треба да траје толико, колико и пушке, дакле око 20 година, и ми је можемо обнављати после 5–6 година, као што то раде друге државе. Не будемо ли у том погледу радили као што треба, ми се излажемо ризику да у одсудном тренутку будемо без муниције, а напредак технике пружа и пружаће средства за чување муниције.

Перкусиони упаљачи у нашим пољским и брдским топовима М.85 добро се чувају, али се темпирач упаљача у шрапнела стајањем кваре, нарочито они којима су шрапнели већ хаварисани, а таквих мора да има свака војска у извесном проценту, па да буде спремна за сваку евентуалност. Требало би испитати и наћи начина да се упаљачи хаварисаних шрапнела могу дуго чувати, као што то раде и друге државе. У том погледу чињени су у нас покушаји још пре 3 године, али је на томе и остало. Не учинимо ли то, излажемо се опасности да нам после извесног времена упаљачи пропадну и у рату буду несигурни, као што смо већ и бивали принуђени да велики број тих упаљача преправљамо и одбацујемо.

Упаљачи (француске цевчице) за топове (М)85. кваре се стајањем и сада већ велики проценат гасне. Треба и њих прегледати и боље чувати.

Барути се такође стајањем кваре, и док се за црни барут зна, како ће се чувати, дотле се за малодимни барут још не зна тачно, нити се у том погледу има довољно искуства. Државе, које већ имају тај барут дуже у употреби, имају извесно у том погледу и искуства, које држе у тајности. Ми треба и морамо сами да течемо искуство.¹⁷ Мени су поједини фабриканти приликом наоружања пешадије сами обраћали пажњу на то, да треба нов барут чешће прегледати и испитивати.

---

¹⁷ Српска војска је неких петнаестак година након француске армије започела увођење малодимног барута. Већ током 1898. године у барутани Обилићево увелико се с њим експериментисало (М. Милићевић, *н. д.*, стр. 75).

И муницију за опсадне топове треба чешће испитивати, поправити и израдити прописе за њено чување. Ми смо и сами били чешће приморани да поједине делове те муниције због квара шкартирамо. Нарочито би се требало постарати за чување муниције за нове опсадне топове М.97, јер је она као финија и осетљивија и изложена већим променама. Особиту би пажњу требало обратити на чување бризантног препарата, Шнајдерита, који је набављен за ове топове, и за чије чување и употребу ми немамо још никаквог искуства.

Да се постигне добро чување напред поменуте пешачке и артиљеријске муниције, ваљало би по томе питању пратити литературу и уколико је могуће дознавати тим путем, како друге искусније и напредније државе своју убојну спрему чувају, путем поједине фабрике за средства, обраћати се нашим војним изасланицима и посланствима, те користити искуство других држава, и најпосле огледима и студијом тећи сопствено искуство у том погледу, и користити га.

Ако не будемо овако радили дочекаћемо оно, што су неке немарне државе доживеле: да им оружје и муниција у случају рата не ваљају.

II Поправка садањег наоружања и опреме

Наука и војна техника непрестано напредују тако, да оно што се данас нађе као добро и најсавршеније може сутра бити претекнуто од још бољег. И ако се не буду сви проналасци и напредци користили, свако ће наоружање брзо застарети.

Због овога све напредне војске своје наоружање непрестано испитују и усавршавају.

Немачка је своју вишеметну пушку, коју је усвојила пре 15 година, већ тако променила поправљајући је, да се с поља може једва познати. Аустрија је своју пушку усавршила изменом и преправком појединих делова, тако да је сада боља но што је у почетку била. То раде и остале државе.

Све су скоро државе своје старе пољске топове пре но што су усвојили брзометне топове, знатно усавршиле. Аустрија, Немачка, Швајцарска и т. д. преправком и доправком увећали су брзину својих топова од два метка на минут на 5–6 мет. за минут. Поправљена је подвозност и употребљивост топова. Поправљена је тачност гађања применом нових справа за нишањење. Нарочито је учињена велика поправка старих топова тиме, што је њихова муниција усавршена увођењем малодимног барута и бризантних зрна, што су избачене гранате из употребе и што је преправком шрапнела постигнуто скоро два пута веће дејство, но што су га првобитни шрап. имали.

У нас се у том погледу ништа није радило и не ради, а има доста да се ради.

Наше пушке М.99 и ако су још најмодерније, ипак се могу у неким ситницама усавршити, као што су неки делови затварача. У том погледу заслужује пажњу рад г. Гојка Ђурића потпуковн. на поправци наше пушке, те да се отклони прскање исте. Прскање пушака дешава се и у другим војскама, готово исто онако као и у нас, али се то крије. Пошто Швајцарска најмање крије такве појаве, то је продрло у јавност да њене пушке прскају, и још комисија у извешћу наводи, да то бива онако као и у другим државама (види г. *Labell's Tafresberichte zu 1903.* г. стр. 453).

Муниција за њих уколико се нова прави, може се такође у нечему усавршити, као н. пр. што се чаура може направити, те да буде сигурнија.

Паковање муниције требало би преправити, па да се не само муниција добро чува, но и да се сандуци могу лако отворити у борби и муниција узимати. Код садањег начина паковања то није могуће, јер су дрвени сандуци закивани и цинком замотавани.

Гађање битно зависи од знања одстојања. Све европ. војске имају поред извежбаности у оцени одстојања још и добре и практичне даљомере за пешадију. Ми немамо, и због тога тачност погађања наше пушке постаје непрецизним. Треба то питање простудирати, испитати постојеће даљомере, и за нашу пешадију усвојити онај, који буде за нас прилике најбољи, и њиме усавршити дејство наше пушке.

Балистички подаци о дејству наше пушке непотпуни су. Таблице гађања добивене су од фабрике муниције у Херсталу, али нису сасвим тачне. Треба извршити гађање са све три врсте наше муниције (набављене из Белгије, из Аустрије и рађене код нас) и са више пушака, па на основу тога израчунати све балистичке податке. Огледима наћи пробојну снагу наших зрна у разне предмете и на разним одстојањима, и све податке унети у правила, упростити их и тиме дати могућност да сви пешадијски официри буду упознати тачно и свестрано о дејству пушке.

Собно гађање помаже обуци војника у гађању. За то је потребан нарочит редуцирани метак. Ми тај метак немамо, те је зато и собно гађање укинато, а то је штета. Тај редуцирани метак направити по примеру других држава и увести собно гађање. Само у државама које желе да потроше готову муницију и да је обнове, било што имају доста, или што се боје да им се готовина не квари, или што старију и лошију муницију замењују новијом и бољом, у тим државама не обраћа се пажња на собно гађање редуцираним метком, него се сва гађања врше бојевом муницијом.

Пољски и брдски топови М.85 могу се знатно усавршити. И ако држим да нашу пољску артиљерију што пре треба преоружати новим брзометним топовима, ипак ће садањи топови остати још дуго у наоружању, као пољски или као позицијска и градска артиљерија, па их треба преправити у колико се то може.

Да ли би требало преправком лафета и додатком ашова увећати брзину пуцања наших топова, то подлеже дискусији, али да треба променити справе за нишањење и усвојити онакве као што је Француска усвојила, за исте старе топове, то је сигурно.

Наша артиљерија нема никакве справе за *посредно нишањење* (у оригиналном тексту истакао Д. В.), изузимајући коље за помоћне позицијске тачке, ако се и оно може рачунати у справе, нити има какав *даљомер* за мерење одстојања, а познато је да посредно нишањење добија све већу и већу важност и да без знања одстојања не да ни замислити гађање. Тражење пак одстојања без претходног, ма и приближно измереног одстојања одузима много времена, захтева много муниције и таква се артиљерија излаже опасности да буде сатрвена од противника пре но што и нађе одстојање. У том смо погледу изостали од свију војска (подвукао Д. Д.). Требало би простудирати, испитати и усвојити за нашу пољску артиљерију погодне справе за посредно нишањење и добре даљомере за мерење одстојања, ако се не би показао као добар Обриов даљомер, који се иницијативом инспектора артиљерије сада проба у артиљерији. Са (недостаје реч) би се дејство и употреба наше пољске артиљерије знатно усавршила.

Муниција за пољске и брдске топове М.85 знатно је изостала иза савремене муниције. Гранате су сада због слабог дејства избачене из пољске артиљерије, готово у свим артиљеријама, а где су задржане оне служе за рушење препрека. Наша граната због слабих дуварова није ни за ово последње. Шрапнели поред рђаве конструкције, која даје доста велики проценат прераног прскања, не дају ни довољно парчади, јер док они дају до 140 парчади, шрапнели старијих топова у другим војскама, сличним нашим, дају по 250 и више парчади. Ми немамо зрна у пољској артиљерији којима би могли разрушити једну обичну грађевину, у које би зидови били од једне и по до две цигље дебљине.

Моје је мишљење да треба за наше пољске и брдске топове усвојити нов модерни шрапнел и од сада такав радити, уколико је потребно за допуну муниције, и постепено замењивати гранате новим шрапнелима, као што је се на томе било у своје време почело радити, а постарати се да за те топове имамо једно зрно, којим ће моћи рушити бар обичне препоне у пољској војни. Овај би посао могао изостати само онда, ако би ускоро наоружали целу нашу пољску артиљерију новим топовима.

Ми имамо садање топове скоро 20 година у наоружању,¹⁸ а још нисмо никакве опсаде с њима вршили ради одређивања дејства појединих зрна. Нити знамо пробојну снагу граната у појединих предмета, нити знамо дејство шрапнела по дубини, ширини и на мете иза заклона. Наша артиљеријска правила прописују да се тврди предмети руше гранатама, а она баш за то није податна. Може нам се, дакле, десити иста погрешка, која се десила у рату 1876 на Грамади: да топовима рушимо оно што се разрушити не може и да једна караула са 5–6 људи задржи целу војску. Није рашчишћено питање о употреби граната и шрапнела на место картеча на блиским даљинама, и ако је у два маха на томе нешто рађено. Сем тога, у нас се незна, на ком се одстојању пред батеријом сме поставити пешадија и докле може артиљерија да прати мецима пешадију у њеном наступању, па да буде сигурна од метака своје артиљерије. У нашим артиљеријским правилима о томе се само округло напомиње, а пешачка правила о томе и не говоре, и ако би требало да зна и артиљерија и пешадија, као што је то у другим војскама одређено. Све би ово требало огледима испитати и унети у правила, пошто су теоријска разлагања о томе несигурна.

Ни наше *таблице гађања* за пољске и брдске топове М.85 нису тачне. Има их двојакних, али која је боља и истинитија, ја не знам а сумњам да ико са сигурношћу зна.

Наш је *шрапнелски упаљач* старе конструкције и могао би се, и требало би га преправити и за нове шрапнеле радити и нове упаљаче.

Ми темпирамо наше упаљаче примитивним начином, који је несигуран, нетачан и дуго траје. Требало би за темпирање усвојити *темперни кључ* сличан ономе, који већ одавно имају друге старије артиљерије, ако се не би усвојиле нарочите справе за темпирање, сличне онима у француској артиљерији.

Па и на *запрежном прибору* имало би се по нешто поправити и изменити бар у интересу брзог запрезања, као што се о томе врше огледи у Аустрији.

Паковање артиљеријске муниције није устаљено. Има 2–3 разна облика и величине сандука са разним бројем зрна. Ово отежава паковање муниције у муницијска кола у колонама, и може да буде повод забуне за време рата. Требало би усталити један начин паковања па постепено га извршити.

---

¹⁸ Топови М.85 уведени су у наоружање у току 1887. године. Сам Д. Влајић био је, као капетан I класе, члан комисије за пријем тих топова у Француској од 20. августа 1885. до 1. јуна 1886. (АВИИ, ДПП, К-1966/466, Влајић С. Дамјан). Српска артиљерија располагала је са 270 пољских и 42 брдска топа система „дебанж“, калибра 80 mm (С. Ратковић-Костић, *н. д.*, стр. 292).

Пољске хаубице. Ово су нова оруђа, али су она подложна усавршавању, јер не треба заборавити да су конструисане пре осам година, и да је баш за то време техника артиљерије знатно коракнула напред.

О дејству њихову нема података добивених огледима, и таблице гађања требало би допунити, као што би требало и огледима гађања давати податке њиховом дејству, нарочито на мете иза заклона. То је потребно ради ваљане употребе њихове.

За хаубице су врло потребне справе за посредно гађање, па за то је неопходно нужно да се за њих примене модерне справе што пре, а то је лако могуће и не би скупо стало.

За њих нема довољно муниције, и ако би се при огледима ради испитивања дејства показао какав недостатак у муницији, требало би је поправити, применити све новије проналаске у томе погледу и таквом муницијом допунити је до прописног броја. Пошто хаубице имају три пуњења барутна, то би их требало тако паковати, да је лак прелаз при гађању с једног пуњења на друго, као што је то у Аустрији на врло практичан начин удешено.

Као што сам с приватне стране дознао бризантна зрна напуњена снајдеритом за ове топове немају оно дејство, које се од њих очекује. Овоме може бити узрок поред других околности и неумешност при лаборисању и употреби ових зрна, јер обоје то захтева колико искуство и пажњу, а ово се може да постигне само свестраним и пажљивим испитивањем, па на основу тога или осигурати добро дејство или снајдерит заменити другим препаратом, пошто је у том погледу учињен напредак у последње време.

Опсадни и градски топови. Имамо ових топова двојаких: старих и нових М.97.

Код старих опсадних топова тешко би се могло што поправити, али је корисно и њих и њихову муницију стручно прегледати и оценити, да ли би било корисно бар у муницији учинити извесне исправке и можда на неке од њих (12 cm Крупове) увести шрапнеле.

Таблице су гађања у свију ових старих топова нетачне и непотпуне, а то знатно шкоди њиховом и иначе слабом дејству. Требало би хаубице прегледати, па бар за оне боље типове поправити и допунити.

За нове 12 cm топове и 15 cm хаубице вреди оно што сам поменуо за хаубице М.97.¹⁹ На њима треба таблице гађања допунити, снабдети

¹⁹ Србија је уговором од 25. маја (6. јуна) 1897 наручила од француске фабрике Шнајдер из Крезона 16 топова Шнајдер-Кане калибра 120 mm, 22 хаубице истог калибра и шест мерзера калибра 150 mm. По својим техничким особинама та нова оруђа нису спадала у брзометна. Ту мањкавост надокнађивало је њихово разорно, мада не сувише прецизно дејство. Пуњење је било отежано, као и нишањење, а недостатак предњих заклона смањивао је сигурност руковаоца. Осетљивост

их новим справама за посредно гађање, испитати дејство муниције и недостатак у муницији до потпуног броја допунити најсавршенијим модерним врстама, у колико то буде могуће. Нарочито осигурати сигурно дејство бризантног зрна, као што је казато и у хаубица.

У ових топова нарочито је потребно знати моћ дејства, јер од тога зависи употреба њихова за бреширање, демолирање, демонтирање и т. д.

За ове топове треба усталити и нарочиту наставу гађања, као што и друге артиљерије имају, пошто се начин гађања разликује од гађања пољске артиљерије.

III Ново наоружање

Пешадије – немамо довољно пушака М.99 за наоружање целе пешадије и мораћемо што пре приступити допуни наоружања.²⁰ Требало би пушчано питање непрестано студирати, испитати све проналаске на том пољу, онда при поруџбини допуне у пушкама применити све што се добије искуством, тако да нове пушке буду боље и савршеније од старијих садањих, задржавајући, наравно, исти калибар и муницију. Нарочито гледати, да се отклони прскање пушака. Тако и друге војске па и бугарска и турска раде. Поручивати пушке са садањим механизмом била би штета.

Дознао сам са приватне стране да постоји намера и да су у том погледу и огледи чињени да се наша пушка М.80²¹ преправи та једнометна пушка старога калибра од 7 мм, тако да се за њу употреби

вост барута на влагу доводила је до прскања граната. На хаубицама и мерзерима окидач није добро функционисао – била је крива ударна игла и није могла да пробије капислу. Проблем је решен тако што је у крагујевачкој фабрици оригинални окидач замењен другим, с основом у облику чекића. Ови топови су због кашњења у изради стигли у земљу тек у јесен 1900. године (М. Милићевић, *н. д.*, стр. 70–73; С. Ратковић-Костић, *н. д.*, стр. 303).

²⁰ Пушке М.99 система Маузер уведене су у наоружање српске војске у току 1900. године. Од укупно наручених 90000 пушака (од потребних 130000), до јуна 1900. из Немачке је пристигло 39000, а остале убрзо потом. Од Маузерове фабрике пушке су набављане и 1907 (од фабрике у Штајеру у Аустрији – 30000 брзометних пушака и 10000 карабина истог система) и 1910. године (у Обердорфу – 32000 пушака, док је 30000 једнометних пушака М80 преправљено у брзометне по систему Маузер М.99 калибра 7 mm). Према: М. Милићевић, *н. д.*, стр. 67–68; С. Ратковић-Костић, *н. д.*, стр. 302.

²¹ Око 100000 пушака Маузер – Кока М 1880 набављено је од 1881–1884. У то време спадале су међу најбоље у свету, али су за веома кратак период, од свега неких десет година, услед наглог развоја брзометних пушака, већ биле застареле (М. Милићевић, *н. д.*, стр. 61; С. Ратковић-Костић, *н. д.*, стр. 291).

иста муниција, која и за пушке М.99. Ја не знам да ли су надлежни имали у виду при томе најважнији напредак новијег доба, т. ј брзину пуцања и њену важност у одсутном моменту битке, нарочито за бројно слабије војске, које баш треба да се старају да вештачким средствима у одсутном моменту на решавајућој тачки имају надмоћност ватре и баце више зрна на противника, као и морални утицај, који има брзометна пушка на војника у сравњењу са једнометном, или су при том владали само само финансијски обзир. Али држим да решење овог питања начином, како је почело, не одговара савременим захтевима и нашим потребама, и да је противна принципима, који у том погледу владају у свим државама, па и у наших суседа. Давно је освештана истина да се штедња у наоружању прескупо плаћа (подвукао Д. Д.). Ово би питање, по моме мишљењу, требало да реши у начелу комисија, у којој би претежнији број био од ђенералштабних официра, а по питању техничке стране спремних и искусних официра.

У многим напреднијим војскама усвојени су *митраљеви* и придодати батаљонима и пуковима. Они знатно појачавају ватру пешадије и имају великог моралног утицаја на трупе. Њима би могли и ми увећати дејство пешадије, па за то би требало и ово питање простудирати и по могућству набавити постепено ма и мали број митраљева калибра наше пушке М.99 и придати их пешадији.

Коњица наша има старе карабине, који су далеко изостали иза карабина, којим је наоружана коњица наших суседа.²² Наш је садањи карабин вишеметан само дотле, докле има метака у магацину (7 метака) а после је једнометан. Међутим се баш од коњице тражи, да пушчаном ватром произведе што веће дејство за најкраће време. Па једно због тога, а друго због снабдевања муниције у рату, требало би нашу коњицу што пре преоружати новим карабинима.

Нема сумње да за нов карабин треба да буде иста муниција као и за пушку М.99, као и да је по могућству истог система као и пушка, али опет огледима треба испитати карабин, па ма се набавио од истог система од кога су и пушке. На њега би требало применити искуства стечена пушком М.99, и отклонити оне махне које се код пушке примећују, а нарочито отклонити прскање пушака. На тај начин бити готов са решењем техничке стране тога питања, те да се карабини могу набавити, чим новчане прилике то допусте.

²² Реч је о коњичким и артиљеријским карабинима система Маузер М.84 за потребе наоружања Коњице и градске артиљерије. Набављено је 4000 једних и исто толико других, дакле укупно 8000 пушака. Калибар је био исти као и код пушке М.80 (10,15 mm). Према: С. Ратковић-Костић, н. д, стр. 291.

Револвери. Наши су револвери Нагановог система старе конструкције,²³ а и нема их довољно. Већ се чешће појављује питање: које револвере да набаве млади официри, који изађу из школе. Напређивати им да набаве старе револвере, било би штета. Требало би испитати огледима разне системе најновијих револвера, па усвојити онај, који буде најбољи, и њега нека набављају официри, а и држава кад може.

Садањи револвери система „Наган“ немају сигурно дејство, чешће лажу. Огледима испитати узрок лагању па отклонити, било да је узрок у муницији или у дужини оружја.

И пропис о употреби ових револвера није потпун, треба га допунити те да се војници сигурно обучавају у гађању.

Артиљерија. Питање о преоружању наше артиљерије већ је сазрело, те о потреби тога није нужно говорити, нарочито после поражавајућег дејства нове јапанске артиљерије у рату руско-јапанском. Министар је војни био послао још пре годину дана комисију, којој сам имао част бити председник, да обиђе све фабрике, које изграђују нове топове, и она је поднела извешће које је артиљеријски комитет студирао и поднео реферат Министру војном.²⁴ И на томе се стало. Ако нема новчане могућности да се предузму огледи са разним системима брз. топова или би друге околности биле на путу, онда ово питање не треба ипак оставити и на њему ништа не радити, него по моме мишљењу треба одредити комисију и ставити јој у задатак, да то питање и даље студира, те да све буде познато, било да се врше огледи или поруџбина да се учини. У артиљерији има много спореднијих питања, као што је састав батерија, врста муниције, избор справе за нишањење и т. д, која се могу унапред решити.

Имамо врло мали број модерни *опсадних топова* а међутим топови већег калибра почињу, као што се и предвиђало, да играју велику улогу у пољској војни, јер се њихов значај јако истакао у руско-јапанском рату. И због тога морамо увећати број наших опсадних топова, па зато треба и то питање студирати и бити готов са његовом техничком страном, како би се могли наручити најбољи, кад новчане прилике дозволе.

---

²³ Од личног наоружања, српски официри имали су револвере нагановог, гасеровог и франкотовог система различитих калибара. Да би се постигла једнообразност у оружју и олакшало снабдевање муницијом, од 1891. године револвер система „Наган“ М.91 калибра 7,5 mm постао је службено оружје српских официра. Ови револвери званично су поручени 1897, стигли су крајем следеће године, а 1900. официри су могли да их набаве на отплату (С. Ратковић-Костић, *н. д.* стр. 296).

²⁴ Влајић се налазио на челу ове комисије у току 1906. године (АВИИ, ДПП, К-1966/466, Влајић С. Дамјан).

IV Остала бојна спрема

Транспорти. У последње време почели су се у свима напредним војскама усвајати аутомобили, како за пренос лица тако и за пренос терета. Због слабо разгранате железничке мреже и оскудице у запрежним средствима, овај је напредак технике нарочито добро дошао нама. Аутомобили би се могли корисно употребити за пренос разних материјала у позадини војске, за пренос телеграфских станица без жица, за пренос сигналних средстава а нарочито рефлектора који добијају у рату све већу важност не само у градској и морској војни, него и у пољској; за разнос муниције и животних потреба у утврђеним местима, за брзи пренос команданата, њихових штабова, извидница, извешћа и т. д. Важност аутомобила нарочито би се истакла кад би завладала нека болест у воловима, као н. пр. шап, или у коњима сакагија. Треба и ово питање простудирати и према новчаној могућности приступити постепеној набавци аутомобила, који би нам за време мира били од велике користи у већим гарнизонима.²⁵

Електрично осветљење а и друге лампе са малим рефлекторима могу бити врло корисне у рату. Такве електричне лампе дају се и коњици при извиђању железница, путева, мостова и. т. д.

Електрични рефлектори играју видну улогу у позиционој и градској војни, па и у пољској, нарочито откако се употребљује аутомобил за пренос и за произвођење енергије на произвољном месту.

Осветљење магацина, утврђења, раскрсница и прелаза река, главних штабова и т. д, електричном светлошћу биће у будуће све чешће.

Ето то су у главном питања по наоружању и спреми, која чекају на решење, а која су тако тражена.

Пошто је за решење сваког овог питања, потребна претходна теоријска студија, и онда огледи практичним путем, то се она и могу рационалним путем и брзо решавати само тако, ако се за њихово решење употребе теоријски спремна и другим радом на сличним питањима искуством обогаћена лица, која неће бити оптерећена другим административним дужностима. Моје је мишљење да би требало одредити једну сталну општу комисију, у којој ће бар 2–3 члана бити стална и која ће имати задатак да сва ова питања, као и

---

²⁵ Први аутомобили за српску војску (10 камиона швајцарске фабрике Арбенц) набављени су 1908/1909. Опширније о томе видети: Д. Денда, *н. д.*, стр. 37–44.

слична која би наступила, решава редом по важности и хитности а може решавати и више питања у исто време. Комисија би стајала под Министарством војним, и радила по његовом наређењу и могла да чини и сама предлоге Министру војном. Нарочитог кредита и издатака не би требало, или ако би требало, она би се могла подмирити уз редовних буџет. партија.

Ова би комисија могла да израђује и правила и прописе за пријем израђене муниције и осталих убој. материјала, па било да се они израђују у државним радионицама или набављају са стране. Контрола израђене муниције и материјала у државним радионицама помоћу стручне комисије, која би стајала под Министром војним и којим би се избегло увек тугаљиво питање старешинства, доста би допринела бољој и брижљивијој изради тих материјала.

У нас ће по свој прилици почети ускоро израда малодимног барута и тада ће отпочети многобројни опити са новим барутом ради одређивања каквоће и облика барута за свако наше оружје, и ти ће опити захтевати и умну снагу и дуго време, тако да би само особље барутанско, које ће већ самом израдом барута бити јако ангажовано, тешко могло све послове савлађивати. Та комисија требала би и те огледе да врши, да пропише погодбе за пријем барута и да га прима, али да помаже управи барутане у усавршавању барута.

До сада се у нас приступило закључивању уговора за набавку разног убојног материјала са стране и изради погодаба за пријем материјала без довољне спреме и искуства. Комисија би ова имала да спрема и израђује техничке погодбе, које улазе у уговоре за набавку оружја и материјала, и на основу искуства да израђује прописе за пријем тих материјала. Тако се већином ради и у другим војскама.

Најпосле молим да ми се не замери на подношењу овог рапорта“.

На полеђини: Рапорт пуковника Влајића о нашем наоружању и муницији

Информације

8. КОНФЕРЕНЦИЈА РАДНЕ ГРУПЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ (MHWG) „EXPERIENCE OF WAR“, ЛЈУБЉАНА, 20–24. АПРИЛ 2008. ГОДИНЕ

У Лjubљани је од 20. до 24. априла 2008. године у организацији Војног музеја словеначке војске и Националне академије одбране из Беча одржана међународна конференција „Искуства из ратова“. Конференција је одржана у оквиру 8. годишњег састанка Радне групе за војну историју (Military History Working Group) земаља чланица НАТО и програма Партнерства за мир. Радна група за војну историју је међународно удружење које окупља институције које се у оквиру националних министарстава одбране баве проучавањем војне историје. Основна идеја постојања Радне групе за војну историју везана је за размену научно-истраживачких сазнања из области војне историје. Задатак Радне групе јесте омогућавање војним историчарима из разних земаља да на годишњим састанцима, кроз отворени дијалог, размењују идеје и информације из области војне историје и тиме помажу доносиоцима одлука. Радна група за војну историју има евро-атлантски карактер и окупља војне историчаре из САД, Канаде, Русије и готово свих европских земаља чланица НАТО и Партнерства за мир. За учешће у Радној групи није потребно никакво формално чланство. Након првог учешћа својих претставника из званичне институције која се бави војном историјом, држава постаје равноправни члан. Ове године војни историчари из Министарства одбране Републике Србије учествовали су по први пут. Поред њих на конференцији су учествовали војни историчари из министарстава одбране још 17 земаља.

Конференција је одржана у оквиру осам радних панела 21. и 23. априла, док је 22. априла организована стручна екскурзија до Кобарида где су учесници имали прилику да обиђу музеј Сошког фронта из Првог светског рата и локалитете везане за битку код Кобарида.

Као представници Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, на конференцији „Искуства из ратова“ учествовали су капетан Миљан Милкић и мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана, 21. априла, у оквиру првог панела саопштења су имали; потпуковник др Томаж Кладник – о словеначким искуствима из рата 1941–1945 и њиховом утицају на формирање јединица Територијалне одбране у Словенији, др Гунар Аселијус – о искуствима из последњег шведског пораза у рату са Русијом 1808–1809. и др Сергиу Јосипеску – о румунским искуствима из рата 1877–1878. У другом панелу учешће су узели: др Роналд Хејкок са саопштењем о канадском учешћу у производњи муниције и ратног материјала у Првом светском рату, др Тамара Шер – о планирању, реализацији и последицама ратног стања у Аустро-Угарској 1914–1918, мр Данко Чутура – о аустроугарском генералу Саркотићу и капетан Миљан Милкић – о српској војсци и њеној улози у заштити културног наслеђа током Првог светског рата. У трећем панелу излагали су др Брајан Меккершер о канадском учешћу у империјалној спољној политици током Првог светског рата и капетан мр Звездан Марковић о искуствима из Априлског рата 1941. године на територији Словеније. Четврти и последњи панел првог радног дана припао је др Ричарду Каријеру који је имао саопштење о питању умирања у рату, др Даријусу Одziemковском који је говорио о пољској победи над Црвеном армијом у бици код Варшаве 1920. године и нареднику др Скоту Гарету који је говорио о искуствима америчких оружаних снага из периода окупације Немачке 1918–1923. године.

Другог радног дана, 23. априла, у петом панелу саопштења су имали: мр Дмитар Тасић – о војсци Краљевине СХС и њеној улози у поседу нових државних граница 1919–1920. године на територији Јужне и Старе Србије, потпуковник др Лајош Неђеши – о сукобима на мађарским границама у периоду 1918–1921. године, контраадмирал др Стилијанос Политис – о ратним лукавствима и међународном праву и др Квирин ван дер Вехт о искуствима у процесу изградње ратног ваздухопловства Холандије као чланице НАТО-а. У шестом панелу учествовали су: потпуковник др Јанош Јакуш са саопштењем о изградњи одбрамбеног система дуж југословенско-мађарске границе током раних 50-тих година XX века, потпуковник др Милослав Чаплович са излагањем о словачким искуствима из учешћа у различитим савезима током XX века и пуковник др Јануш Зузиак са саопштењем о распуштању пољских оружаних снага на западу после Другог светског рата. Седми и осми панел су били посвећени темама из новије историје. Др Пал Гермуска је имао саопштење о двоструком систему буџетирања у Мађарској раних 50-тих го-

дина XX века, капетан Иван Кадо – о француским искуствима из рата у Индокони и мр Дејл Андраде – о томе како је војска САД научила погрешне лекције из рата у Вијетнаму, најдужега ратног конфликта у којем су учествовале САД. У осмом и последњем панелу саопштења су имали: мр Кармен Рижновеану – о румунским искуствима из кризе 1968. године, пуковник др Даријус Козеравски – о активностима специјалних снага у другој половини XX века и др Дамијан Гуштин и др Владимир Пребилич о словеначким искуствима са ратним заробљеницима из рата 1991. године.

На крају радног дела конференције, одржана је састанак свих учесника на коме је договорено публикавање зборника радова и дискутовано је о будућим плановима Радне групе за војну историју и предложене су теме за следећу конференцију која ће бити одржана у априлу 2009. године у Румунији.

мр Дмитар Тасић

49. МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ВОЈНИХ ИСТОРИЧАРА „AM RANDE EUROPAS? DER BALKAN – RAUM UND BEVÖLKERUNG ALS WIRKUNGSFELDER MILITÄRISCHER GEWALT“, ПОТСДАМ, 15–17. СЕПТЕМБАР 2008. ГОДИНЕ

У Потсдаму, СР Немачка, је од 15. до 17. септембра 2008. године у организацији Службе за војноисторијска истраживања Бундесвера (MGFA) одржан 49. међународни конгрес војних историчара *„НА РУБУ ЕВРОПЕ? БАЛКАН – Простор и становништво као поље утицаја војног насиља“*.

У оквиру три радна дана саопштења су презентована у оквиру четири панела. Такође, увече првог дана је организовано и предавање професора Холма Зундхаузена са берлинског универзитета на тему *„Балкан – регион криза“*. Симултани превод на енглески језик није био организован.

Мр Дмитар Тасић је имао саопштења под насловом *„Да ли престанак рата подразумева мир? Балканско искуство у 20. веку“*.

И поред тога што се у међународним оквирима немачка војна историографија сматра водећом у критичком поимању и објашњавању прошлости чини се да је конгрес, који је био замишљен као скуп војних историчара, имао на моменте поједностављени и тенденциозни приступ прошлости овог региона. О томе сведоче и називи панела, наслови појединих саопштења као и избор појединих учесника. Балкан је у перспективи једног дела немачких и аустријских истраживача и јавних радника и даље представљен као „руб Европе“, „поље војних експеримената и размене ратничких култура“, простор на коме се врши „етничко и геноцидно ратовање“, простор без великих историјских личности или простор на коме се мир намеће спољном интервенцијом. Ниједно саопштење се није посебно односило на Албанију, Грчку или Црну Гору као делове

Балкана, а уколико се и односило на поједине балканске регионе оно је посматрано кроз учешће или улогу немачких и аустроугарских оружаних снага. То је била једнодушна оцена учесника конгреса са простора бивше Југославије као и двојице учесника из Турске.

Посебно треба истаћи имена тројице учесника који су личним квалификацијама и изреченим ставовима кроз конкретна излагања или коментаре у оквиру дискусија највише допринели стварању наведеног утиска. Први је дописник листа *Франкфуртер Алгемајне Цајтунг* са Балкана Михаел Мартенс, други је актуелни амбасадор СР Немачке у Ираку др Ханс Шумахер (претходно обављао дужност заменика Високог представника међународне заједнице у БиХ, дипломата од каријере још из времена министровања Ханса-Дитриха Геншера) и трећи је генерал Роланд Катер, бивши командант снага КФОР-а. Последња сесија, замишљена као дискусија, под називом **„Историја, садашњост и будућност конфликата на Балкану“** трајала је преко два часа и тема излагања све тројице била је првенствено Србија, потом Република Српска и Косово и Метохија. Македонија је поменута свега неколико пута и то је од Балкана било све. Њихова реторика се сводила на формулације „шта би било кад би било“ и „требало је“ или „није требало“. Друга двојица учесника, проф др Лотар Хебелт из Беча и проф др Холм Зундхаузен из Берлина покушали су да се удаље од дневнополитичких шпекулација и да научно образложе поједине појаве али су остали у другом плану. Између осталог амбасадор Шумахер је изнео став да је „пре БиХ а не Србија требало да потпише ССП“, генерал Катер је отворено признао да се тајно састојао са Рамушом Харадинајем после његовог условног пуштања на слободу „јер је то било потребно да би се на Косову очувао мир“ при том је приметио да су истовремено „некако елиминисана три кључна сведока у суђењу против Харадинаја“ не доводећи те догађаје ни у какву међусобну везу. Михаел Мартенс се истицао шпекулацијама о унутрашњој политичкој ситуацији у Србији после шизме у Српској радикалној странци и изборног пораза ДСС-а. У позадини се назирала слика о цивилизаторској улози Немачке на једном немирном подручју. Стиче се утисак да се на Западу и на пољу научног и академског рада ништа не препушта случају, да су научни посленици ако не у директној служби онда на линији политике, да нема аматеризма, већ напротив, да постоји жеља за већим ангажманом академске заједнице. Не треба напомињати да ни у једном тренутку партијска припадност није истицана, а камоли проглашавана врлином или маном.

Пример ове и сличних конференција сведочи да не постоје примарна и секундарна поља деловања политике и да је у циљу што ефикаснијег и озбиљнијег спољнополитичког наступа неопходна координација и сарадња различитих министарстава, академских институција и медија. Такође, ова конференција је показала да понекад академска заједница не може да дође до изражаја због агресивног наступа политичара и јавних радника и њиховог инсистирања на темама и тумачењима са призвуком дневне политике.

мр Дмитар Тасић

**МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„STATE BUILDING TRADITIONS. 100 YEARS
OF INDEPENDENT BULGARIAN STATE“,
SOFIJA, 13–17. 10. 2008.**

У Софији је од 13. до 17. октобра 2008. године у организацији Центра за војну историју и научене лекције Школе националне одбране „Г. С. Раковски“ и Бугарске комисије за војну историју одржана међународна научна конференција „State building traditions. 100 Years of Independent Bulgarian State“. Теме конференције биле су континуитет и дисконтинуитет развоја државних институција у светлости политичких промена друштвеног и уставног уређења (монархија – република, парламентарна демократија – диктатура), питања националне независности и територијалног интегритета, савезничких односа и регионалних интеграција у време рата и мира, као и историјско искуство и нови изазови савременог процеса изградње државних институција у Југоисточној Европи и ширем црноморском региону. Директан повод организовања ове конференције била је 100. годишњица проглашења независне бугарске државе (22. септембар 1908. године). Учешће у раду конференције, поред бугарских научних радника из организације домаћина, те Историјског и Балканолошког института Бугарске академије наука, узели су и излагачи из САД, Руске Федерације, Казахстана, Румуније, Грчке, Кипра и Србије.

Конференција је отпочела са радом 14. септембра протоколарним делом који је отворио председник Министарског савета Републике Бугарске, господин Сергеј Станишев. Током првог радног дана конференције одржане су три сесије. Прва сесија била је посвећена сагледавању историјских аспеката Бугарске независности. Међу излагањима од ширег интереса у оквиру ове сесије била су она о позицији САД према прокламацији бугарске независности америчког

политиколога др Скота Лакија и о руском погледу на независност Бугарске представника Руске федерације, генерал-пуковника др Леонида Ивашова, док је саопштење о концептима суверенитета и независности након Другог светског рата поднео представник Кипра, др Јакову Кристос. Саопштење „Румунија и признавање бугарске независности“ у оквиру истог панела поднела је Флорика Попеску, док је о утицају бугарске независност на македонске „Бугаре“ говорио проф. др Димитар Гоцев. Друга и трећа сесија због великог броја учесника биле су посвећене историјском развоју концепата националне безбедности и изградње оружаних снага. У оквиру друге сесије о бугарској армији као једној од најважнијих државних институција и гаранту бугарске независности говорио је пуковник др Станчо Станчев, а о улози армије приликом прокламовања бугарске независности 1908. године, др Тодор Петров. Генерал-мајор Георгис Евангелатос представио је кратку историју грчке армије, док је о изградњи румунске државе и њеном војном јачању крајем 19. и почетком 20. века говорио капетан фрегате у пензији Георге Вартик. Мр Аигирим Шилибакова имала је саопштење под називом Оружане снаге Казахстана – прошлост, садашњост и перспективе. У оквиру ове сесије изложио је реферат и представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, капетан мр Далибор Денда. Тема реферата под називом „Од милиције до регуларне армије“ била је развој оружаних снага у Србији од 1804 до 1918. године. У трећој сесији говорили су домаћи научници о историјском развоју бугарске армије у 20. веку.

Другог радног дана конференције одржане су такође три сесије, али су за разлику од претходног дана оне почеле истовремено, тако да су учесници били ограничени на дискусије само у оквиру сесија у којим су сами учествовали. Теме сесија биле су дипломатија и спољна политика, унутрашњи послови и безбедност и изградња државности – историјске традиције и актуелни проблеми. У оквиру четврте сесије излагање на тему „Односи између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске од 1908 до 1912“ имала је др Славица Ратковић – Костић као други представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања. У оквиру исте сесије пажње вредна излагања о односима Бугарске и Балканског пакта (1934–1941) и Бугарској спољној политици у време Ивана Башева имали су др Воин Божинов и доц. др Иска Баева. Изложени радови, према плану организатора требали би бити објављени у посебном зборнику на енглеском језику. Након радног дела конференције који је завршен 15. октобра за стране учеснике организован је богат културни програм који је обухватио и обилазак историјских локалитета у граду Пловдиву.

Конференција „State building traditions. 100 Years of Independent Bulgarian State“ је пружила слојевиту слику о развоју државних институција сагледану из више углова и у оквиру искустава различитих земаља. Она је такође представљала и мост за успостављање стручних контаката и сарадње, и размену знања између историчара, наручито војних, из земаља чији су представници узели учешћа у њеном раду, тако да је учешће на овој конференцији за представнике Одељења за војну историју ИСИ било у стручном смислу изузетно плодотворно.

Капетан мр *Далибор Денда*

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „EAST-CENTRAL EUROPE IN THE COLD WAR, 1945–1989“, ВАРШАВА, 16–18. ОКТОБАР 2008.

У Варшави, Пољска, је од 16. до 18. октобра 2008. године у организацији Института за национално сећање, Института за политичке студије пољске академије наука и Међународног пројекта за изучавање Хладног рата одржана међународна конференција „Источна и Централна Европа у Хладном рату 1945–1989“.

У оквиру три радна дана одржано је шест сесија. Првог радног дана, 16. октобра, у оквиру прве сесије која је за тему имала активности земаља источног блока према Западу, саопштења су имали: Алексенија Димитрова – о случајевима подметнутих бугарских „пребега“ на запад, Атила Сорени – о британско-мађарским дипломатским односима 1949–1953, др Гај Ларон – о совјетским сателитима и Шестодневном рату 1967. У другом делу исте сесије тежиште је било на аспектима пропаганде и људских права. Мр Ивана Добривојевић је имала саопштење о карикатури као средству југословенске пропаганде према Истоку и Западу 1948–1952, др Збигњев Осински о анти-западној пропаганди као елементу идеолошке индоктринације у пољском образовном систему 1944–1989 и Кристијан Домниц о промоцији западног поимања људских права и комунистичком одговору после Хелсиншког споразума. У другој сесији истог радног дана која се бавила односом западноевропских земаља према источној и централној Европи током Хладног рата саопштења су имали: Петер Швик – о утицајима догађаја у Чехословачкој на креирање Бриселског пакта, др Јерца Водушек-Старић – о дипломатским о обавештајним активностима Запада према Југославији 1945–1955, др Гордон Џонстон о програму радија ББЦ за Централну и Источну Европу, др Алфред Раиш – о западним тајним испорукама књига на Исток током Хладног рата, Идесбалд Годерис – о белгијској политици према Истоку и Каролина Пиетрас – о француској и немачкој политици у време пољске кризе 1980/1981.

Другог радног дана, 17. октобра, у оквиру треће сесије која се бавила „напрслинама“ у односима између источних земаља и њиховој експлоатацији од стране Запада саопштења су имали: др Ласло Ритер – о тајном рату између источног блока и Титове Југославије 1948–1954, мр Иван Лаковић – о западној војној помоћи Југославији 1951–1958, др Георг Хербстрит – о односима источнонемачке и румунске тајне службе и др Хамит Каба – о албанско-совјетском сукобу и његовој експлоатацији од стране Запада. Истог дана, у четвртој сесији која се односила на војни аспект саопштења су имали: др Миклош Хорват – о војним плановима источног блока у југоисточној Европи, мр Дмитар Тасић – о ратним плановима држава чланица Балканског савеза против СССР и сателита 1953–1955, др Петре Оприш – о совјетско-румунским односима током касних 70-тих, мр Клаус Шторкман – о помоћи коју је ДДР пружала земљама и ослободилачким покретима у Трећем свету, др Владислав Булхак – о месту и улози пољске армије унутар Варшавског пакта, др Ванда Јаржбек – о Пољској у војним структурама Варшавског пакта и Фатих Токатли о трансформацији турских оружаних снага у Хладном рату.

Последњег радног дана, 18. октобра, тема пете сесије била је однос земаља Источне и Централне Европе према кинеском-совјетском сукобу. Саопштења су имали: др Кванг Жаи – о кинеско-румунским односима, др Александар Стикалин – о кинеско-совјетском сукобу и југословенско-совјетским односима, др Петер Вамош – о земљама Источне и Централне Европе и нормализацији кинеско-совјетских односа током 80-тих година XX века, Ана Лалај – о албанском прекиду са Совјетима и др Бернд Шефер – о источнонемачкој помоћи Вијетнаму 1965–1989. Шеста, последња сесија, се бавила феноменом културне и политичке „демобилизације“ Европе по окончању Хладног рата. саопштења су имали: др Питер Лагру – о демобилизацији Европе 1989–2009, др Анри Русо – о сећању на Холокауст као пост-хладноратовском питању, Кристина Петреску – о румунском примеру редефинисања националног идентитета након пада национал-комунизма, Патрик Васијак – о демобилизацији „Самиздат“ културе после 1989 и др Џон Хорн – о сагледавању периода 1989–2009. као послератног периода.

Конференција је у великој мери допринела продубљивању знања везаних за феномен Хладног рата изашавши у знатној мери из традиционалних оквира дипломатске и војне историје и давањем на значају темама из друштвене и културне историје.

Мр Дмитар Тасић

ИЗЛОЖБА ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ, ЖИВОТ И ПОБЕДЕ, НАРОДНИ МУЗЕЈ, ЧАЧАК

У Народном музеју у Чачку је 17. децембра 2008. године поводом 150-те годишњице рођења прослављеног српског војсковође војводе Петра Бојовића отворена пригодна изложба коју је осмислио и приредио виши кустос чачанског музеја историчар Радивоје Бојовић. Пригодним говором о војводи Петру Бојовићу и његовој улози у српској историји изложбу је отворио др Милан Терзић, начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије. Захваљујући уложеном труду приређивача изложбе, јавности је приказано 198 предмета (фотографије, делови војводиних униформи, оружје, документи, насловне стране књига које је војвода писао или превео на српски језик) који сликовито говоре о војничкој каријери војводе Петра Бојовића, његовом учешћу у ослободилачким ратовима Србије у XIX и почетком XX века и војводином породичном и приватном животу, али и о историји Србије и Балкана тога доба, менталитету једне генерације, улози Србије у Првом светском рату и жртвама које су српска држава и њена војска поднеле стварајући јединствену југословенску државу.

Народни музеј у Чачку је ову, у стручном смислу, изузетно захтевну изложбу реализовао уз помоћ породице Бојовић из Чачка, Ниша и Нових Бановаца, породице Ракић из Београда, Архива Србије, Архива САНУ-а, Војног архива, Војног музеја, Музеја града Београда, Народне библиотеке Србије, Центра за војнонаучну документацију, информације и библиотекарство, Историјског архива у Зрењанину и Народног музеја у Краљеву. Изузетно професионалним приступом и несебичним трудом, приређивачи изложбе су успели да јавности презентују значајан корпус вредних предмета који јасно говоре о историји Србије на прелазу XIX у XX век.

Мр Александар Животић

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осам за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незваног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*,
Beograd 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd 1993, str. 115.
Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I–III, Београд 1921, стр. 98.
Службени војни лист (даље *СВЛ*), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр.пов, 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Војна енциклопедија*, 6, Београд 1973, стр. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Нада Релић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99

93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISBN 0042-8442 = Војноисторијски гласник

COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:

Војна штампарија „Београд“